

Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet

Đorđe Božović

Klitički niz u jezicima balkanskog areala

doktorska disertacija

Beograd, 2021.

University of Belgrade
Faculty of Philology

Đorđe Božović

Clitic clusters in languages of the Balkan area

Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy

Belgrade, 2021

Филологический факультет
Белградского университета

Джордже Божович

Цепочки клитик в языках балканского ареала

диссертация на соискание ученой степени кандидата наук

Белград, 2021. г.

MENTOR:

dr Jasmina Moskovljević Popović, redovni profesor
Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

ČLANOVI KOMISIJE:

dr Vesna Polovina, redovni profesor
Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

dr Balša Stipčević, docent
Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

dr Aleksandra Marković, naučni saradnik
Institut za srpski jezik SANU

Datum odbrane:

Klitički niz u jezicima balkanskog areala

Rezime

Predmet ovog istraživanja predstavljaju morfosintaktičke i morfonološke specifičnosti nizane kliticizacije u južnoslovenskim i balkanskim jezicima. Posmatrajući predikatskofrazne klitike u ovim jezicima u kontekstu nizova koje grade, u radu se najpre iznosi kritički pregled definicija klitika u teorijskoj literaturi, kao i dosadašnjih pristupa linearizaciji (en)klitika u iskazu.

Zatim se analizaju klitički sistemi južnoslovenskih i balkanskih jezika. Uz kriterijume za analizu tzv. „specijalnih“ klitika već opisane u literaturi, koji se proveravaju na jezicima balkanskog areala, izdvaja se i *morfonološki sastav* (oblik) klitika kao važan kriterijum za njihovo sintaktičko ponašanje i dijagnostik njihovog statusa, a o kome u dosadašnjoj literaturi nije na taj način bilo reči. Osim toga, pokazuje se kako sistemi klitika u južnoslovenskim i balkanskim jezicima čine *kontinuum* i na formalnom, i na arealnom nivou.

Ključne reči: klitike, klitički niz, južnoslovenski, balkanski jezici.

Naučna oblast: Nauka o jeziku

Uža naučna oblast: Opšta lingvistika – sintaksa, arealna lingvistika

UDK: 81'367, 81'286

Clitic clusters in languages of the Balkan area

Summary

The subject of this thesis are the morphosyntactic and morphophonological properties of clitic clusters in South Slavic and Balkan languages. By observing clausal (VP) clitics in these languages in their clustering contexts, the thesis presents, first, a critical survey of the definitions of clitics in theoretical literature, as well as of the previous approaches to enclitic linearization in the sentence.

An analysis of the South Slavic and Balkan clitic systems is then presented. In addition to the analytical criteria for the so-called „special“ clitics already described in the literature, which are tested here in the languages of the Balkan area, the *morpho(phono)logical form* of the clitics is pointed out as an important parameter for their syntactic behaviour and a diagnostic of their status. It is also shown that the South Slavic and Balkan clitic systems form a *continuum*, both formally and areally.

Keywords: clitics, clitic clusters, South Slavic, Balkan languages.

Research area: Linguistics

Subfield: Theoretical linguistics – syntax, areal linguistics

UDC: 81'367, 81'286

Sadržaj

1. Uvod	1
1.1. O problemu klitika u gramatičkoj teoriji	2
1.1.1. Klitike kao prozodijski problem	2
1.1.2. Klitike kao leksički problem	4
1.1.3. Klitike kao sintaktički problem	5
1.2. Zašto su klitike „specijalne“?	10
1.2.1. Wackernagelove klitike	11
1.2.2. Verbocentrične klitike	19
1.2.3. Tobler–Mussafijine klitike	23
1.2.4. Druge vrste klitika i srodni fenomeni	27
1.3. Nizanje klitika	31
2. Definicije klitika u teorijskoj literaturi	33
2.1. Prvi talas: Wackernagelov zakon	35
2.2. Drugi talas: „specijalne klitike“	42
2.2.1. Zwicky (1977) viz. Zwicky & Pullum (1983)	43
2.2.2. Kayne (1975) i klitike u generativnoj gramatici	52
2.2.3. Tipološki pristupi klitikama	57
2.2.4. Linearno-sintagmatski kontinuum	62
2.3. Klitički niz: ka trećem talasu teorije klitika	67
3. Linearizacija i arhitektura klitičkog niza	70
3.1. Teorijski pristupi linearizaciji (en)klitika	71

3.1.1. Prozodijski pristupi drugoj poziciji	71
3.1.2. Konstituentni pristupi drugoj poziciji	74
3.1.3. Dependencijalni pristupi drugoj poziciji	78
3.1.4. Funkcionalni pristupi drugoj poziciji	81
3.1.5. Teorije fonološko-sintaktičkog interfejsa	83
3.1.6. Dijahronijski pristupi drugoj poziciji	85
3.1.7. Kvantitativni pristupi drugoj poziciji	88
3.2. Struktura klitičkog niza	89
4. Klitike u jezicima balkanskog areala	96
4.1. Južnoslovenske frazne klitike	100
4.1.1. Raspoređivanje klitika u rečenici i fonetskoj frazi	100
4.1.2. Raspoređivanje klitika unutar niza	105
4.2. Balkanske verbocentrične klitike	109
4.2.1. Raspoređivanje klitika unutar niza	110
4.2.2. Raspoređivanje klitika uz glagol	113
4.3. Klitički kontinuum u jezicima balkanskog areala	119
5. Zaključak	131
Literatura	135

1. Uvod

Na prvi pogled izgleda neobično podatak da jedna u pravilu malobrojna i zatvorena, visoko gramatikalizovana klasa jezičkih elemenata, kakve su to klitike, predstavlja predmet tako velikog interesovanja savremene lingvistike da je samo radove o klitikama nastale u poslednjih tridesetak godina skoro nemoguće ni pobrojati, dok se istovremeno nesmanjenim intenzitetom objavljuju i nova istraživanja, studije i disertacije posvećene ovom fenomenu, stalno s novom građom, te novim, slabije primećenim ili nedovoljno opisanim aspektima kliticizacije.¹

Razlog je tome, svakako, u izrazito idiosinkrastičkoj prirodi samih elemenata jezika koji se tradicionalno nazivaju opštim terminom „klitike“. Reč je, naime, o takvim jezičkim elementima koji poseduju netipične osobine i manifestuju specifične obrasce realizacije na gotovo svim nivoima jezičke strukture – u fonetici (na planu izraza), fonologiji i morfonologiji, morfologiji i morfosintaksi, rečeničnoj sintaksi i semantici, kao i na nivou diskursa. Ujedno, reč je i o kroslingvistički i dijahrono izrazito varijabilnim elementima, s nejednakim stepenom manifestacije tih osobina u gramatikama različitih jezika i u njihovim različitim istorijskim fazama.

Zbog toga nije ni moguće klitike definisati jednim univerzalnim skupom obeležja i terminima kategorijalne logike, onako kako je to u gramatičkoj teoriji dobrim delom nasleđeno iz tradicionalne gramatike, u kojoj je kliticizacija inicijalno uočena i opisana kao fenomen. Umesto toga, istraživanja o klitikama poslednjih godina daju plodnije rezultate kada tipološki pristupaju pojedinim svojstvima klitika ili određenim fenomenima kliticizacije, naročito ako u tako uspostavljene tipologije unose i dijahronijsku i arealnu perspektivu. Predmet ove disertacije je upravo jedan takav fenomen u jezicima balkanskoga areala, o kome je u dosadašnjoj literaturi bilo nešto manje govora – nizanje klitika.

U postojećoj literaturi, klitikama se dominantno pristupa sa stanovišta *viših* prozodijskih ili sintaktičkih struktura – akcenatskih ili rečeničnih celina u kojima se klitike raspoređuju. To uslovljava i način razumevanja klitika kao teorijskog pojma, kao i objašnjenja određenih aspekata kliticizacije. Posmatrajući pak proces kliticizacije tipološki i arealno iz ugla *nizova*, kao struktura koje same klitike grade, moguće je upotpuniti teorijske uvide o klitikama i u pogledu njihovog kategorijalnog statusa, toka gramatikalizacije i funkcionisanja u jeziku.

¹ Bogatoj bibliografiji radova o klitikama u prvih sto godina nakon jedne od utemeljivačkih studija o enklitikama Jacoba Wackernagela, 1892–1991. godine, u Nevis et al. 1994, a dopunjenoj u Janse 1994, pridružuje se sigurno barem još toliko radova o klitikama objavljenih nakon 1994. godine do danas. V. i pregled niže.

1.1. O problemu klitika u gramatičkoj teoriji

1.1.1. Klitike kao prozodijski problem

U tradicionalnoj gramatici, pod „klitikama“ se podrazumevaju prosto fonetski *atone*, tj. „reči bez akcenta“. Bilo da su inherentno leksički nenaglašene, bilo da u kontinuiranom govornom nizu u nekim pozicijama gube sopstveni akcenat, tradicionalno shvaćene, klitike su reči koje ne mogu same da formiraju minimalnu prozodijsku celinu, već s nekom susednom ortotoničkom (akcentogenom) rečju čine akcenatsku celinu (takt) odnosno *izgovornu (fonetsku) reč* – segment objedinjen jednim slogovnim akcentom (cf. Miletić 1952: 72, Božović 2015a: 375–376 i tamo nav. literaturu). Up. primere u (1).²

- (1) a. *senāt-us* | *popul-ús =que* | *Rōmān-us*
senat-NOM.SG narod-NOM.SG =CONJ rimski-NOM.SG.MASC
‘rimski senat i narod’
- b. *Árm-a* | *vir-úm =que* | *cán-ō...*
oružje/boj-ACC.PL junak-ACC.SG =CONJ pevati-1SG.PRES.IND.ACT
„Bojeve pjevam i [...] junaka...“

(Vergilije, *Aen.* 1.1; prev. T. Maretić)

Latinski veznik *-que* je klitika. Izgovorno se pridružuje susednim akcentogenim rečima (*pópulus* u 1a, *vírurum* u 1b) i prozodijski se u potpunosti integriše s njima u akcenatsku celinu, tako da, po zakonima latinske prozodije, i akcenat onda prevlači na neposredno prethodni slog. Sa stanovišta prozodije, *populúsque* i *virúmque* ponašaju se, dakle, kao jedna (fonološka) reč.

Reč na koju se klitike prozodijski „naslanjaju“, kao *populus* ili *virum* u primeru (1), i naziva se **osloncem** (engl. *host*) za klitike,³ a u zavisnosti od toga kako se izgovorno vezuju, tj. da li se pozicioniraju levo ili desno od prozodijskog oslonca, razlikuju se *proklitičke* od *enklitičkih* reči. Latinski veznik *-que* enklitičan je, jer se pozicionira s desnog kraja svog oslonca.

² Primeri su glosirani prema lajpciškim pravilima (*The Leipzig Glossing Rules*; Comrie et al. 2015). Znakom = obeležena je kliticizacija (tu praksu je u lingvističku notaciju uveo Zwicky 1977), a simbolom | označene su granice prozodijskih (akcenatskih) celina.

³ I ovo je termin koji je u savremenu lingvističku teoriju uveo Zwicky, op. cit. (v. i niže).

Upravo utisak prozodijskog „naslanjanja“ enklitika, kao što je *-que*, na ortotoničku reč koja im u izgovornom nizu prethodi dao je i ime samom fenomenu u tradicionalnoj gramatici, prema grč. ἐγκλιτικός, -ή, -όν, koje je u tome značenju zabeleženo kod aleksandrijskih gramatičara, a odatle preneseno i u rimske i potomje tradicionalne gramatike.⁴ Prema ovome, stvoren je zatim i analogni termin za proklitike, a potom je od osnove izveden i opšti termin za *klitike*, u okviru strukturalne lingvistike.⁵

Tako enklitike, kao prozodijski fenomen („riječ[i], koje nemaju svoga akcenta“), definiše i Maretić – *locus classicus* za pristup klitikama u srpskohrvatskoj tradicionalnoj gramatici:

„O enklitikama, t. j. o riječma, koje nemaju svoga akcenta, nego se izgovaraju zajedno s onima, koje pred njima stoje (na pr. *viđim ga, rèci mu*), ne treba ovdje mnogo da govorimo. Ako se nađu dvije ili tri enklitike jedna do druge, opet ostaju bez akcenta: na pr. *viđio sam ga, pokazat ću ti ga*. U ovom pošljednjem primjeru imamo tri sloga enklitična, ali mogu biti i četiri, na pr. *pokázat ćemo ti ga*, pa ni tu ni jedan nema akcenta“ (Maretić 1899: 130).

Jednako i za proklitike (mada još uvek nema taj termin, već tako primarno definiše *predloge*, a po analogiji zatim i pojedine proklitičke veznike i odričnu rečcu *ne*), kada govori o novoštokavskoj distribuciji akcenata:

„Kad po onome, što je rečeno u §. 129b, jaki akcenti ne mogu stajati ni na kojem drugom slogu riječi osim na prvome, onda je potpuno jasno, za što se ti akcenti gube, kad prestanu biti na prvome mjestu, kad pred njih dođe prijedlog, t. j. riječ, koja s onom, što iza nje stoji, sačinjava jednu cjelinu u govoru [...] Kao prijedlozi privlače na se akcent i veznici *i, da*, na pr. *dân i nôc* (ime cvijetu), *i marjâš*. rječn. (1852) kod *марјаш; dà pustî* kod *күпити; dà idê, i treću*. drž.-izd. III. 439. U Budmanovoj gramatici 145. veli se to još i za veznike *a, ni, kad* i dodaju se primjeri: *ni otac ni mâjka, kâd vidîm, kâd izorâ* [...] Sve ovo vrijedi i za riječcu *ne*, kad dolazi s glagolima; na pr. *ne žêljeti, ne živîm, nè režêm, nè pâmtiti, ne nôsiti, nè nosî, ne hvâlih, nè hvâlî* i t. d.“ (Maretić, *ibid.*: 128–129).

Nenaglašene reči se, dakle, prozodijski jasno dele u dve grupe prema *smeru vezivanja*, tj. položaju koji zauzimaju u izgovornoj reči – na **enklitike**, koje čine izgovornu reč (akcenatsku celinu) s ortotoničkom rečju ispred sebe, i **proklitike**, koje čine izgovornu reč sa rečju iza sebe; dakle na nenaglašene reči koje se ortotoničkim rečima pridružuju zdesna i one koje se ortotoničkim rečima pridružuju sleva formirajući tako prozodijsku celinu. Različite klase nenaglašenih reči mogu da imaju

⁴ O preuzimanju grčkih prozodijskih pojmova i njihovom razumevanju kod rimskih gramatičara v. Probert 2019.

⁵ Prema Haspelmathu 2015, autor termina *klitika* je Nida 1946: 155.

svojstva enklitika odnosno proklitika u prozodijskoj organizaciji izraza, i načini njihove integracije u prozodijske celine i interakcije s akcenatskom i fonološkom strukturom reči i govornih fraza predmet su istraživanja o klitikama i u savremenoj fonetici i fonološkoj teoriji.

1.1.2. Klitike kao leksički problem

Međutim, klitike su naročito značajne za lingvističku teoriju ne samo zbog svog prozodijskog ponašanja, već pre svega zbog svoje sintakse. Naime, iako su prozodijski nesamostalne i sa stanovišta prozodije predstavljaju *deo* neke druge reči, klitičke reči stupaju u sintaktičke odnose s drugim rečima na nivou sintagme ili rečenice i percipiraju se kao sintaktički konstituenti. Tako, kada su Rimljani službeni naziv Republike u (1a) beležili akronimom, pisali su ga *S.P.Q.R.* Iako u potpunosti, dakle, prozodijski integrisan u susednu reč, veznik *-que* ipak se i laički percipira kao u sintaksi „vidljiv“ *deo* fraze, zbog čega je dobio i svoje slovo u akronimu. On ima i funkciju konektora dvaju naporednih konstituenata u (1), a ne funkciju nekog dela jednog od njih. Drugim rečima, *-que* iskazuje naporedni sintaktički odnos između dveju (ili više) morfosintaktički *već formiranih* jedinica, a ne označava neki *morfosintaktički oblik* reči uz koju stoji, kao što je to slučaj s afiksima. Pa ipak, *-que* je nesamostalna morfema i fonološki je integrisana u svoj oslonac, kao i flektivni nastavci *-us* u (1a), *-a*, *-um* ili *-ō* u (1b).

Takav ambivalentan status klitika između punopravnih morfosintaktičkih reči s jedne i drugih prozodijski, ali i sintaktički nesamostalnih vezanih morfema – afiksâ, s druge strane, predstavlja i glavni teorijski problem u vezi s klitikama u savremenoj lingvistici. Klitike se, naime, po tome što stupaju u odnose s drugim, sintaktički već formiranim rečima na nivou sintagme ili sintagmama na nivou rečenice, i u tradicionalnoj gramatici svrstavaju među sintaktičke objekte – neke vrste *reči*, ali prema njihovoj distribuciji i odsustvu akcenta, kao i po više drugih osobina koje poseduju, klitike se zapravo ponašaju poput morfoloških jedinica – *afikasa*.

Kao i afiksi, klitike su *vezane morfeme*; same ne mogu da formiraju iskaz. Osim toga, klitike obično nisu i bilo koje sintaktičke jedinice, već su to najčešće i *funkcionalne reči* – upravo, različiti veznici i predlozi, zamenice, neke modalne rečice i operatori kao *li* i *ne*, članovi i markeri posesivnosti kao engl. *'s*, pomoćni glagoli. Drugim rečima, ni funkcije koje klitičke reči tipično obavljaju na nivou sintagme ili klauze nisu bitno drugačije od onih funkcija koje u sintaksi imaju i afiksi (kao markeri funkcionalnih odnosa između sintaktičkih jedinica – kongruencije, poput *-us* u primeru 1a, ili rekcije kao *-a* i *-um*, odnosno drugih gramatičkih svojstava klauze, poput finitnosti, kao *-ō* u primeru 1b).

Klitike, dakle, istovremeno mogu da dele niz osobina i sa neklitičkim rečima, i sa afiksima, tj. da u isto vreme delom podsećaju i na „normalne“ reči, a delom i na afiksaciju:

„Clitics are elements which share certain properties of fully fledged words, but which lack the independence usually associated with words. In particular, they can't stand alone, but have to be attached phonologically to a host. This makes them look a little like affixes, in particular, inflectional affixes. Typically, clitics are function words, such as modal particles (e.g. interrogative particles), conjunctions, pronominals or auxiliary verbs. Historically, they generally develop from fully fledged words and frequently develop into inflectional affixes“ (Spencer 1991: 350).

Klitike su, prema tome, *hibridna kategorija* – istovremeno poseduju i neke osobine „pravih“ morfosintaktičkih reči, i neke osobine gramatičkih afiksa. Obično se i gramatikalizuju bilo od leksički samostalnih, autosemantičnih reči u sinsemantične i distribuciono ograničene funkcionalne morfeme na nivou iskaza (i dalje, u tipične afikse na nivou morfosintaktičkih reči, kada dovoljno i formalno, i funkcionalno srastu sa svojim osloncem), bilo nešto ređe, od afiksa koji se dovoljno emancipuju tako da počnu da markiraju funkcionalne odnose i na većim sintaktičkim jedinicama od reči (poput engl. posesivne klitike 's). Kao takve, kao jedinice ambivalentnog leksičkog i gramatičkog statusa između klase reči i klase afikasa, klitike su, osim tradicionalnog domena fonologije, ušle i u glavne tokove istraživanja i u savremenoj morfološkoj teoriji.

1.1.3. Klitike kao sintaktički problem

U isto vreme, međutim, klitike se po nizu samostalnih osobina i značajno *razlikuju* i od jedne, i od druge od ovih dveju velikih klasa leksikona i gramatike. Konkretno, klitike se razlikuju od afiksâ po svojoj **vezljivosti**, relativnoj slobodi i, ujedno, neobaveznosti pridruživanja različitim sintaktičkim jedinicama, kakvu afiksi – budući da se vezuju samo za određene leksičke osnove i da su na njima gramatički obligatorni – tipično ne uživaju. **Neselektivnost** (engl. “*promiscuity*”, kako se ova osobina obično metaforički naziva u teorijskoj literaturi) jeste i jedno od tradicionalno najčešće navođenih svojstava klitika u domenu sintakse, iako naravno, ni ona nije univerzalno i definišuće svojstvo *svih* leksikogramatičkih elemenata koji se u različitim jezicima analiziraju kao „klitike“:

„In general, cliticization is freer and less restricted lexically than affixation, in the sense that clitics will typically attach themselves to any old word provided that it is in the right position in the sentence, while affixes usually attach only to specific classes of words or stems. However, there are plenty of exceptions to this rule of thumb, too. These difficulties of characterization have led some linguists to abandon the notion altogether as a theoretical primitive and regard the notion of clitic as simply a descriptive cover term. Other linguists, however, regard clitics as separately identifiable morphosyntactic category“ (Spencer, *ibid.*).

Stoga je i definicija klitika nužno negativna – klitike su oni elementi jezika koji se ne uklapaju lako u druge dve velike, univerzalne klase leksikona i gramatike – reči i afikse; elementi za koje važe pre svega posebna sintaktička pravila, tj. koji *nisu* ni tipične reči, a *nisu* ni tipični afiksi (up. Matthews 2002: 276: „Thus, in Latin, *populus=que* could be represented not exhaustively, as two words, but as a word *populus* plus another element that is neither a word nor part of a word. The definition of a ‘clitic’ would then be as a residue“).⁶ Drugim rečima:

„Now our ‘ideal’, which has already been party questioned, is that sentences can be divided exhaustively into words, and words exhaustively into roots and affixes [...] the term ‘clitic’ is liable to be applied whenever we have any kind of difficulty in meeting it: in saying that a form is unequivocally a word; or unequivocally an affix; or, it should now be added, unequivocally a ‘sémantème’ or a root. If the traditional definition is to be replaced, I cannot yet hazard anything more specific“ (op. cit.: 279).

O tome rečito svedoče i kolebanja u sastavljenom i rastavljenom zapisivanju enklitika i njima homofornih afiksa kod u pisanju manje veštih govornika u standardnom štokavskom, kao u (2).

- (2) a. *Dali si video poruku?*
b. *Dođi te na večeru.*

Iako je pravopisno pravilo – da se afiksi, kao morfološke jedinice, pišu sastavljeno s rečju čiji su deo, a klitike pak razdvojeno, kao sintaktički samostalne reči – naizgled jednostavno i intuitivno, iz primera kao u (2) vidi se da je nejednoznačan odnos između reči, klitika i afiksa srazmerno ipak znatno složeniji i za samo jezičko osećanje izvornih govornika, bilo da su u pitanju tipične greške u segmentiranju izgovornih i pravopisnih reči (2a), bilo da je posredi hiperkorekcija (2b).

I za to nije zaslužna samo prozodijska nesamostalnost klitika u odnosu na susednu ortotoničku reč, jer ni govornici – sem verovatno oni s minimalnim pravopisnim kompetencijama – ne greše na

⁶ Iako, naravno: „It does not follow that a clitic must be a third kind of unit. It may simply be that, in a particular language, a few forms which are either affix-like or word-like nevertheless do not have every property that affixes or words in general do have“ (ibid.: 277–278). No, jasno je da, tako shvaćen, pojam „klitika“ u svakom slučaju počiva na našem razumevanju toga šta *jeste* reč, a šta afiks – dakle, na našem poimanju razlike između (morfosintaktičke) reči i afiksa, odnosno između sintakse i morfologije, tj. na definiciji reči kao „minimalne sintaktičke jedinice“. I to je, tradicionalno, notorno teško pitanje, na koje su skrenuli pažnju još strukturalisti kao Bally i Martinet (cf. i u Matthews 1991: 206–222; kao i druge priloge u Dixon & Aikhenvald 2002, te Julien 2006, Haspelmath 2011, Wray 2015, inter alia), zbog čega ni klitike nije jednostavno jednoznačno definisati s osloncem u *rečima*.

ovakav način i jednako često sa *svim* klitičkim, dakle prosto *fonetski nesamostalnim*, rečima. Upravo, štokavske enklitike su, usled neselektivnosti kojom se distributivno odlikuju, većinom i gramatički i kognitivno zahtevnije za razlikovanje od afikasa, s nekima od kojih su i homofornne, kao u (2b), ili pak dele morfemski materijal; nego proklitike, kod kojih poteškoće pri zapisivanju, kao i u gramatici, u načelu predstavlja samo njihova prozodijska nesamostalnost, ali ne i njihova morfologija i sintaksa.

Razlozi za takvu složenost štokavskih enklitika, dakle, ne iscrpljuju se u njihovoj prozodiji, već se pre svega nalaze u sintaksi. Jer, dok se proklitičke reči (predlozi, proklitički veznici, negacija) u pravilu i pridružuju upravo onim ortotoničkim rečima odnosno rečeničnim konstituentima sa kojima su i u sintaktičkoj vezi, štokavske enklitike se neselektivno vezuju zdesna uz različite reči odnosno rečenične konstituente na nivou klauze, bez obzira na to da li s ortotoničkom rečju ili konstituentom koji je ispred njih imaju ikakve sintaktičke i semantičke veze. Kod štokavskih proklitika, dakle, uvek postoji ujedno prozodijska, sintaktička i logička veza sa susednom ortotoničkom rečju ili frazom, jer se proklitike i linearizuju u okviru onih rečeničnih konstituenata čiji su deo, kao funkcionalni centri svojih fraza (predlozi u okviru svoje predložko-padežne konstrukcije, uz imensku jedinicu koju i regiraju, zavisni veznici u okviru svoje klauze, tj. na njenom početku, a naporedni uz konstituente koje koordiniraju, rečca *ne* uz onaj konstituent koji negira itd.), dok enklitike mogu da uspostave prozodijsku i sintaktičku vezu s različitim rečima, ne linearizujući se nužno uz onu reč sa kojom su i sintaktički i logički u vezi.

Up. primere u Maretića:

„O namještaju prijedloga nemamo mnogo reči. Zna se, da im je mjesto ispred njihova padeža [Veoma rijetko stoji prijedlog *blizu* iza svoga genitiva: nepotrebna je i kletve *blizu*. jevr. 6.8. (po svoj prilici je to prema crkvenoslavenskom tekstu, gdje je isti red)] svima osim prijedlogu *radi*, koji obično stoji iza svoga genitiva [...]" (Maretić, op. cit.: 431, et seq.);

„Veznici koji nijesu enklitični (kao *li* što je), stoje ponajviše na početku rečenice [...]" (ibid.);

„Niječna riječca *ne* ima u rečenicama svoje stalno mjesto; ako se glagolski oblik sastoji u jednoj riječi, stoji ona ispred njega neposredno (na pr. *ne* čitam, *ne* pišemo, *ne* rekoh i t. d.); ako li je glagolski oblik složen, stoji ona neposredno ispred pomoćnoga oblika (na pr. *ne* bih rekao, *ne* ću dati i t. d.). Izuzeci su veoma rijetki [...]" (op. cit.: 433).

S druge strane, o enklitikama:

„Namještaj enklitika dosta je slobodan. Tako na pr. u rečenici: a on sam ne može *se* upreti carskoj sili. (mil.-obr. 3) riječca *se* mogla bi sasvim dobro stajati i na drugom kojem mjestu, i to iza riječi *on*, iza *sam*, iza *upreti*. Ili u rečenici: u pjevanju svakoga *se* stiha posljednja

stopa ovako po dvaput govori. (pjes. I. 180) može *se* stajati ne samo iza riječi *svakoga*, već također iza *u pjevanju*, iza *stiha*, iza *posljednja*, iza *stopa*, iza *ovako*, iza *dvaput*, iza *govori*; dakle na 8 mjesta!“ (op. cit.: 434–435, et seq.).⁷

Ovakve štokavske enklitike su, dakle, enklitike ne samo na nivou svoje fraze i izgovorne reči, kako ih definiše tradicionalna gramatika, već „enklitike“ *na nivou rečenice*, kao *sintaktičke celine*. Drugim rečima, štokavske enklitike predstavljaju ne samo prozodijski definisanu klasu, već i *zaseban sintaktički podsistem*, kako strukturnu (prozodijsku i ujedno morfosintaktičku) defektnost odnosno atipičnost klitičkih reči sumira Lj. Popović (2004):⁸

„Zameničke i glagolske enklitike – uključujući tu i rečcu *se* [...] – razlikuju se od ostalih delova rečenice u više, međusobno tesno povezanih, aspekata: (1) fonetski – kao enklitike; (2) informativno – kao informativno slabe, devalorizovane reči, umesto kojih *se*, kad data zamenica ili glagol treba da imaju neku informativnu funkciju, javlja puni, tj. akcentovani (= akcentogeni, ortotonički) oblik, zahvaljujući kome ta reč može da stoji na početku rečenice, da bude fokus, da nosi kontrastivni akcenat i sl., i uopšte da bude član ortotoničkog, informativno punovrednog segmenta rečenice; (3) u pogledu raspoređivanja, jer po svojoj pozicionoj organizaciji čine potpuno zaseban podsistem u okviru sistema reda reči“ (Popović 2004: 283).

Takve klitike zovu se **specijalnim klitikama** (prema sada klasičnoj definiciji koju im je dao Zwicky 1977: *klitike sa „specijalnom“ sintaksom*), i one predstavljaju fokus istraživanja o klitikama i u savremenoj sintaktičkoj teoriji.

Klitike, prema tome, kao fenomen koji preseca različite nivoe jezičke strukture, ujedno i niže (kao prozodijski nesamostalne, vezane reči ili morfeme) i više od nivoa morfosintaktičke reči (kao elementi sa „specijalnom“ sintaksom), predstavljaju problem ne samo za fonologiju, i ne samo za morfologiju, već prvenstveno za sintaksu i za njene sumeđe (engl. *interfaces*) sa drugim jezičkim modulima – i prozodijom, i morfologijom odnosno leksikonom, kao i semantikom i pragmatikom. U sintaksi, „specijalne“ klitike pokazuju i niz drugih specifičnosti, u distribuciji kao i odnosima u koje

⁷ O ovakvom Maretićevu pristupu enklitikama v. Peti-Stantić 2007a. Za razliku od potonjih gramatičara, koji položaj enklitika u pravilu smatraju zadanim i predvidljivim, Maretić ističe slobodu koju enklitike uživaju u linearizaciji na nivou rečenice, dokle god su prozodijski u enklizi uz odgovarajuću ortotoničku reč (v. i dalje u radu o linearizaciji štokavskih enklitika).

⁸ Pojednostilnost linearizacije rečeničnih segmenata u srpskohrvatskom književnom jeziku najpotpunije je istražio Popović, op. cit. [= drugo izdanje za štampu priređene njegove disertacije iz 1972], uključujući i funkcionalno zasnovanu analizu raspoređivanja enklitika (v. niže, §3.1.4) na opsežnoj građi iz književnih izvora.

stupaju s drugim konstituentima klauze. Istraživanja klitika u savremenoj lingvistici, tako, usmerena su prevashodno na njihovu sintaktičku distribuciju i funkcionalne karakteristike na nivou klauze, a na osnovu tih parametara moguće je uspostaviti i određene kroslingvističke generalizacije o tipologiji klitičkih sistema i njihovoj vezi s drugim funkcionalnim kategorijama u strukturi jezika.

1.2. Zašto su klitike „specijalne“?

Raspoređivanje štokavskih enklitika u rečenici ilustrirano je primerima u (3).

- (3) a. *Predstavili smo mu je (mi) (juče).*
b. *Mi / *(Mi) smo mu je (juče) predstavili (juče).*
c. *Juče / *(Juče) smo mu je (mi) predstavili (mi).*
d. *Ona tvrdi da smo mu je (mi, juče) predstavili (mi, juče).*
e. *Zašto smo mu je (mi, juče) predstavili (mi, juče)?*

(primeri adaptirani prema Bošković 2001: 8–9)

Oslonac za štokavske enklitike mogu biti sintaktički različiti konstituenti koji se nalaze s leve strane, neposredno ispred njih u iskazu. U prostoj rečenici koja ima subjekat, predikat i neku dopunu ili odredbu, bilo koji od ovih rečeničnih članova može da bude prozodijski oslonac za enklitike (3a–c); osim, naravno, ako nije i sâm iskazan enklitički, kao dve objekatske zamenice i pomoćni glagol u primeru, u kom slučaju se izuzima iz neklitičkog ostatka klauze i pridružuje se ostalim enklitikama u nizu.

Ako su gramatički neobavezni članovi poput odredaba inače neiskazani ili ako se subjekatske zamenice ispuste, što je obično u neutralnom iskazu (*pro-drop*), predikat će (u ovom slučaju njegov leksički i akcentogeni deo u *l*-participu, pošto je pomoćni glagol i sâm enklitika) ostati jedini i tada *obavezni* inicijalni oslonac za enklitike (3a), za koje je nedozvoljena inicijalna pozicija u iskazu, pa je to onda i jedini mogući redosled konstituenata (v. Popović, op. cit.: 360–364). Ako je pak bilo koji od drugih konstituenata klauze – naravno, i u pragmatički onda nešto drugačije intoniranim iskazima – topikalizovan i stoga predstavlja oslonac za enklitike, ni on se onda više ne može ispustiti, jer tako iskaz neće biti dobro formiran ako enklitike ostanu na istom mestu odnosno ako ponovo neki drugi konstituent ne bude izvučen na inicijalnu poziciju, da tamo zauzme i mesto njihovog oslonca (3b–c).

Drugim rečima, kako god da raspoređujemo konstituente u iskazu, u zavisnosti od toga gde se nalazi fokus, za enklitike je u (3a–c) jedino važno to da pozicija ispred njih bude popunjena nekom ortotoničkom rečju, dok u njima samima ne dolazi ni do kakvih promena – one su, naizgled, uvek na istom mestu, na svojoj gramatikalizovanoj poziciji, u ovim primerima uvek *drugoj po redu* od početka klauze. Niti gramatička struktura, niti tačan semantički sadržaj iskaza, koji su načelno i odgovorni za raspoređivanje rečeničnih konstituenata, naizgled nemaju nikakvog uticaja na linearizaciju enklitika,

čija pozicija u iskazu onda mora biti *nezavisno regulisana* posebnim pravilom. Pri tome, prozodijska veza koju enklitike u štokavskom zdesna uspostavljaju sa svojim osloncem može (kao u 3a) ili uopšte i ne mora (kao u 3b–c) da se poklopi i sa sintaktičkom i logičkom vezom, koja postoji samo između enklitika, koje su objekatske i pomoćnog glagola, i glavnog glagola u predikatu. To je i razlog zašto kažemo da su štokavske enklitike, za razliku od proklitika ili drugih prozodijski neistaknutih reči u iskazu koje nisu na ovaj način naizgled nezavisne i od njegove sintaktičke strukture, *neselektivne* i sintaktički „specijalne“ klitike – klitike sa *posebnom sintaksom*.

Isto tako, u nekim vrstama izvedenih rečenica (kao što su upitne ili zavisne klauze), kada je inicijalna pozicija u klauzi svakako popunjena komplementizatorom odnosno *k*-rečju, enklitike će se i tu ponovo smestiti neposredno iza te inicijalne pozicije u klauzi, ali sada pak sa značajno manjom mogućnošću da se takav redosled bilo čime poremeti – svi ostali konstituenti, ispustljivi ili ne, mogu se, u načelu, u tipičnim iskazima, pomerati samo *do granice* ovog komplementizatorsko-enklitičkog niza (3d–e), tj. nijedan drugi konstituent ne može poslužiti kao oslonac za enklitike, niti se one mogu (opet, važno je to podvući – u *ovako* konstruisanim primerima!) pomerati i vezivati za bilo koji drugi konstituent sem komplementizatorske pozicije. Ponovo, dakle, i ovaj niz, u kome su enklitike opet na istom, drugom po redu mestu od početka (svoje) klauze, odmah iza komplementizatora, ponaša se kao zasebno gramatički uređena celina u pogledu raspoređivanja rečeničnih članova, sa kojom niti sintaktičkim, niti pragmatičkim mehanizmima koji se tiču „jezgrenog“ ostatka klauze, tj. onog njenog nižeg dela od funkcionalnih projekcija na tzv. „levoj periferiji“, više nije moguće interagovati. To se čini kao paradoks, budući da su enklitike u (3) i formalno i funkcionalno deo upravo „jezgrene“ klauze i da iz nje potiču, kao eksponenti argumentskih pozicija (objekatske enklitike u dativu i akuzativu), odnosno kongruencije sa subjektom i finitnosti (klitika pomoćnog glagola) u predikatskoj frazi.

Pored toga, enklitike su u svakom od ovih slučajeva uvek i *međusobno grupisane na isti način*, redosledom koji je veoma teško (iako pod nekim uslovima, ne i nemoguće) prekinuti ili promeniti. Kako to kaže i Bošković (ibid.), „[l]ocating clitics in any other position or splitting the clitic cluster [tj. makar u ovim primerima u (3) i u tipičnom slučaju] would lead to ungrammaticality“.⁹

1.2.1. Wackernagelove klitike

Ovakve klitike, kao u (3), nazivaju se **Wackernagelovim klitikama** (po klasičnoj studiji u Wackernagel 1892, gde je ovaj tip klitika najpre definisan) ili **klitikama druge pozicije**, po ovom, na prvi pogled gramatikalizovanom mestu u iskazu na kome se dosledno (i paradoksalno!) linearizuju,

⁹ Više o Boškovićevom pristupu štokavskim enklitikama v. i niže u radu (posebno §3.1.5).

nezavisno od onih sintaktičkih ili pragmatičkih efekata koji inače imaju uticaja na raspoređivanje ostalih rečeničnih članova. U štokavskom su to serije zameničkih enklitika – nenaglašeni oblici ličnih zamenica u dativu, akuzativu i genitivu singulara i plurala za sva tri lica, uključujući i klitičku rečcu *se* (ali v. Lompar 2017), i glagolskih enklitika – nenaglašeni oblici pomoćnih glagola *jesam*, *biti* i *hteti*, te rečenične klitičke rečce – upitna rečca *li* i arhaična rečca *bo* (Popović, op. cit.: 284, Stevanović 1986: 164–165). Budući da su ove reči ne samo nenaglašene, već i *nenaglašljive* – odsustvo akcenta je njihovo inherentno obeležje, po kojem su isprva definisane i u tradicionalnoj gramatici – većina istraživača (praktično, od Wackernagela do Boškovića) i ovakvu njihovu „specijalnu“ distribuciju u rečenici najčešće objašnjavaju prozodijskim razlozima, tj. njihovom nemogućnošću da se, kao enklitike, nađu na inicijalnoj poziciji u iskazu.¹⁰

Međutim, ovaj truizam, u dobroj meri nekritički nasleđen iz tradicionalne gramatike, doveden je u pitanje najpre nizom tipoloških studija koje je inspirisao Zwicky (op. cit.), s ciljem da se teorijski utemelji sama definicija „klitika“, ali i pomnijim proučavanjem i proširivanjem same građe. Tako se, analizom realnih radije nego konstruisanih primera, i iskaza različite složenosti i dužine radije nego rečenica tipizirane strukture, pokazuje da se enklitike, pod različitim uslovima, mogu linearizovati na različitim „drugim“ mestima u strukturi klauze¹¹ – tj. da je „specijalna“ sintaksa klitika šira od (samo) njihove prozodijske interakcije s osloncem i da se ne može uvek obuhvatiti jednim opštim pravilom ili svojstvom klitika. Ono nam, uostalom, ne objašnjava i *gramatičke* aspekte kliticizacije, kao što su to funkcije klitika i dinamika njihovog odnosa s predikatskom frazom i „levom periferijom“ klauze, kao ni razloge zašto se klitike uopšte na taj način nižu. Penicijalno raspoređivanje Wackernagelovih enklitika u tipičnim slučajevima, stoga, samo je *jedna* od manifestacija klitičke „specijalne“ sintakse.

Naime, štokavske enklitike tipično ne mogu da stoje na inicijalnoj poziciji u klauzi, niti se mogu upotrebiti samostalno (kao minimalni iskaz). Stoga su na inicijalnoj poziciji enklitike, za većinu govornika i u tipičnim, neutralnim iskazima, u *komplementarnoj distribuciji* sa „punim“, prozodijski

¹⁰ Ili da, uopšte, ponesu akcenat i tako stoje i u izolaciji, kao minimalne izgovorne reči, što neke druge atone mogu – tako, recimo, štokavski predlozi i neki veznici, iako su u neutralnom iskazu normalno atone, u pojedinim kontekstima mogu da ponesu i sopstveni akcenat te da se upotrebe kao samostalne izgovorne reči, up. *Ko je zã?* i sl.; o dekliticizaciji veznika v. i Jovanović 2013: 391 et seq., i. a. To ih i razlikuje od štokavskih enklitika, koje su i leksički inherentno nenaglašljive, pa nikada, u standardnom jeziku i u neutralnom iskazu, ne napuštaju enklitičku poziciju (pozicije) u rečenici niti se mogu upotrebiti u izolaciji, kao minimalni iskaz, zbog čega potonje i jesu „prave“, klitike *proprie dictae*, tj. „specijalne klitike“ u Zwickyjevoj terminologiji, dok štokavske proklitike, bez obzira na svoju nenaglašenost, to nisu (ali v. i dalje u radu o problemima u definisanju i tipologiji klitika).

¹¹ Kao što je to primetio još i Maretić (v. iznad). Zanimljivo je kako, ceo vek kasnije, to gotovo identično rezonira i u Boškovićevom formalnom pristupu linearizaciji klitika u okviru tzv. teorije pomeranja preslikavanjem (engl. *copy theory of movement*).

nedefektnim oblicima pomoćnih glagola i zamenica. Jer, ni akcentogene forme ne mogu se, s druge strane, upotrebiti na inače enklitičkoj poziciji pri neutralnoj intonaciji i u značenjski nepromenjenom iskazu, već u tom slučaju predstavljaju ili formalni marker i intonacioni oslonac za realizaciju neke od koordinativnih funkcija između jedinice na ovoj poziciji i druge koordinirane jedinice, ili uopšte nose pragmatički fokus iskaza (v. primere u 4). Da tu nije reč o pravoj enklitičkoj poziciji, pokazuje i mogućnost inverzije, koja izostaje kod enklitičkih reči. Drugim rečima, to govori da u neutralnom iskazu sa pomoćnim glagolom ili objekatskom zamenicom, koji nisu koordinirani ili nisu u fokusu, i u *sintaktičkoj*, a ne (samo) u prozodijskoj strukturi iskaza, nužno postoji upravo *enklitička pozicija*, na kojoj mogu da se realizuju isključivo enklitičke reči, dok se njima komplementarne, akcentogene glagolske i zameničke forme realizuju i na drugačijim pozicijama u klauzi, odnosno i sa drugačijim sintaktičkim i komunikativnim funkcijama. Reč je, dakle, o pravoj komplementarnoj distribuciji.

- (4) a. *Vidim =ih. Vidim njih* [tj. a ne neke druge].
**(Nj)ih. *(Nj)ih vidim* [tj. a ne neke druge].
- b. *Ne vidim =ih. Ne vidim njih* [tj. nego neke druge].
**(Nj)ih. *(Nj)ih ne vidim* [tj. nego neke druge].
- c. *Došli =ste. Došli jeste* [tj. ali niste dobrodošli, i sl.].
**(Je)ste. *(Je)ste došli* [tj. ali niste dobrodošli, i sl.].
- d. *Napisa(t)=ćemo. Napisati hoćemo* [tj. ali ne stojimo iza toga, i sl.].
**(Ho)ćemo. *(Ho)ćemo napisati* [tj. ali ne stojimo iza toga, i sl.].¹²

(primeri iz Božović 2017a: 79)

Enklitička pozicija u štokavskome jeste, dakle, u najvećem broju slučajeva *postinicijalna*, tzv. **druga pozicija** u rečenici (2P ili P2), koja kao takva predstavlja i važan rečenični segment (cf. u Popović, op. cit.: 16–17). Tome u prilog govori i tipološki raširena tendencija u različitim jezicima da se finitni glagol realizuje upravo na drugoj poziciji u rečenici (V2), što je uočio, uostalom, već i Wackernagel (op. cit.), mada do danas značaj druge pozicije nije u potpunosti objašnjen, kao ni tačna

¹² Svi primeri – kako ovde, tako i dalje u radu, osim ako je drugačije naznačeno – odražavaju stanje u standardnom jeziku i u većini govora, u stilski neutralnom iskazu i pri neutralnoj intonaciji. Ipak, u nekim dijalektima i u razgovornom jeziku, u ekspresivnom stilu, moguća je i pojava nekih (glagolskih pre nego zameničkih, a ako je reč o minimalnom iskazu koji čini samo klitika, onda svakako i dvosložnih pre nego jednosložnih) klitika i na inicijalnoj poziciji: *Ćemo; Si video?* i sl. Takav položaj enklitika je moguć i u blisko srodnom slovenačkom jeziku (v. niže, §4.1.1).

priroda veze između nje i glagola, niti je sasvim jasno šta bi zapravo, bilo u sintaksi ili pragmatici, bilo u prozodijskoj strukturi iskaza, trebalo da „druga“ po redu pozicija predstavlja.¹³

Ali, osim inicijalne, tj. pozicije neposredno nakon govorne pauze, za enklitike je nepoželjna i apsolutno *finalna* pozicija u dužem iskazu, pred pauzom (up. primere u 5). Razlozi tome mogu, opet, biti kako fonetske prirode, budući da je apsolutni kraj iskaza fonetski naročito oslabljena pozicija, u kojoj dolazi do neutralizacije i izobličenja svih akustičkih karakteristika govornih segmenata (Kašić et al. 2006, Kašić 2012); ali isto tako i sintaktičke prirode, budući da se – i s te strane demonstrirajući ponovo vezu s glagolom – štokavske enklitike inače najdalje smeštaju samo do pozicije *neposredno iza predikata* u rečenici, što je istakao Popović (op. cit.: 360–364). Položaj enklitika je, tako, formalno ograničen kako s leve (u odnosu na početak iskaza), tako i s *desne* strane, tj. sintaktičkom strukturom klauze.

- (5) a. *Niko se ne sme držati u ropstvu ili potčinjenosti.*
**Niko ne sme držati u ropstvu ili potčinjenosti se.*
- b. *[Ropstvo i trgovina robljem] zabranjeni su u svim oblicima.*
**Ropstvo i trgovina robljem zabranjeni u svim oblicima su.*¹⁴

(čl. 4. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima)

U primeru vidimo još osobina karakterističnih za štokavske i klitike uopšte. Prvo, klitika se u rečenici sa složenim glagolskim predikatom, kada je sintaktički uvodi zavisni glagol, pod određenim morfosintaktičkim uslovima može realizovati i u „višoj“ klauzi, odnosno uz glavni glagol, s kojim nije i u funkcionalnom odnosu (5a). Ta pojava se naziva **podizanje klitika** (engl. *clitic climbing*) i paralelna je podizanju negacije i nekim drugim pojavama koje su od značaja i za potkategorizaciju

¹³ Za formalnu i dijahronijsku analizu enklitičke i glagolske „druge“ pozicije u strukturi klauze u slovenskim i germanskim jezicima, v. sada Migdalski 2016; kao i druge radove cit. niže.

¹⁴ Opet, i ovakvi primeri, u kojima je položaj enklitika označen kao negramatičan ili upitan, predstavljaju loše formirane iskaze pre svega sa stanovišta spontanog, uobičajenog i neutralnog govora ili rečenične strukture. Inače je teško tvrditi za bilo koji položaj enklitika u štokavskom da je *nemoguć* zato što, bez obzira na njihovu lošu formiranost, izvorni govornici najčešće ipak uspevaju da parsiraju i takve iskaze, kao i da ih izgovore manipulirajući prozodijsku strukturu i raspored govornih pauza – otuda i u literaturi česta neslaganja i diskusije oko prihvatljivosti različitih konstruisanih primera sa enklitikama, zbog čega ni metode procene gramatičnosti možda ne odgovaraju najbolje proučavanju ove vrste fenomena, već je smislenije govoriti o *realno* posvedočenim ili neposvedočenim obrascima linearizacije.

glagola (v. Moskovljević 1996, 1998, Moskovljević Popović 2007).¹⁵ Drugo, kada je konstituent na inicijalnoj poziciji bilo sintaktički, bilo fonetski previše složen, enklitike onda teže da izbegnu i svoju uobičajenu drugu poziciju neposredno iza njega i smeštaju se dalje udesno, dublje u strukturi klauze, na neku narednu moguću „drugu“ poziciju, koja je obično i postverbalna pozicija (5b), a koja se katkad naziva i „trećom“ pozicijom (cf. Ćavar & Wilder 1999).

Osim toga, Wackernagelove enklitike, u zavisnosti od konkretnog jezika ili pak od konkretnog iskaza, mogu da se smeštaju na drugoj poziciji *iza prvog konstituenta* (tj. sintagme) u strukturi klauze, ali u nekim slučajevima i *unutar* fraze uz koju se prozodijski naslanjaju na inicijalnoj poziciji, te da se tako realizuju na doslovno drugom mestu iza prve morfosintaktičke i akcentogene reči u rečenici (tzv. 2W, prema engl. *second word*, ali i za Wackernagela, koji je i imao u vidu upravo ovaj položaj enklitika u starogrčkom); npr. u (6).

(6) [Sva se ljudska bića] rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima.

(čl. 1. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima)

U (6) postoje čak četiri moguće enklitičke pozicije. Konstituentna pozicija iza subjekta i prve fraze (*sva ljudska bića*) za neke je govornike neprihvatljiva zbog njegove prozodijske ili sintaktičke složenosti, pa se enklitika može povući na „treću“, postverbalnu poziciju (*sva ljudska bića rađaju se*), ili se za neke govornike radije može izvući napred i smestiti se *unutar* inicijalne fonetske fraze, i to uz prvu (*sva se ljudska bića*) ili drugu (*sva ljudska se bića*) izgovornu reč. Nisu pri tome sve pozicije jednako prihvatljive za sve govornike u svim kontekstima (kao ni za sve pojedinačne klitike!) i nisu sve ni stilski jednako obojene.

Prema tome, različiti stepeni slobode i različite moguće enklitičke pozicije mogu postojati pri distribuciji klitika u glavnoj i u zavisnoj klauzi, u prostoj i u složenoj rečenici, u kraćem i u dužem iskazu, kao i u zavisnosti od položaja i morfosintakse glagola u predikatu i u zavisnosti od sintaktičke ili prozodijske složenosti drugih konstituenata – sve to i uz znatan opseg varijacije, od individualne, stilske i pragmalingvističke, sve do dijalekatskih i kroslingvističkih razlika. Upravo stoga prozodijska svojstva klitika – njihova nenaglašenost – nisu i dovoljna da objasne specifičnosti ovakvog njihovog sintaktičkog ponašanja, već su samo još jedna, *dodatna* (ali ne i nužna) osobenost klitika koja ih, uz njihovu sintaksu, čini „specijalnim“.

Tako, pored fenomena o kojima je napred bilo reči, i u primerima kada se štokavske enklitike, u nekim tipovima zavisnih klauza kao u (3d), obavezno nameštaju na *gramatičkoj* postinicijalnoj

¹⁵ Za opšti pogled na fenomen podizanja klitika u savremenoj lingvističkoj teoriji, na materijalu romanskih jezika, v. i Andrade & Bok-Benema 2017.

poziciji neposredno uz veznik (i za većinu govornika nijedna druga moguća „druga“ pozicija za enklitike nije gramatična), pošto su neki od tih veznika i sami atone, to će se čitava grupa veznika i enklitika na inicijalnoj poziciji u iskazu ili ako neposredno sledi za pauzom, moći *proklitički* pridružiti ortotoničkoj reči s desne strane, u čemu se upravo i ogleda nezavisnost prozodije i sintakse pri distribuciji klitika.¹⁶ Pored (3d), up. i (7).

- (7) a. *Neće se praviti nikakva razlika na osnovu [...] teritorije kojoj neko pripada, bilo =da=je | ona | nezavisna [...] ili =da=joj=je | suverenost [...] ograničena.*
- b. *[...] bilo | da=je= òna | nezavisna [...] ili | da=joj=je= sùverenōst [...] ograničena.*

(čl. 2. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima)

U zavisnim klauzama u (7), bez obzira na raspored govornih pauza u iskazu i, posledično, na smer prozodizacije, jedina *gramatički* moguća enklitička pozicija u pragmatski i stilski neutralnom iskazu jeste na sintaktički drugom mestu, neposredno iza veznika *da* (*da ona je*, *da ona nezavisna je*, *da suverenost joj je* itd.). Sve to govori o simultanom delovanju različitih – ne samo prozodijskih, već i sintaktičkih, pragmatickih, pa i morfoloških – faktora pri linearizaciji Wackernagelovih klitika. Stoga treba razlikovati pre svega „specijalne klitike“ kao (*morfo*)*sintaktički* i klitike kao jednostavno prozodijski fenomen, tj. Wackernagelovu poziciju kao *sintaktičku poziciju* u strukturi rečenice ili u njenoj linearizaciji na sumeđama s drugim modulima strukture jezika, od enklize ili proklize kao prozodijskih pojava pri njenoj artikulaciji. Između njih ne mora nužno da postoji izomorfizam.

Drugim rečima, niti su sve nenaglašene reči nužno zbog toga i specijalne klitike, niti su sve specijalne klitike nužno i prozodijski specifikovane na isti način. Tako, mnoge štokavske proklitike, osim što nisu sintaktički specijalne u pogledu distribucije iako su jednako „reči bez akcenta“, takođe mogu i da ponesu akcent unutar svoje izgovorne reči, metataksičkim ili metatonijskim prenošenjem sa ortotoničke reči, koja onda ostaje, prozodijski gledano – *enklitika*, ali je sama ta činjenica ne čini specijalnom i u sintaksi.¹⁷ I među drugim rečima možemo naći primere enklize – predlog *radi* je, na

¹⁶ Prokliza je jedino i moguća u slučajevima inverzije, kada je i vezničko-enklitički spoj na inicijalnoj poziciji u iskazu (*Da=ga= vīdīm... i sl.*), čak i onda kada je veznik inherentno akcentogena reč, ali se u ovakvom iskazu obično dezakcentuje (*Ako=ga= vīdīm, | pozdraviću ga* itd.). Mimo ovakvih primera u spoju s veznikom, u standardnom i govornom štokavskom su pojave disociranog sintaktičkog i prozodijskog nameštanja enklitika uglavnom marginalne i obično se javljaju tek kada su sve druge moguće opcije manje dobre (engl. *last resort*). Međutim, u drugim blisko srodnim južnoslovenskim jezicima, opet, one su i mnogo uobičajenije, pa čak mogu biti i gramatikalizovane, tj. sistemske pojave (v. u nastavku).

¹⁷ Simeon 1969: 306–307 ima termin „poluenklitika“ za ortotoničke reči koje svoj akcent prenose na proklitike (cf. i Baotić 1972 o ovom terminu). Možda je tu bolji termin *enklinomena*, koji ima Plungjan 2016.

primer, često u enklizi, kako je to istakao i Maretić (v. gore), ali nije zbog toga i specijalna klitika, jer se i dalje distribuira na uobičajenim sintaktičkim pozicijama u strukturi rečenice, uz onu imensku reč odnosno sintagmu sa kojom je u sintaktičkoj i semantičkoj vezi, bez obzira na to s kog njenog kraja se veže. On ne deli ni druge osobine s 2P enklitikama u štokavskome; zato i nije specijalna klitika.¹⁸

Specijalne klitike se pak, kako smo videli i u primerima iznad, pre svega odlikuju naročitim *distribucionim* svojstvima, kao što je to neselektivnost u odnosu na rečenične konstituente uz koje se prozodijski vezuju bez obzira na to da li su sa njima i u funkcionalnom odnosu – te to, tako, mogu biti ne samo 2P enklitike na nivou klauze, kao Wackernagelove, već i bilo koja druga klitika bilo gde u rečenici koja ne bira sintaktičku kategoriju svog prozodijskog oslonca (engl. posesivni marker 's, na primer, koji se može pridružiti različitim kategorijama reči i frazâ, kao i zavisnoj klauzi u okviru imenske fraze¹⁹), odnosno distribuira se *posebno* u odnosu na druge, leksički srodne kategorije u istom jeziku, bez obzira i na njen prozodijski status.

A s druge strane, slično enklitikama u užem smislu reči raspoređuju se, poput rečice *bo*, i neke druge rečice „labavo vezane za rečenicu“, prema Popoviću, te postpozitivne kontrastivne rečice *pak* i *opet* (op. cit.: 265–270), koje takođe imaju Wackernagelovu distribuciju, tj. teže postinicijalnoj poziciji i mogu da se raspoređuju i unutar sintagmi, kao i „prave“ enklitike, iako *nisu* nenaglašene već nose i sopstveni leksički akcenat. Drugim rečima, sintaktički specijalne klitike ne moraju čak da budu nužno ni nenaglašene; tako se u nekim primerima kao klitike distribuira u rečenici i pojedine,

¹⁸ Zwicky, op. cit. je u svojoj klasičnoj studiji, koja predstavlja jedan od međaša moderne teorije klitika, ovakve klitike, koje su to samo u prozodijskom (kao atone ili u govornom nizu dezakcentovane reči), ali ne i u sintaktički „specijalnom“ smislu, nazvao **prostim klitikama** (engl. *simple clitics*), za razliku od *specijalnih*; o čemu v. i niže u radu (§2.2). I Maretić govori o ortotoničkim rečima koje se u govornom nizu dezakcentuju: „Ima nekoliko potvrda, gdje se po dvije riječi, od kojih svaka upravo ima svoj akcent, sastave u jednu, i to tako, da druga riječ svoj akcent sasvijem izgubi, a prva svoj pravi promijeni; još treba dodati, da drugi dio ovakoga sastavka mogu činiti samo riječi, koje kad se odjelito govore, imaju jaki kratki ili jaki dugi akcent“ (op. cit.: 131), i tu čak upotrebljava i termin „prave enklitike“, koje su to za razliku od ovakvih, „prostih“ enklitika u Zwickyjevom smislu, čime je i anticipirao ovu podelu:

„Mjesto *dòbro jùtro, dõbar večê, dõbar dãn* govori se po svemu narodu: *dobrò jutro, dobàr večê, dobàr dãn*; tako isto sav narod mjesto *jèdan pût, jèdan rêd* govori *jedàn pût, jedàrêd* [...] i *očènàš* mjesto *òče nàš* (a ovo mjesto *òče nàš*). Tako je i: *htjèdbudêm, znàdbudêm* i t. d. [...] U rječn. (1852) kod *дан* piše Vuk, da se govori *dvá dnî, trí dnî, četiri dnî* (mjesto *dvâ dnî, trí dnî, četiri dnî*), a kod Бор ima: *akò Bõg dâ* (mjesto *àko Bõg dâ*); u posl. XL. i XLI. piše, da se govori i *dvá cara, trí litre, trí brata, trí čoecka, pèt pârâ, šest pârâ, dvá mjesêca, dvijè mâjke, devèt kûcâ* i t. d.; za Dubrovčane i Bokelje veli tu Vuk da govore i: u oči *svetogà Vida*, kod *svetogà Lûke*. – Neobično je promijenjen akcent u svezi *bõgme* mjesto *bõgme* (t. j. *Bõg me*), gdje je drugi dio prava enklitika (ali i u primjerima *dobrò jutro* i t. d. druga je riječ izgubivši svoj akcent postala enklitika)“ (loc. cit.; N. B. Maretić ovde, dakako, još istim znakom obeležava dugosilazni i neakcentovane dužine).

¹⁹ O ambivalentnom statusu engl. morfeme 's između klitike i afiksa v. i Lowe 2016a i tamo nav. literaturu.

inače akcentogene forme zamenica²⁰ – ono što i njih čini „specijalnim klitikama“ u sintaksi jeste, dakle, specifičan način *distribucije u strukturi klauze*, karakterističan za klitike, bez obzira na to što i prozodijski nisu atone.²¹

Prema tome, kao što je to već i Wackernagel uočio za grčki, mada klasu klitičkih reči u užem smislu tipično čine nenaglašeni (obično i nenaglašljivi) oblici subjekatskih ili objekatskih zamenica (štokavske su samo objekatske), čija je i distribucija u rečenici drugačija nego što je to kod drugih, prozodijski nedefektnih („punih“) oblika istih zamenica, ako ovi postoje, te većina istraživanja pod „klitikama“ podrazumeva upravo tu, i prozodijski i gramatički jasno definisanu klasu reči; sâm fenomen prozodijske i morfosintaktičke specifikacije o kome je reč u brojnim je jezicima ipak često šireg opsega ili često i ne obuhvata isključivo klasu zameničkih reči, niti isključivo nenaglašene reči (tako i štokavski među enklitikama u užem smislu ima i glagolske, kao i upitnu reč *li*, koje su atone, ali obuhvata i razne druge vezane reči i partikule poput *pak* i *opet*, ne nužno bez sopstvenog akcenta, sa Wackernagelovom distribucijom u rečenici – tzv. postpozitive, pseudoenklitike i sl.).

Dakle, kada govorimo o Wackernagelovim enklitikama, imamo u vidu pre svega enklitike u *sintaktičkom* smislu, tj. grupu reči koje se sintaktički realizuju na tzv. drugim pozicijama u strukturi klauze, bilo da je to iza prve reči (2W), iza prve fraze (2P),²² postverbalno ili uopšte s desnog kraja nekog za njihov položaj relevantnog konstituenta – *umesto* na onim očekivanim pozicijama u strukturi klauze na kojima se normalno realizuju njihovi neklitički alternanti, ako takvi postoje. Kao što smo rekli, pored gramatičkih – tj. zameničkih (argumentskih i refleksivnih) klitika i klitika pomoćnog glagola, takvi elementi s Wackernagelovom distribucijom jesu obično i različite modalne partikule koje modifikuju celu rečenicu (tzv. komunikativne klitike), odakle se i najbolje vidi veza između ovoga tipa klitika i rečenice kao sintaktičke celine.²³

²⁰ V., e.g., Anderson 1996, 2005 za ital. *loro* i slične primere. U nekim analizama se, doduše, pravi razlika između „pravih“ klitika i tzv. „slabih“ zamenica (cf. Ordóñez & Repetti 2006). O *akcentovanim klitikama* takođe cf. i Lowe 2014.

²¹ Na razlici između prozodijskog i sintaktičkog poimanja klitika naročito insistira S. Anderson, u iznad cit. radovima, koji onda za ova dva tradicionalna razumevanja kliticizacije (jedno prozodijsko i drugo sintaktičko) predlaže i odelite termine: „fonološke klitike“ (za one koje su to prozodijski) i „morfosintaktičke klitike“ (tj. za „specijalne“ klitike u ovom, sintaktičkom smislu reči): „I propose, then, to define [...] clitic-hood [...] without reference to any property apart from an element’s unusual morphosyntax“ (Anderson 2005: 31). Ove druge mogu, ali i *ne moraju* ujedno biti i fonološke klitike.

²² Pošto je sintagma „druga pozicija“ i odgovarajući akronim 2P, kako smo videli, značenjski ambigvitna, Halpern 1995: 15 za položaj iza *prvog konstituenta* (tj. sintagme) predlaže oznaku 2D, prema engl. *second daughter*. Tako on razlikuje dve „druge“ (2P) pozicije: linearnu 2W (*second word*) i konstituentnu 2D.

²³ Ona je, takođe, uočljiva i tipološki – jezici, kao u štokavskom, mogu imati različite klase klitika s Wackernagelovom distribucijom, ali ako imaju *samo jednu* takvu klasu, onda su to najpre komunikativne i modalne rečice (koje, pri tome, ne moraju i same biti inherentno leksički nenaglašene). Ili, u formi implikacione univerzalije, ako jezici imaju gramatičke – zameničke i glagolske – enklitike s Wackernagelovom distribucijom u rečenici, onda uvek imaju i takve komunikativne

Upravo, dakle, sintaksa čini Wackernagelove klitike – *specijalnim klitikama* u Zwickyjevom smislu, a ne prozodija. Prozodijski o njima možemo reći samo to da se linearizuju penicijalno, da formiraju akcenatsku celinu s ortotoničkom rečju s leve strane, pri tome same uvek ostaju bez akcenta (kao Maretić, iznad), te da se stoga ne mogu pojaviti na apsolutno inicijalnoj poziciji, odnosno poziciji neposredno nakon pauze (u književnom jeziku), ali ni na apsolutno finalnoj poziciji u dužem iskazu. Međutim, kao što smo napred pomenuli, za pozicioniranje enklitika važni su i neki gramatički uslovi, koje je najdetaljnije istražio Popović: pre svega, položaj glagola (ne dalje od neposredno iza glagola u predikatu, pa se prozodijski uslovi za linearizaciju štokavskih enklitika zapravo odnose samo na tako – od početka iskaza do pojave glagola – dakle *gramatički* određen segment rečenice,²⁴ bez obzira na to kakvi prozodijski uslovi važe dalje u nastavku); zatim je u određenim slučajima od važnosti i to kakve je kategorije oslonac za klitike, npr. prva reč ne mogu biti neki veznici koji su i sami atone (*i ga, *a ga itd.), dok drugi to mogu, i moraju (*da ga*, kao u 3d i 7); kao i (ne)mogućnost podizanja iz zavisne klauze i drugi, čisto morfosintaktički faktori. Drugim rečima, Wackernagelove enklitike, kao u štokavskom i drugim jezicima koji poseduju ovakvu vrstu klitika, jesu samo jedan tip Zwickyjevih „specijalnih klitika“ – bit njihove strukturne posebnosti nije, dakle, u tome što su to Wackernagelove, već u tome što su „zwickijske“ klitike. To nam i omogućava da o specijalnim klitikama govorimo i kroslingvistički, da pod tu klasu podvedemo različite tipove klitika te da o njima izvedemo neke moguće generalizacije, bez obzira na pojedinosti njihove prozodije.

1.2.2. Verbocentrične klitike

Da su specijalne klitike zaista *sintaktički specijalne*, pre nego u prozodiji, pokazuje i drugi tip klitika – naizgled po svojim distribucionim svojstvima potpuno oponiran Wackernagelovim – koji se nalazi u savremenim romanskim i balkanskim jezicima. Ovaj tip klitika, za koji se u literaturi nije ustalio neki poseban termin, naziva se **kontaktnim** ili **klitikama u lokalnom domenu** (glagolske) fraze ili **(verbo)centričnim klitikama**.

Za razliku od Wackernagelovih, koje svoje mesto traže na nivou klauze, tj. distribuiraju se unutar *maksimalnog* sintaktičkog domena, pronominalne klitike u romanskim i balkanskim jezicima ne linearizuju se nužno na postinicijalnoj poziciji i nisu uopšte vezane za granice rečenice, već za *minimalni* domen – morfosintaktičku reč, tj. krajnji leksički konstituent (sintaktički centar) u strukturi

(rečenične) klitike. To je i očekivano s obzirom na to da se takvi elementi, koji nose pragmatičku „snagu“ iskaza, i bazno generišu upravo na pozicijama na tzv. „levoj periferiji“ klauze (prema Rizzi 1997), gde se raspoređuju i Wackernagelove klitike.

²⁴ U generativističkim terminima, reč je o *k*-nadređenosti *à la* Kayne 1994 (cf. i Bošković 2002).

u albanskome nemaju tako prisnu vezu kao, jedino, sa predikatom, uz koji se obavezno sintagmatski vežu, obično (s izuzetkom nekih morfosintaktičkih oblika glagola) neposredno s njegove leve strane.

Ali, i ovde su klitike zapravo izmeštene u odnosu na one *kanoničke pozicije* u strukturi klauze na kojima se, onda kada su leksički iskazane, ove glagolske dopune inače realizuju (tipično dublje u strukturi, *iza* glagola). Takođe, i ovde su, ponovo, same klitike obavezno grupisane u niz sa fiksnim unutrašnjim redosledom elemenata, koji niti je moguće izmeniti, niti je moguće taj niz ičim prekinuti, što ne važi i za leksički iskazane glagolske argumente, koji se mogu i na različite načine topikalizovati i tako premeštati na različite pozicije u iskazu (9).

- (9) a. $I_i-a_j=$ *prezantuam* *vepr-ën_j* *lexues-it_i*.
 3SG.DAT-3SG.ACC= predstaviti:1PL.AOR delo-ACC.SG.DEF čitalac-DAT.SG.DEF
 ‘Predstavili smo delo čitaocu.’
- b. $I_i-a_j=$ *prezantuam* *lexues-it_i* *vepr-ën_j*.
 3SG.DAT-3SG.ACC= predstaviti:1PL.AOR čitalac-DAT.SG.DEF delo-ACC.SG.DEF
- c. *Lexues-it_i* $i_i-a_j=$ *prezantuam* *vepr-ën_j*.
 čitalac-DAT.SG.DEF 3SG.DAT-3SG.ACC= predstaviti:1PL.AOR delo-ACC.SG.DEF
- d. *Vepr-ën_j* $i_i-a_j=$ *prezantuam* *lexues-it_i*.
 delo-ACC.SG.DEF 3SG.DAT-3SG.ACC= predstaviti:1PL.AOR čitalac-DAT.SG.DEF

U primeru (9) vidimo još jedan specifičan fenomen kliticizacije o kome je u literaturi takođe bilo dosta reči, a koji je svojstven jezicima s ovim tipom klitika – **klitičko udvajanje objekata** (engl. *clitic doubling*), kada se u klauzi, pod određenim sintaktičkim ili pragmatičkim uslovima, pojavljuju direktni ili indirektni objekat, ili pak oba uz ditranzitivne glagole, iskazani leksički, nekom imenskom jedinicom, i ujedno gramatički, koreferentnim zameničkim klitikama u zavisnom padežu (akuzativu koji signalizira direktni ili dativu koji signalizira indirektni objekat) u lokalnom domenu neposredno uz glagol. Objekatsko udvajanje jeste arealna osobina svih jezika tzv. balkanskog saveza, uključujući i najistočnije srpskohrvatske govore (cf. Belić 1905: 400–416, et passim), mada nije jednakog opsega u svima, a poznaju je i neki romanski idiomi dalje na zapadu, u kojima srodan fenomen pored ovakve objekatske reduplikacije predstavljaju i *subjekatske klitike* u obliku nominativa, koje se kontaktno

javljaју uz glagol u predikatu, udvajajući tako (ili, prema alternativnim analizama, dislocirajući) i imensku jedinicu u subjektu rečenice.²⁶

Dakle, jednako kao i Wackernagelove klitike na nivou rečenice, i ove lokalne (pro)klitike u domenu glagolske fraze se, kako smo istakli, zapravo realizuju na drugačijim pozicijama u strukturi klauze nego njihovi neklitički alternanti s istom referencijom (imenske jedinice kojima se iskazuju glagolski argumenti), što u krajnjem u ovim jezicima i omogućava argumentsku reduplikaciju, tj. njihovo simultano pojavljivanje. U tom smislu, razlika između Wackernagelovih klauzalnih enklitika i kontaktnih glagolskih proklitika svodi se samo na fonologiju i domene distribucije, dok su u okviru njih i jedne i druge zapravo sintaktički jednako izmeštene na „druge“ (tj. *alternativne*) pozicije u strukturi klauze u odnosu na njihove neklitičke alternante i, uopšte, neklitičke reči, ali i druge neakcentovane partikule, funkcionalne reči i sl., poput predloga i veznika, koje nisu na ovaj način i specijalne klitike. Stoga o specijalnim klitikama možemo da govorimo i kroslingvistički, pre svega, kao o zasebnoj sintaktičkoj kategoriji.

Drugim rečima, iako se ova dva tipa klitika u jezicima sveta grubo polarizuju, ne samo u pogledu konkretnog načina linearizacije odnosno prozodizacije, već i u tipološkoj vezi s nizom drugih parametara, kao što su (ne)mogućnost podizanja klitika ili (ne)mogućnost udvajanja objekata, koji proističu upravo iz pojedinosti njihove sintaktičke distribucije,²⁷ ova dva tipa klitika zapravo dele fundamentalnu sličnost u tome što su i jedne i druge *sintaktički specijalne* klitike, u Zwickyjevoj terminologiji, bez obzira i na smer kliticizacije i prozodiju. Jedino ako se posmatraju i u sintaksi, a ne samo u prozodiji odnosno fonologiji, moguće je objasniti i ovakve kroslingvističke razlike između ovih dvaju tipova specijalnih klitika.²⁸

²⁶ O balkanskom udvajanju klitika iz opštelingvističke perspektive, v. zbornik Kallulli & Tasmowski 2008, kao i klasičnu sintezu u Lopašov 1978 (za noviju analizu Borisova 2005). Za opšti pogled na udvajanje klitika u savremenoj lingvističkoj teoriji, v. Anagnostopoulou 2006.

²⁷ Balkanske verbocentrične klitike, za razliku od štokavskih, ali i za razliku od romanskih klitika ovoga tipa, nikada ne napuštaju svoj glagol, pa je i podizanje klitika ovde marginalno ili negramatično (Krapova & Cinque 2019), dok s druge strane, jezici sa 2P klitikama na nivou klauze, kao štokavski, tipično ne manifestuju i objekatsku reduplikaciju kao u (9).

²⁸ Tako, Bošković u nizu radova (2008, 2012, 2016, itd.) povezuje ovu razliku između dva tipa klitika i s postojanjem člana (tj. projekcije determinatorske fraze) u jezicima s kontaktnim klitikama uz glagol i njegovim odsustvom u jezicima s Wackernagelovim enklitikama, objašnjavajući tako i (ne)mogućnost objekatskog udvajanja klitika u ova dva tipa jezika; dok Migdalski 2006, 2015, inter alia, na sličan način objašnjava i (ne)mogućnost podizanja verbocentričnih naspram Wackernagelovih klitika u balkanskim odnosno nebalcanizovanim slovenskim jezicima, povezujući je s (ne)postojanjem funkcionalne projekcije vremena (TP) u strukturi balkanske i slovenske klauze. Postoje, međutim, i protivprimeri (kao i različite moguće kombinacije ovih kategorija i fenomena u različitim jezicima – sâm klasični grčki, na primer, u kome su prvo i definisane Wackernagelove enklitike, nije dakako znao za njihovo udvajanje, ali imao je i kategoriju člana), pa se i ovakve tipološke generalizacije mogu dovesti u pitanje (cf., e.g., Marušić & Žaucer 2010 za udvajanje Wackernagelovih

A s druge strane, time se ni strukturne sličnosti između ovih dveju grupa klitika ne iscrpljuju. Naime, upravo sa stanovišta sintaktičke strukture, i kod jednih i kod drugih klitika jasna je veza s glagolskim kompleksom i njegovim funkcionalnim projekcijama u strukturi klauze. U obe grupe primera, klitike se smeštaju na pozicijama od kontaktne uza sâm leksički centar do različitih mesta iznad glagola i što bliže početku klauze, tj. u komplementizatorskom domenu, dakle u *proširenoj glagolskoj projekciji* (u smislu Grimshaw 1991 odn. 2005). Ne i manje važno, i u jednom i u drugom slučaju klitike se na tim pozicijama i međusobno grupišu u *gramatikalizovan niz*.

Jedino su domeni njihove distribucije i prozodijske integracije unekoliko drugačiji, pa klitike u (8–9) nisu i u tom smislu „neselektivne“ kao Wackernagelove klauzalne klitike i u većoj meri stoga podsećaju i na afikse.²⁹ Dakle, kao ni neakcentovanost, tako ni neselektivnost nije i *nužna* osobina specijalnih klitika, već samo *jedna* od redundantnih posledica njihove specijalne sintakse, u jednom mogućem tipu ove klase klitika. Ono što ove klitike zaista čini „specijalnim“ jesu njihove *strukturne pozicije* u klauzi, dok su i prozodijska nesamostalnost i distribucija u odnosu na susedne reči samo različite moguće posledice ili spoljašnje (površinske) manifestacije takve strukturne specifikacije ove klase jezičkih elemenata.

1.2.3. Tobler–Mussafijine klitike

Uostalom, Wackernagelove i kontaktne glagolske klitike su i dijahronijski u vezi, budući da su većina indoevropskih jezika koji danas poseduju kontaktne klitike (kao romanski, grčki, balkanski slovenski) u nekim ranijim periodima imali Wackernagelovu distribuciju, ili obratno. Tako, o čvrstoj vezi između ova dva tipa klitika svedoči i jedan *podtip* kakav se u starijim fazama romanskih jezika javljao u prelazu od 2P enklitika ka kontaktnim glagolskim proklitikama kakve imaju savremeni romanski jezici, a poznaju ga i mnogi balkanski slovenski govori. Reč je o tzv. **Tobler–Mussafijinim klitikama**,³⁰ u distribucionom pogledu ujedno uzglagolskim i klitikama druge pozicije na nivou

enklitika u slovenačkim goriškim govornim, koji nemaju člana; takođe v. Runić 2013 i više u Runić 2014, gde se pokušava odbraniti Boškovićeve generalizacija).

²⁹ Leksički status ovakvih balkanskih klitika je i posebno teorijsko pitanje, o kome v. više i u nastavku. S jedne strane, za razliku od flektivnih afiksa, one nisu i *morfološki* obavezne na svom predikatu da bi on bio oformljena morfosintaktička reč – *prezantuum* u (8–9) jeste jednako morfosintaktički formirana i samostalna, minimalna reč i bez klitika. Ali, s druge strane, ovakve objekatske klitike su, ipak, obavezne onda kada je taj predikat upotrebljen *u iskazu*, dakle kao neka vrsta „rečenične morfologije“, tj. *frazalnih afikasa* (cf. Anderson 1992, Halpern 1995, etc.).

³⁰ Nazvane tako prema Tobler 1875, 1889 i Mussafia 1886, 1898, gde je ovaj efekat prvi put opisan u istorijskoj gramatici romanskih jezika.

klauze, koje simultano pripadaju obama ovim domenima tako što manifestuju disocirane sintaktičke i prozodijske karakteristike.

Up. prevod rečenica iz (3, štok.) odnosno (8, alb.) na bugarski jezik, u primeru (10).

- (10) a. *Predstavihme* =**mu** =**ja** (*nie, včera*).
 predstaviti:1PL.AOR =3SG.DAT.M=3SG.ACC.F (mi, juče)
 ‘Predstavili smo mu je (mi, juče).’
- b. *Nie / *(Nie)* =**mu** =**ja** *predstavihme* (*včera*).
 mi =3SG.DAT.M=3SG.ACC.F predstaviti:1PL.AOR (juče)
- c. *Včera / *(Včera)* =**mu** =**ja** *predstavihme* (*nie*).
 juče =3SG.DAT.M=3SG.ACC.F predstaviti:1PL.AOR (mi)
- d. *Nie* =**mu** =**ja** (**včera*) *predstavihme*.
 mi =3SG.DAT.M=3SG.ACC.F (**juče*) predstaviti:1PL.AOR
- e. *Včera* =**mu** =**ja** (**nie*) *predstavihme*.
 juče =3SG.DAT.M=3SG.ACC.F (**mi*) predstaviti:1PL.AOR

Prozodijski, ove klitike su enklitične na nivou iskaza, kao i klasične Wackernagelove, pa se ne mogu pojaviti na apsolutno inicijalnoj poziciji u iskazu, već zahtevaju neku reč sa svoje leve strane, uz koju će biti u enklizi i tako formirati akcenatsku celinu (10a–c). Prozodijska veza koju ovakve klitike uspostavljaju je, dakle, kategorijalno neselektivna kao što je to slučaj i s klasičnim enklitikama druge pozicije.

Ali, osim prozodijskim, pozicija na kojoj se realizuju Tobler–Mussafijine klitike je nezavisno definisana i sintaktičkim uslovom: to ujedno mora biti i *kontaktni položaj* u domenu glagolske fraze, dakle neposredno uz predikat, zbog čega nije moguće umetnuti ni bilo koji drugi element između njih i glagola u predikatu (10d–e). Pri tome se obično smeštaju s njegove leve strane, kao i verbocentrične klitike u (8–9); osim ako to nije inicijalna pozicija u iskazu, kao u (10a), koja je iz prozodijskih razloga zabranjena za klitike, pa dolazi do inverzije. Takođe, kao i „klasične“ verbocentrične u primeru (9), i Tobler-Mussafijine klitike se u balkanskoslovenskim govorima javljaju pri objekatskoj reduplikaciji i ne mogu se u rečenici podizati dalje od sopstvenog glagola, što govori u prilog tome da je, sintaktički gledano, reč o istoj vrsti kliticizacije, tj. o istoj sintaktičkoj, verbocentričnoj *poziciji u strukturi* klauze. Jedino se razlikuju njihovi domeni prozodizacije.

Prema tome, i ove klitike su simultano vezane i s leve i s desne strane, odnosno u sintaktičkoj i u prozodijskoj strukturi iskaza pripadaju različitim domenima distribucije. I prozodijski i sintaktički uslov moraju nezavisno biti zadovoljeni da bi se ove klitike ispravno linearizovale, što ujedno upravo

ilustruje i *nezavisnost* sintakse i prozodije pri realizaciji klitika, tako da se sintaktičke pozicije klitika u rečenici i način njihove prozodijske integracije ne moraju nužno podudarati, ali s druge strane, i neophodnost njihovog *uzajamnog delovanja na interfejsu* za ispravnu linearizaciju klitika (cf. Harizanov 2011, 2014, inter alia).

Konačno, bez obzira na pojedinosti i njihove sintaktičke i prozodijske distribucije, i ove klitike kao i Wackernagelove na nivou klauze, i „klasične“ verbocentrične kod kojih se smer i sintaktičke i prozodijske zavisnosti preklapaju, obavezno se i međusobno ulančavaju u niz s fiksnim redosledom elemenata, u koji nije moguće intervenirati drugim, neklitičkim materijalom.

*

Pri tome, različiti prozodijski ili sintaktički uslovi mogu važiti i za različite konkretne klitike ili nizove klitika, čak i u istom jeziku ili u blisko srodnim jezicima kao što su to južnoslovenski. Tako, iako poseduju praktično identičan inventar klitika, u standardnom bugarskom će klitike imati Tobler–Mussafijinu distribuciju kao u (10), a u makedonskom – dominantno verbocentričnu, kao u susednom albanskom (8). Zapadnojužnoslovenski sistem klitika, opet, iako blisko srodan i skoro identičan, sledi pak Wackernagelovu distribuciju u klauzi, mada opet i tu sa značajnim razlikama (odnosno stepenima slobode) između, recimo, štokavskih s jedne i slovenačkih klitika s druge strane (v. i niže u radu, §4).

Kako god se, međutim, prozodijski, sintaktički i morfološki parametrizovale, sve balkanske i južnoslovenske verbocentrične i/ili klitike druge pozicije u klauzi, kakve smo iznad prikazali u (3–10), jesu jedna vrsta **rečeničnih ili klitika glagolske fraze** u strukturnom smislu. Budući argumentske klitike i klitike pomoćnog glagola, funkcionalno i strukturno su svakako vezane uz predikat odnosno glagolski kompleks, odnosno kao komunikativne i modalne klitike za rečenicu kao celinu, bez obzira na pojedinosti njihove linearizacije i prozodizacije, koje su mahom zaokupljale većinu dosadašnjih istraživanja. Zato, kada ovde govorimo o sintaktički „specijalnim“ klitikama, imamo u vidu upravo takvu, strukturno i funkcionalno definisanu, makrokategoriju.

U tom smislu i nema suštinske razlike između štokavskih 2P enklitika ili romanskih i balkanskih kontaktnih uzglagolskih proklitika – i jedne i druge definiše *posebna sintaksa* u odnosu na rečenicu kao celinu, pa su i jedne i druge samo konkretne manifestacije u posebnim jezicima istog strukturnog fenomena („klitičnosti“, tj. strukturne defektnosti), a tek prozodijski se parametrizuju u konkretnim konfiguracijama kao proklitike ili enklitike, odnosno u konkretnim gramatikama mogu imati Wackernagelovu, Tobler–Mussafijinu ili lokalnu distribuciju, itd.³¹

³¹ Cf. na tom fonu i tipološka razmatranja u Klavans 1982, 1985, Halpern 1995, 1998, Anderson 2005, et passim, i. a., kao i niže (§2.2.3).

Prema tome, upravo njihov naročit odnos prema rečenici kao celini, njihova distribucija i ponašanje u kontekstu strukture rečenice, a ne samo u lokalnom fizičkom (fonetskom) kontekstu u kome se nalaze i u kome se neposredno čulno doživljavaju, zapravo definiše i specijalni status klitika u jeziku, što onda ujedno omogućava i njihovo razmatranje iz ugla opšte lingvistike i sintaktičke teorije, a ne samo unutar posebnih gramatika pojedinačnih jezika, na koje smo osuđeni ukoliko klitike definišemo, sledeći nit od tradicionalne gramatike, preko klasičnog „Wackernagelovog zakona“, pa sve do nekih savremenih pristupa klitikama, isključivo prozodijski.³²

Jednom rečju, *specijalne klitike* – a to znači klitike u *gramatičkom* smislu reči, ne samo (i ne najpre) prozodijskom, već upravo morfosintaktičkom – jesu klitike sa specijalnom distribucijom u strukturi klauze, u kojoj čine formalno i funkcionalno ograničeniji, „zaseban podsistem“. Sve ostale njihove karakteristike (kao smer kliticizacije, odnosno i sama prozodizacija, uključujući odsustvo akcenta, te konkretan tip klitika odnosno domen kliticizacije) jesu u teorijskom smislu *slučajne* (tj. deskriptivne), a ne suštinske, formalno definišuće odlike. Tako je i termin „klitike“ u savremenoj lingvistici preosmišljen – pod njim se sada podrazumevaju ne prosto *atone*, „reči bez akcenta“, kao u tradicionalnoj gramatici, već pre svega „zvikijske“ specijalne klitike, čiji je status u jeziku definisan njihovom (*morfo*)*sintaktičkom* podspecifikacijom odnosno defektnošću.

Ono što, međutim, nije slučajno, a što je upravo uključenje sintaktičke teorije u razmatranja kliticizacije omogućilo da se uoči, jeste to što se ovako definisane specijalne klitike, i u tipološki različitim, i u međusobno nesrodnim, i u geografski udaljenim jezicima, po pravilu češće pronalaze i u određenim sintaktičkim kategorijama, pre nego u nekim drugim. To su, pre svega, *pronominalne klitike*.³³ Ređe i glagolske (klitike *pomoćnog glagola*, kao u štokavskom, koje su upravo u nizovima

³² Iako, naravno, to ne znači da prozodijska istraživanja klitika nisu moguća – naprotiv (v. i u §3.1.1; posebno temeljnu studiju o sh. enklitikama sa uporištem u njihovim prozodijskim karakteristikama i dijahronijskom razvoju ima Radanović-Kocić 1988, dok je fonetske i fonološke aspekte sandhija u enklizi i proklizi kod nas eksperimentalno analizirala Kašić 1980, 1985, a za formalni pristup cf. sada i Talić 2018, 2019). Smisao pitanja analize klitika kao fenomena i nije u izboru „prozodija ili sintaksa“; i jedna i druga su svakako neophodne za njihovu realizaciju – pitanje je samo u kojoj meri je za to zaslužna koja od ovih dveju komponenti i kako deluje njihov suodnos (tako, važnost prozodije i u klasičnom razumevanju Wackernagelova zakona u §2.1. brane i u novijim analizama, e.g., Taylor 1996 za grčki, Hock 1996 za sanskrit, i dr.; a otkako su krajem osamdesetih nov zamah dobili i strukturni pristupi prozodiji, poput teorijâ „prozodijske hijerarhije“ u Selkirk 1984, Nespore & Vogel 1986, Inkelas & Zec 1990, i dr., i istraživanja o klitikama se u novije vreme ponovno vraćaju ispitivanjima njihove prozodijske defektnosti i prozodizacije kao motivnim i za razumevanje njihovog „specijalnog“ ponašanja; tako npr. Werle 2009 za srpskohrvatski, Goldstein 2010 za klasični grčki; cf. i Anderson 2005: 37–74, Spencer & Luís 2012a: 74–106 za opšti pogled). Ovde je, međutim, reč o prirodi klitika.

³³ Naročito su istraživanja u okviru generativne gramatike okupirana statusom pronominalnih klitika u jeziku, jer one i tradicionalno predstavljaju problem za transformacionu teoriju, i to ne samo kao klitike, nego upravo i kao zamenice, koje su se inače, 1970-ih godina, notorno teško uklapale u generativnu sintaksu i semantiku, i u istraživanjima generativista

sa zameničkim klitikama i postale specijalne klitike), ali i različite funkcionalne klitičke morfeme u domenu imenske ili glagolske morfosintakse (npr. signali padeža, određenosti, posesije, modalnosti, vremena i aspektualnosti, itd.) – ove klitike, ako postoje u jeziku, tipično ne funkcionišu kao analogne punovredne sintaktičke jedinice, tj. ne realizuju se pod jednakim uslovima kao neklitički alternanti sa istim funkcijama (npr. posesivna klitika i leksička prisvojna zamenica ili pridev), već funkcionišu upravo kao elementi sa posebnom sintaksom – i to, kao gramatički markeri kongruencije (slaganja u ϕ -obeležjima) između različitih jedinica u rečenici, kao signali veze između sintaktičke i diskursno-pragmatičke strukture iskaza (tako npr. klitički „članovi“, koji su zaduženi za pravilno interpretiranje obeležja određenosti, specifičnosti ili animatnosti imenske fraze), itd. I konačno, poneki *veznici* i različite modalne („komunikativne“) klitičke *partikule* jesu često specijalne klitike.³⁴

I takva gramatička zatvorenost klase specijalnih klitika – klitike su, vidimo, ograničen(ij)e na funkcionalne pre nego na leksičke kategorije, imaju gramatička (i uopšte sinsemantična) pre nego leksička (odnosno autosemantična) značenja, itd. – dodatno govori u prilog njihovom *gramatičkom* karakteru. Kada ovde koristimo termin „klitike“, dakle, onda imamo u vidu ne samo fonološku odnosno prozodijsku činjenicu, odsustvo akcenta, već pre svega gramatičku – (morfo)sintaktičku, čak visoko gramatikalizovanu u određenim funkcionalnim kategorijama u rečenici, a koja je, uz to, ujedno i prozodijska. Tako shvaćene, u „zvukijevskom“ smislu – kao elementi s posebnom gramatikom – glagolskofrazne klitike jesu naš predmet istraživanja u jezicima Balkana.

1.2.4. Drugi tipovi klitika i srodni fenomeni

U prilog *morfosintaktičkim*, a ne samo prozodijskim posebnostima klitika, govore i drugi ređi fenomeni, koje srećemo i u južnoslovenskim i balkanskim jezicima, kao što su **mezoklitike** – klitike

predstavljale rekurentan problem (o čemu, na našem jeziku, v. odličnu studiju u Klajn 1985). Tako su i istraživanja o klitikama u tolikoj meri zapravo zaokupljena *zameničkim* (argumentskim) klitikama da je i u značajnom delu literature na engleskom termin *clitics* počeo prosto da podrazumeva – „zameničke klitike“ / „klitičke zamenice“, dakle dodatno je suzio i specijalizovao svoje značenje.

³⁴ Većina jezika, naravno, ne poseduje sve nabrojane vrste specijalnih klitika. Južnoslovenski jezici su u tome izuzetak, jer imaju prilično bogat inventar specijalnih (en)klitika, skoro u svim napred navedenim kategorijama. Balkanski jezici dalje na jugoistoku obavezno imaju pronominalne klitike, a pojedini i glagolske, kao i različite funkcionalne gramatičke i „komunikativne“ klitike (one su se na Balkanu obično i gramatikalizovale iz pronominalnih klitika – npr. „postpozitivni član“ od pokazne zamenice, posesivne i klitike tzv. etičkog dativa od argumentske klitike, i sl.); dok romanski na zapadu mahom znaju samo za pronominalne klitike. Zapadnoslovenski jezici takođe imaju klitike skoro u svim kategorijama kao i (zapadno)južnoslovenski, ali su one ovde već manje brojne i slabije gramatikalizovane; dok istočnoslovenski, recimo, kao specijalne (= i.e., *sintaktičke*) klitike poseduju svega nekoliko modalnih klitičkih partikula (upitna *li*, emfatičke *že*, *to*, potencijalna klitika/rečca *by*), mada ima autora koji i njih analiziraju kao „proste“ klitike (tako Franks 2010: 4–5).

koje se umeću *unutar morfosintaktičke reči*, između njene osnove i afiksa (npr. proklitički predlozi u štokavskome i drugim slovenskim jezicima u zavisnim padežima prefiguriranih zamenica tipa *niko : ni od koga, ništa : ni sa čim, ijedan : i o jednom* itd.; o mezoklizi s verbocentričnim klitikama u jezicima balkanskog areala v. niže u radu), ili **endoklitike** – klitike koje se umeću unutar morfosintaktičke reči koja im je oslonac tako što razdvajaju *samu njenu leksičku osnovu*, kao u primeru iz razgovornog jezika u (11).

(11) *Dovi-vam-đenja!*

(iz Marković 2009: 222)

Mezokliza i *endokliza* se, kao termini, često upotrebljavaju i sinonimno (v. u Aikhenvald 2002: 44), budući da su primeri prave endoklize kroslingvistički zaista retki. Ovakve pojave su se, stoga, u lingvistici osamdesetih smatrale i nemogućim, prema *hipotezi leksičkog integriteta* (cf. Scalise 1986: 17–20; takođe v. Anderson 2005: 132–143).³⁵ Ipak, da su one moguće svedoči i očekivani paralelizam između morfologije (strukture reči) i sintakse (strukture rečenice) – tako bi, naime, mezoklitikama i endoklitikama, kao fenomenima u sintaksi, strukturno paralelne pojave u morfologiji bile *infiksacija* odnosno *delimična reduplikacija*; takođe tipološki relativno retke, pa i retko produktivne, ali ne i nečuvane morfološke operacije.

Osim specijalnih klitika u domenu *klauze* odnosno *glagolske fraze*, koje su uži predmet našeg istraživanja, u južnoslovenskim i balkanskim, kao i drugim jezicima, javljaju se i klitike **u domenu imenske fraze**, poput posesivnih klitika, klitičkih markera „izafetske“ (genitivne) veze (u albanskom) ili određenosti (tzv. postpozitivnih članova, kao u mak. *kniga-ta*), i sl.

Prozodijski i ove klitike mogu biti u enklizi ili u proklizi, u zavisnosti od parametrizacije, tj. morfosintaktičke strukture konkretnog jezika ili pak prozodijske strukture konkretnog iskaza, a kako su često i homofornne s argumentskim klitikama (npr. posesivne klitike s argumentskom klitikom u dativu), sintaktički ih je nekad teško, a prozodijski u nekim kontekstima gotovo nemoguće analizirati; npr. u *brat mi ga (~ go) dade*, moguće je u distribucionom pogledu obe klitike posmatrati kao niz Wackernagelovih enklitika, koje su prozodijski vezane za prvu reč, a sintaktički relativno slobodne (*brat=mi=ga | dade*), zatim kao niz kontaktnih proklitika uz glagol (*brat | mi=ga=dade*), odnosno kao niz Tobler–Mussafijinih klitika, koje su ujedno sintaktički sleva vezane uz glagol, a prozodijski se oslanjaju zdesna na prethodnu reč (*brat=mi=ga=dade*), ili pak kao sled posesivne klitike u lokalnom domenu imenske reči (*brat mi*, i. e. ‘moj brat’) i argumentске klitike, koje se samo slučajno dodiruju (*brat=mi | ga=dade*), i sl. Kako će, zapravo, sve četiri reči gotovo uvek, pri neutralnoj intonaciji, biti

³⁵ Za argumente o nemogućnosti prave endoklize v. Klavans 1979, a za protivargumente up. Harris 2000.

dativu, koje su klauzalne (tj. glagolskofrazne) klitike i funkcionišu na nivou rečenice, dakle ne potiču iz imenske fraze, iako kao benefaktivne klitike mogu imati i posesivnu interpretaciju, i s druge strane, „pravih“ *posesivnih* klitika zaista u domenu imenske fraze, koje su u makedonskom ograničene na rodbinske termine (12). Upravo toj strukturalnoj razlici možemo dodati i osobinu da glagolskofrazne klitike *formiraju niz* na nivou klauze, a klitike u imenskoj proširenoj projekciji pak ne. Utoliko što ne ulaze u niz sa „specijalnim“ (klauzalnim, odnosno predikatskofraznim) klitikama na nivou rečenice, ovakve klitike u imenskom domenu za nas nisu i neposredno relevantne.

Sasvim poseban slučaj predstavljaju i **spojevi redukovanih oblika zamenica s predlogom**, poput štokavskih oblika akuzativa singulara ličnih i povratne zamenice za svako lice *me, te, nj(ga) i se*, tipa *ná_me, zá_te, ú_se* i *prèdā_nj(ga)*, a analogno i u drugim slovenskim jezicima (usp. slovenački *name, nate, nanj, vase, vanje, zanje* itd.). Iako se, zbog specifične prozodijske strukture, u nekim tradicionalnim analizama i ovi oblici zamenica podvode pod klitike (ili „semiklitike“), i ovde sintaktički kriteriji pokazuju da nije zapravo reč o klitikama u formalnom smislu (v. i Baotić 1972).

Nisu mogućí, naime, spojevi predloga s pravim enklitikama; usp. **ná_ga, *zá_ju, *ú_nās, *zá_vās, *ná_ih*. Uostalom, upravo *nemogućnošću klitika da se upotrebe s predlogom* moguće je i formalno motivisati sistem južnoslovenskih pronominalnih enklitika, kako pokazuju sada Milićev & Bešlin (2019), tj. objasniti zašto južnoslovenski jezici, iako inače imaju bogat inventar zameničkih klitika, ne poseduju ipak i instrumentalne ili lokativne klitike, već samo zameničke klitike u oblicima genitiva, dativa i akuzativa (uz nominativno *pro*) – tj. onih padeža koji su *bez predloga*. Ovakvi pak štokavski i opšteslovenski spojevi posebnih, redukovanih oblika zamenica s predlogom tipološki su najsirođniji keltskim „konjugovanim predlozima“ ili „predloškim zamenicama“ te sličnim formama u semitskim jezicima.

Osim toga, ni ovakve prozodijski redukovane zameničke forme u domenu predloške fraze za nas nisu neposredno relevantne, utoliko što ni one svakako ne ulaze u *niz* na nivou klauze – naprotiv, vezane su isključivo uz predloge s kojima se javljaju. Tako, ne samo što „specijalne“ klitike, kao što smo napred istakli, ne moraju nužno da budu i nenaglašene, pa se tako raspoređuju i neki akcentogeni elementi, već ni sve prozodijski nesamostalne forme, poput ovih „predloških zamenica“, ne moraju nužno da budu i „prave“, *gramatičke* klitike – što ne bismo mogli da kažemo ako klitike definišemo, kao u tradicionalnoj gramatici, samo kao prozodijski fenomen.

1.3. Nizanje klitika

Za razliku od ostalih vrsta klitika, ali i različitih drugih funkcionalnih reči i morfema koje nisu nužno klitike, predikatskofrazne klitike u južnoslovenskim i balkanskim jezicima, dakle, na svojim „specijalnim“ pozicijama u strukturi klauze *formiraju nizove*, kao u primerima (3, štok.), (8–9, alb.) i (10, bug.), koji su ponovljeni ovde u (13).

- (13) a. (= 3) *Predstavili smo mu je.* (štok.)
 (**Predstavili je mu smo.* itd.)
- b. (= 8–9) *I-a prezantuum.* (alb.)
 (usp. *i+e* → *i-a*)
- c. (= 10) *Predstavihme mu ja.* (bug.)
 (*Predstavihme *mu te.* itd.)

U različitim jezicima, nizovi klitika kao u (13) obično poseduju i određena, jezički specifična, dodatna morfosintaktička i morfonološka svojstva. To su, pre svega, *redosled* klitika u nizu, zatim *specifične alomorfije* i različita *kombinatorička ograničenja* (odnosno praznine).³⁷

Međusobni redosled klitika u nizu obično je rigidan i nepromenljiv (up. 13a), ili je promenljiv isključivo pod određenim gramatičkim uslovima (npr., u različitim jezicima, u prisustvu negacije ili neke treće klitike, kada je niz bifurkiran, usled topikalizacije i ekstrakcije nekog od konstituenata, uz određeni morfosintaktički oblik glagola u predikatu, i sl.). Stoga se u literaturi obično i navodi **fiksni redosled** klitika kao jedna od ključnih linearnih osobina niza. Tek okaziono se primećuje i postojanje mogućih varijacija u redosledu nekih klitika, ali njihov potpun opis još uvek nedostaje.

Zatim, određene kombinacije klitika u pojedinim jezicima mogu da manifestuju i **specifične alomorfije**, poput neočekivane pojave formanta *-a* u spoju klitika dativa *i* i akuzativa 3. l. singulara *e*, u alb. klitičkom nizu u (13b). Slično tome, neke kombinacije klitika u određenim jezicima mogu da budu i *negramatične*, iako su logički zamislive, poput (13c), gde druga po redu klitika (direktnog objekta) sme biti samo klitika 3. lica,³⁸ dok se ostale logičke kombinacije argumenata moraju iskazati neklitičkim oblicima. To, u mogućim kombinacijama klitika, proizvodi tzv. *arbitrarne praznine*.

³⁷ Za opšti pregled fenomena u vezi sa nizanjem klitika, na materijalu romanskih jezika, v. i Pescarini 2017, s tamo nav. literaturom.

³⁸ Ili pak reflektivna klitika (*Predstavihme mu se*), ali u tom slučaju i s bitno različitim rasporedom učesnika u situaciji.

Između klitičkih nizova u (13), iako su, kao prevodi istog iskaza, formalno naizgled identični, postoje zapravo i brojne druge, kako formalne, tako i **pragmatičke i funkcionalne razlike**. Recimo, klitika u akuzativu će se ovako, kao u našim primerima (13b, alb.) i (13c, bug.), najpre upotrebiti ako nosi obeležje [– živo] (npr. ‘predstavili smo [nekome] *platformu, strategiju, studiju, ideju, program, projekat...*’, što su i najčešći primeri realne upotrebe za upite „*ia prezantuum*“ odnosno „*predstavihme mu ja*“ u internetskom korpusu) – dok u štokavskome intuitivno radije interpretiramo sve referente zameničkih enklitika u (13a) kao animatne, ili pak ne osećamo tu vrstu funkcionalnog ograničenja za formiranje ovog konkretnog niza u (13), kakva postoji u albanskim i bugarskim primerima.

U ovom radu ćemo, stoga, bliže razmotriti klitičke sisteme jezika balkanskoga areala upravo iz ugla *nizova* koje (klauzalne) klitike grade i ovakvih njihovih morfonoloških i morfosintaktičkih specifičnosti. Detaljnijom analizom klitičkih nizova, moguće je upotpuniti i saznanja o „specijalnoj“ prirodi samih klitika i njihovoj tipologiji, ali i o strukturi jezika uopšte.³⁹ Sama *nizana kliticizacija* kao fenomen dugo je izmicala detaljnijoj analizi u glavnini opisa klitika. Dosadašnja istraživanja su uglavnom proučavala odnos klitičkog niza *kao celine* prema ostatku klauze (npr. njegovu linearizaciju na tzv. drugoj poziciji u rečenici u jezicima poput zapadnojužnoslovenskih ili starogrčkog, zatim klitičko udvajanje objekata u balkanskim ili romanskim jezicima, podizanje klitika i sl. fenomene na nivou klauze), dok je srazmerno manje pažnje posvećeno načinu na koji je sâm klitički niz uređen, tj. međusobnim odnosima u koje stupaju same klitike u nizu (kao što je način njihovog kombinovanja i linearizacije *unutar* niza te arhitektura samog niza), kao i njihovoj formalnoj tipologiji, morfonologiji i morfosintaksi (cf. Božović 2017a).

Ovi jezici su odabrani zbog toga što na lingvistički inače zanimljivom terenu (na kome se sučeljavaju južnoslovenski dijalekatski kontinuum i balkanski jezički savez) u inventaru i distribuciji klitika poseduju gotovo sve kroslingvistički relevantne tipove kliticizacije, a i pored značajnog broja pojedinačnih istraživanja i analiza, do sada nisu na taj način sintetički sagledavani.⁴⁰ S druge strane, analiza južnoslovenskih i balkanskih jezika, kao blisko srodnih i arealno konvergentnih idioma, omogućava nam i proveru kroslingvističkih generalizacija o klitikama, komparativnim razmatranjem procesa kliticizacije, tj. leksikalizacije odnosno gramatikalizacije klitika, u svakom od analiziranih jezika u opštelingvističkoj i arealnoj perspektivi.

³⁹ Cf., e.g., u tome smislu i aktuelne pristupe u teoriji pomeranja, kongruencije i dr., inicirane u Rezac 2011, te najskorije recimo Franks 2019: ch. 5, et passim, za slovenske, Preminger 2019 za romanske klitike, između ostalih.

⁴⁰ S izuzetkom sinteza čiji je domen ipak nešto širi ili nešto drugačije usmeren, kao što su pregledi klitika u evropskim jezicima u van Riemsdijk 1999, Beukema & den Dikken 2000 i sl., pregled slovenskih klitika u Franks & King 2000, ili pregled morfosintaktičkih osobina jezika balkanskoga areala, među kojima je i iscrpno poglavlje o klitikama, u Mišeska Tomić 2006, odnosno u tradicionalnim sintezama kao Asenova 2002, Demiraj 1994 i dr. Balkanistički usmereni radovi uglavnom se bave fenomenom klitičkog udvajanja objekata, a slavistički – linearizacijom 2P klitika na nivou klauze.

2. Definicije klitika u teorijskoj literaturi

Kako se navodi u predgovoru tek nedavno objavljenom kritičkom izdanju i prvom prevodu na engleski jezik studije Jacoba Wackernagela o enklitikama iz 1892 – studije kojom interesovanje moderne teorijske lingvistike za klitike i započinje – od tada do danas proizveden nepregledni korpus istraživanja o klitikama na početku 21. stoleća postao je sasvim nalik „teškoj industriji“:

„[...] an outpouring of research into (en)clitics and the relation between syntax and prosody that has showed no signs of abating in recent years. [...] Particularly in the early 1980s, with the simultaneous flourishing of theoretical studies on the syntax-prosody interface (e.g. Klavans 1982; Kaisse 1985; Selkirk 1984; 1986; Nespor & Vogel 1986) and on cross-linguistic comparative syntax in the Principles and Parameters mould (e.g. Chomsky 1981; Rizzi 1982; Hale 1983), a cottage industry of clitic studies developed, which in the 21st century can safely be said to have lost its cottage status and developed into full-scale heavy industry“ (Walkden 2020: 8).

Istraživanja o klitikama su, tako, počela da zadobijaju i obrise zasebne discipline. U citiranom tekstu se i nazivaju posebnim terminom – „clitic studies“ (dakle, ne više perifrastično „studies into clitics“ i sl.).⁴¹ Zatim, pojačano je interesovanje ove discipline i za sopstvenu istoriju, što se potvrđuje i samim prevodom i reaktuelizacijom klasične Wackernagelove studije. Konačno, upravo je ta studija u savremenim istraživanjima proglašena i za teorijsku prethodnicu, čime je uspostavljen disciplinarni kanon i omeđene njene granice. Time je formirano zasebno polje istraživanja i, uz višeglasje različitih teorijskih pristupa klitikama, praktično su se stekle i sve osobine jedne čitave discipline u nastajanju. Posebno mesto u njoj zauzimaju upravo slovenske i, naročito, štokavske enklitike, na osnovu kojih je izvedena i većina generalizacija o klitikama i u opštelingvističkoj perspektivi.⁴²

⁴¹ U drugim radovima nailazimo i na „teoriju klitika“ (e.g., Anderson 2005), kursevi u celini posvećeni upravo klitikama davno su prestali da budu kuriozitet na univerzitetima, a više nije neobično ni da se, pored tematskih zbornika i sinteza, objavljuju i uvodnici specifično u ovu oblast (poput Spencer & Luís 2012a).

⁴² Imajući u vidu raznolikost teorijskih modela, pristupa i usmerenja, za recentnije radove i preglede u oblasti opšte teorije klitika, uz istraživanja o štokavskim enklitikama citirana niže (§3.1) u ovome radu, cf. Zwicky 1977, 1985, 1987, 1994, Zwicky & Pullum 1983 (definicija specijalnih klitika), Selkirk 1978, 1984, 1995 (interfejs sintakse i fonologije), Klavans 1979, 1982, 1985, 1995 (tipologija), Kaisse 1982, 1985, Neijt 1984, Berendsen 1986, Nespor & Vogel 1986 (fonologija), Borer 1986, Marantz 1988, 1989, Nevis 1988, 2000 (morfosintaksa), Inkelas & Zec 1990, Zec & Inkelas 1991, Sadock 1991 (interfejs), Spencer 1991, Anderson 1992, 1993, 1996, 2000, 2005, 2011, Anderson & Zwicky 2003 (morfolgija i tipologija, teorija optimalnosti), Miller 1992, Nevis & Joseph 1993 (morfosintaksa i tipologija), Halpern 1995, 1998,

Otkako su klitike ušle u horizont interesovanja moderne lingvističke teorije, središnje pitanje na koje istraživanja o klitikama pokušavaju da odgovore jeste na koji način teorijski utemeljiti pojam „klitika“ u jeziku i, posledično, time objasniti i njihovu „specijalnu“ distribuciju i druge pojedinosti njihove posebne prozodije i/ili (morfo)sintakse. Definicije klitika u teorijskoj literaturi, o kojima je u ovom poglavlju reč, a zatim i na njima zasnovane teorijske pristupe linearizaciji (en)klitika, moguće je tentativno prikazati pomoću metafore „talasa“, budući da su se u hronološki odvojenim intervalima (krajem 19. i na prelazu u 20. vek, zatim tokom poslednjih decenija 20. veka, i konačno, potencijalno u sadašnjem trenutku) i istraživanja o klitikama koncentrisala oko nekoliko srodnih pitanja o njihovoj prozodijskoj, sintaktičkoj i leksičkoj prirodi, smeštajući ih i u unekoliko različite teorijske kontekste.

Halpern & Zwicky 1996 (tipologija i sinteze), Everett 1996 (morfologija), Peperkamp 1996 (fonologija), Legendre 1999 (teorija optimalnosti), van Riemsdijk 1999, Beukema & den Dikken 2000 (zbornici), Franks & King, op. cit. (pregled slovenskih klitika; takođe v. Franks 2010, kao i istraživanja ovog aut. cit. niže), Franks et al. 2004 (cela ova tematska sveska *Journal of Slavic linguistics*, vol. 12 sadrži radove o klitikama), Gerlach & Grijzenhout 2000 (zb. radova), Bošković 2001 i radove cit. niže (minimalistički pristup), Hudson 2001 (gramatika reči), Billings 2002a (nova tipologija), Gerlach 2002, Woolford 2003, Heggie & Ordóñez 2005 (zb.), Schiering 2006, Veksina 2008, Vogel 2009, Franks et al. 2009 (zb.), Groß 2011 (gramatika zavisnosti), Cimmerling 2012a, 2012b, 2013, Zimmerling & Kosta 2013 i dr. radove cit. niže (tipologija), Spencer & Luís, op. cit., Luraghi 2013 (sinteze), Meklenborg Salvesen & Helland 2013 (zb.), i time se ni blizu ne iscrpljuje opšta literatura o klitikama i opšta literatura o slovenskim klitikama u savremenoj lingvističkoj teoriji. Na našem jeziku, takođe cf. Zec 1997; za pristupe enklitikama u sh. deskriptivnim gramatikama, cf. Peti-Stantić 2006 i Subotić 2010. Za širu, naročito indoeuropeističku perspektivu, v. sada i literaturu cit. u Walkden 2020. Iz ovog kratkog pregleda opšte literature izostavljam istraživanja o klitikama u pojedinačnim balkanskim i drugim jezicima, više o kojima v. niže u radu, kao i ne manje brojna istraživanja o pojedinim posebnim fenomenima kliticizacije, kao što su podizanje ili udvajanje klitika, zatim istraživanja o usvajanju klitika, i sl. (za ove potonje, cf. vrlo selektivni pregled literature sa diskusijom u Božović 2015b).

2.1. Prvi talas: Wackernagelov zakon

Pretečom ove „industrijske“ revolucije u istraživanjima klitika, tako, smatra se Wackernagel (1892),⁴³ koji je u ovoj studiji među prvima ukazao na vezu između dezakcentuacije klitika i njihove sintakse. Naime, penicijalno raspoređivanje pojedinih partikula i zamenica u starim indoevropskim jezicima, pre svega sanskritu i grčkom, tako da se one linearizuju i uz one reči ili grupe reči sa kojima nisu i u funkcionalnoj odnosno semantičkoj vezi, primećeno je u literaturi već i u prvim decenijama formiranja naučne (indoevropske) lingvistike u 19. veku, ali je do Wackernagelove studije bilo bez zadovoljavajućeg objašnjenja. Za razliku od drugih autora, koji su objašnjenje ove pojave pokušavali da pronađu u semantici iskaza, tekstualnoj anafori i sl., Wackernagel je uočio da semantičke klase reči koje se raspoređuju „što bliže početku“ rečenice nisu zapravo važne, već im je zajedničko upravo jedno formalno svojstvo – njihova prozodija. Reč je, naime, prozodijski o *enklitikama*.

Na taj način je i ovaj, do tada čisto deskriptivni prozodijski pojam iz tradicionalne gramatike, o kome ona nije imala mnogo toga naročitog da kaže osim da su to reči koje „se izgovaraju zajedno s onima, koje pred njima stoje“ (Maretić, op. cit.), prvi put sada operacionalizovan i u sintaksi. Prema Wackernagelu, upravo ta *prozodijski*, a ne semantički definisana klasa reči, kao takva manifestuje i određeno sintaktičko ponašanje. Sintaksa „reda reči“, tako, osim semantičkih i pragmatičkih, u sebe uključuje i neke prozodijske informacije. Drugim rečima, i „enklitike“ se, osim kao čisto prozodijski, dakle deskriptivni fenomen (koji opisuje kako se neka niska reči *izgovara*), takođe moraju posmatrati i kao formalna, sintaktički definisana klasa (tj. govori nešto i o tome kako je rečenica *ustrojena*).

Wackernagel je, naime, takvo sintaktičko ponašanje enklitičkih reči, ali i drugih njima sličnih atona, pojedinih partikula itd. (tzv. pseudoenklitika), analizirao na građi iz klasičnih jezika, pretežno grčkog, i istakao tendenciju nenaglašenih reči da se linearizuju na „drugom mestu“ u rečenici u starim indoevropskim tekstovima, bez obzira na semantičke klase kojima pripadaju bilo same te reči, bilo ortotoničke reči uz koje se distribuiraju. Po njemu je poneo ime i fenomen linearizacije enklitika ovog tipa – tzv. **Wackernagelovo pravilo ili zakon**.

Ono je, međutim, dosta kontroverzno, i to ne zbog same Wackernagelove studije, već zbog toga što se ona često pogrešno razume.⁴⁴ U jednom delu kasnijih istraživanja, naime, linearizacija

⁴³ Odnedavno i u pomenutom prevodu na engleski jezik, u kritičkom izdanju s glosiranim primerima (Wackernagel 2020).

⁴⁴ Kako primećuju Spencer & Luís, op. cit.: 39, Wackernagelova je studija „[o]ne of the most cited and perhaps also one of the most unread studies in linguistics“. Zanimljivo je kako se isto kasnije tvrdilo i za Zwickyjeve seminalne studije o klitikama u savremenoj lingvistici, npr. u Billings 2002a: 57–59.

enklitika na drugom mestu u klauzi i doslovno je shvaćena kao *zakon*, u onom smislu u kome su to i mladogramatičarski glasovni zakoni, dakle kao pravilo bez izuzetka, i kao sinhronijski obavezno gramatičko pravilo u pojedinim jezicima (kao što je standardni štokavski). Tako je i glavnina radova o Wackernagelovim enklitikama često potpuno slepa za postojeće varijacije u distribuciji enklitika u klauzi (v. i Peti-Stantić 2007b), a nije retko ni da se Wackernagelov zakon smatra čak i preskriptivnim pravilom.⁴⁵

Za druge, međutim, uključujući tu i samog Wackernagela, to će po svemu sudeći biti najpre *dijahronijsko* pravilo i rekonstruisani obrazac indoevropskog prajezika, čiji se tek *efekti*, više ili manje oslabljeni, mogu uočiti u mlađim, realno posvedočenim fazama indoevropskih tekstova (i to najbolje u homerskom grčkom), pritom ne uvek sa istim i ne uvek ni sa *svim* klasama enklitičkih reči. Upravo ono što je i najmanje sporno, kako za samog Wackernagela, tako i za većinu kasnijih istraživača, jeste indoevropski karakter ove pojave.

Tako, Wackernagel smatra da je zajedničko praindoevropsko pravilo o nameštanju atona na drugom mestu u rečenici vremenom *slabilo* u svim indoevropskim dijalektima, te da se u njima mogu videti jedino njegovi refleksi, mada se na osnovu tako posvedočenih obrazaca sa sigurnošću može rekonstruisati za indoevropski prajezik,⁴⁶ a tipološki slična tendencija, mada ne nužno ispoljena na u

⁴⁵ Cf. pokušaje normiranja upotrebe enklitika i u našoj gramatičkoj praksi, e. g. već u Aleksić 1933, zatim raspravu u Jonke 1954, Gortan 1956, Pešikan 1959, Babić 1963, Brabec 1965, Mulić 1965, Stevanović 1972, itd., te najskorije Vuksanović 2005 (v. i drugu tamo navedenu literaturu) i Piper 2010.

⁴⁶ Da je *pie.* zaista sledio Wackernagelov zakon dugo se nije dovodilo u pitanje, čak ni u jeku rasprava o mogućnostima sintaktičke rekonstrukcije pomoću komparativnog metoda sredinom prošlog veka. Često se navodi Watkins 1964: 1036: „One of the few generally accepted syntactic statements about Indo-European is Wackernagel’s Law, that enclitics originally occupied the second position in the sentence.“ Tek su nakon ponovnog zamaha teorije klitika u savremenoj lingvistici osamdesetih godina novija istraživanja i u klasičnoj filologiji i indoevropistici revidirala Wackernagelove nalaze; cf. preglede u Goldstein 2014, Luraghi 2014, Revithiadou 2014, s tamo navedenom lit., a naročito v. Garrett 1990, Luraghi 1990, 1998, 2001 za hetitski, Taylor 1990, 1996, 2002, Goldstein 2010, 2016, Veksina 2012 za grčki, Adams 1994a, 1994b za latinski, Hale 1987, 1996 i dr., Hock 1996, Keydana 2011 za sanskrit, Agbayani & Golston 2010 za opšti pogled. Tako ima autora (npr. Hale, Goldstein) koji sada smatraju da Wackernagelov zakon, čak ni u starim *ie.* jezicima, nije jedinstveno gramatičko pravilo ili nije pravilo uopšte, već *epifenomen*, mada su tumačenja o tome i dalje podeljena, kao i da tendencija da se enklitike linearizuju na različitim „drugim“ mestima u strukturi rečenice nije zapravo jenjavala u klasičnom grčkom, tj. nije slabila od Homera do Herodota kako je to W. verovao, već se čak strukturno učvršćavala. Do izvesne promene u smeštanju grčkih klitika ipak jeste došlo u periodu koine i kasnije, u vezi i s drugim promenama u strukturi klauze (o čemu najbolje v. Taylor 1990 za sinoptički pregled starogrčkog, od homerskog jezika do koine; za srednjovekovni grčki v. Pappas 2001, 2004, Condoravdi & Kiparsky 2001, 2004, inter alia; takođe cf. Revithiadou & Spyropoulos 2006); tako da moderni grčki ne poznaje Wackernagelovih enklitika, već se slaže s drugim balkanskim jezicima (o kojima v. niže, §4.2).

svemu identičan način, postoji i u drugim jezicima i jezičkim porodicama, za koje se u savremenoj lingvistici takođe ustalio termin „Wackernagelove (en)klitike“ i „Wackernagelov zakon“.

Ali, upravo postojanje izuzetaka i kroslingvističke varijacije, pa i u samoj građi koju je analizirao Wackernagel, dakle primera koji odstupaju od ovako formulisanog opšteg pravila, dovodi u pitanje smisao samog termina „zakon“. Tako se ni tumačenja Wackernagelovog zakona u kasnijoj literaturi ne slažu oko toga šta je zapravo i sâm Wackernagel tačno podrazumevao pod „zakonom“ o kome piše. Naime, premda se reč „zakon“ (nem. *Gesetz*) pojavljuje u naslovu njegove studije (*Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*), što treba razumeti pre svega kao refleksiju opšteg mladogramatičarskog konteksta tadašnje nauke o jeziku, u samome tekstu Wackernagel zapravo ne koristi taj termin kada govori o položaju enklitika u rečenici, već najčešće – *Tendenz* i sl., što bi već i leksički po sebi trebalo da upućuje na empirijski izraženu *varijantnost*, a ne na uniformnost ove pojave (cf. Janse 1994: 389).

Tako, u najvećem delu teksta, Wackernagel se na primerima i bavi deskriptivnom statističkom analizom, računajući *koliko puta* se različite neakcentovane reči zapravo nalaze na drugom mestu u rečenici, kako bi pokazao da taj procenat opada kod mlađih, a raste u tekstovima starijih autora, ili da je pak manji u poeziji nego u prozi. Wackernagelov pristup je u tome izrazito empirijski i korpusno orijentisan, a tek naknadno se odvažuje da iz toga izvodi i dalekosežne „zakone“, i to tek onda kada stanje u grčkom poredi sa onim iz drugih starih indoevropskih jezika ili, tentativno, s položajem glagola na drugom mestu u klauzi (V2) u savremenim germanskim.

Upravo u tome smislu i treba razumeti Wackernagelov *Gesetz*. Naime, treba imati na umu da ovaj zakon, tako kako sâm njegov autor shvata ovaj pojam, zapravo i nije primarno generalizacija o grčkome, koji je predmet njegove analize (mada Wackernagel eksplicitno ističe ovu tendenciju i za grčki), kao ni o bilo kojem realno posvedočenom jeziku, već kako se iz naslova studije vidi – tvrdnja o indoevropskome prajeziku, dakle *pokušaj rekonstrukcije* „idealnog“ prajezičkog stanja, od koga se, kako veruje Wackernagel, svi realno posvedočeni obrasci linearizacije enklitika u tekstovima različite starine više ili manje udaljuju (ibid.: 389–390).

Prema tome, kod Wackernagela, onda kada on analizira realne primere, pre svega iz grčkog, kome je posvećen najveći deo njegove studije, reč ne bi zapravo bila o *gramatičkom pravilu* ma kog konkretnog jezika, makar ne u onom smislu u kome savremena lingvistika operiše s tim pojmom, već o generalizaciji izvedenoj na korpusu i na njoj zasnovanoj komparativnoj *sistemsjoj korespondenciji* između srodnih jezika. „Zakon“ je, između ostalog, i kurentni termin lingvistike 19. veka da se upravo takve *međujezičke* sistemske korespondencije opišu, te da se na osnovu njih rekonstruiše i prajezički „zajednički imenitelj“, i Wackernagel ga najpre koristi u tom, komparativnoistorijskom smislu u naslovu svoje studije, kojim joj zadaje i teorijsko-metodološki okvir (pa bi ga, stoga, u savremenim terminima, možda radije trebalo čitati kao „*komparativna analiza* jednog indoevropskog reda reči“ i

sl., umesto kao „*gramatičko pravilo* o redu reči“, u smislu koji termin „pravilo“ ima za nas danas), odnosno pre kao (komparativnu) *pravilnost* nego kao bezizuzetno i sistemsko *pravilo*.

Wackernagel ni inače, kao predstavnik starije klasičarske, „tekstološke“ škole, nije bio sklon formulisanju mladogramatičarski rigidnih zakona. Mada se koristi kurentnim terminom *Gesetz* kada uočava određene strukturne pravilnosti ili tendencije, i mada talentovan sintaksičar,⁴⁷ Wackernagel je po osnovnoj vokaciji ipak bio klasičar i sanskritolog dosledno empirijske, korpusne orijentacije ka analizi konkretnih tekstova („lingvista filološkog usmerenja“, nem. *Sprachforscher philologischer Richtung*, v. više u Langslow 2009: x–xiii, et seq.), zbog čega se i retko služi mladogramatičarskim formalizmom. Utoliko je naziv „Wackernagelov zakon“ i nesretniji, jer nije zaista reč o zakonu u mladogramatičarskom, već u *wackernagelovskom* smislu reči (što će reći, kao tipološka ili statistička tendencija, a ne kao pravilo bez izuzetka).⁴⁸

Potpuno je suprotnog ubedenja sada Walkden, koji navodi:

„Sometimes (e.g. Harris & Campbell 1995: 24) Wackernagel’s law is framed as a tendency. For Wackernagel himself, though, it was clearly not intended to be understood in this way. The close attention paid in every section to potential counterexamples – and the effort expended in trying to explain them away – is more reminiscent of the modern theoretical linguist’s modus operandi than of the cataloguing and quantification usually associated with Wackernagel’s contemporaries (e.g. Ries (1880), Behaghel (1923-1932)). Moreover, given the use of the word *Gesetz* ‘law’ in the article’s title, and given that Wackernagel would have been well aware of how the term had been appropriated by the Neogrammarians for exceptionless generalizations (e.g. Osthoff & Brugmann 1878), it would have been bizarre for Wackernagel to aim for anything else, even though he himself never identified as a Neogrammarian. Clearly, though, Wackernagel is ready to concede that the law is not equally operative in all the diachronic stages of the languages in question, and this may be the reason why more recent linguists have attempted to water down his statement of the law“ (Walkden, op. cit.: 6–7).

Ipak, ostaje nejasno zašto u tome slučaju Wackernagel ne bi i sâm jasnije formulisao uočenu tendenciju kao zakon i u grčkom, već se ta reč nalazi samo u naslovu studije, dakle kao *okvir* unutar koga se donosi analiza, u suštini komparativno usmerena (taj naslov i glasi „zakon *indoevropskog*“,

⁴⁷ V. sada priredena i njegova predavanja u Wackernagel 2009 (prevod drugog izdanja dela Wackernagel 1926).

⁴⁸ Tako se po Wackernagelu u klasičnoj filologiji i indoeuropeistici naziva i jedan drugi, manji glasovni zakon, o duljenju vokala u grčkom na sastavku složenica i inače u sandhiju, koji je W. bio prethodno formulisao (u Wackernagel 1889). Danas se najčešće ovaj navodi kao „Wackernagelov zakon II“ ili kao „zakon duljenja“ (prema nem. *Dehnungsgesetz*, takođe iz formulacije u naslovu i ove Wackernagelove studije), kako bi se razlikovao od ovoga o enklitikama, ali ni on nije zaista produktivan te nije glasovni zakon u pravome smislu te reči (v. Collinge 1985: 238–239, Golston 2014).

a ne grčkog ili ma kog konkretno posvedočenog „reda reči“, u kojima se ipak javljaju i pomenuti izuzeci). Minucioznost i neprolazna modernost kojom se svakako karakteriše Wackernagelova studija ne govore nužno ništa i o njegovom odnosu prema mladogramatičarskom shvatanju zakona, utoliko pre što je poznato da se Wackernagel nije rado identifikovao kao mladogramatičar.

To, naravno, s druge strane ne treba da umanjuje ni vrednost njegove uočene generalizacije, koju ovde brani Walkden, pre svega u kontekstu raspava koje se o značaju Wackernagelova zakona vode u indoevropistici. Ali, u svakom slučaju, umesto zaoštavanja pozicija, bilo da je reč o autorima koji u Wackernagelovoj formulaciji nužno žele da vide i mladogramatičarski rigidan zakon, bilo da je reč i o onima koji Wackernagelov efekat u potpunosti negiraju kao realnost, sâm Wackernagel tu nudi i najbolji odgovor – svojim temeljnim pristupom usmerenim na detaljnu analizu same građe i jedino tako moguće uočavanje i realnih tendencija, tj. pravilnosti u njoj.⁴⁹

Osim toga, problem za razumevanje Wackernagelovog zakona predstavlja i sam pojam „druge pozicije“, koju je definisao Wackernagel. To primećuje i Walkden:

„Wackernagel is not particularly explicit on this point (cf. Aziz Hanna 2015: 11). The obvious answer is that second position is counted in terms of words; however, though most of Wackernagel’s examples can all be characterized in this way, not all of them can. Though not operating with anything like a modern constituency or dependency grammar, Wackernagel does employ the notion of *Wortgruppe* ‘word group’, and discusses relations between words. Yet ‘constituent’ or ‘semantic unit’ does not seem to be the appropriate way to understand the second position requirement either. The waters are muddied still further by Wackernagel’s discussion (at the end of section VIII) of examples from Gothic in which *word-internal* second position appears to be crucial, e.g. Gothic *ga-u-laubeis* ‘do you believe?’, with the interrogative morpheme *-u-* occurring after the first morpheme of the verbal form. Finally, Wackernagel is also not very clear about the *domain* over which the law holds: he most often uses the word *Satz* (‘clause’), but he is flexible as to where clause boundaries actually lie, and this is one area in which later linguists (e.g. Fraenkel 1932; 1933; 1965; Ruijgh 1990) have sought to improve on Wackernagel’s formulation. To some extent, then, second position for Wackernagel is a flexible notion“ (op. cit.: 6).

⁴⁹ Walkden (ibid.) ističe da iako Wackernagel, sem u naslovu, ne koristi termin *Gesetz*, na nekoliko mesta u tekstu se ipak javlja i *Regel*, što bi onda, kao sinonim, trebalo da bude i dokaz da je Wackernagel o linearizaciji enklitika i u grčkom razmišljao upravo kao o mladogramatičarski bezizuzetnom *pravilu*, tj. „zakonu“. Ali, i tada se svejedno opet otvara pitanje zašto Wackernagel bira nešto slabiji sinonim *Regel* kada treba terminološki da odredi uočenu pravilnost u grčkom, umesto tada aktuelnog termina *Gesetz*, čiji smisao mu je u delima mladogramatičara, kako ističe Walkden, morao biti dobro poznat. Čini se da je termin *Gesetz* kod Wackernagela ipak nedvosmisleno rezervisan za praindoevropsku rekonstrukciju i za komparativnu dijahronijsku tendenciju, a ne kao sinhronijsko gramatičko pravilo u ma kom konkretnom jeziku – to je već *Regel*, što bi onda i za Wackernagela bio pojam neke drugačije vrste nego *Gesetz*.

Dakle, osim što još nije vladao pojmovima konstituentnosti niti prozodijske strukture (pa tako, kao ni Maretić, iznad, za srpskohrvatski, ne razmatra položaj enklitika u odnosu na fonetske fraze ili sintagme u rečenici, već samo u odnosu na prvu *grafičku* reč uz koju se enklitika neposredno veže), Wackernagel nije imao ni razrađenu tipologiju i kategorizaciju, pa stoga ne pravi razliku ni između različitih tipova enklitika i drugih reči, ne nužno atona, koje se nalaze na drugom mestu u rečenici, kao ni između različitih mogućih enklitičkih pozicija u strukturi rečenice. To su problemi koje će ne samo naslediti, već i dodatno zaoštriti kasnija istraživanja.⁵⁰

Konačno, ni kada pristupi objašnjenju pojave, Wackernagel neće imati boljšega tumačenja od konstatacije, koju preuzima od Delbrücka, da je odsustvo akcenta, tj. „ritmička“ organizacija govora s inicijalnom istaknutošću, ono što atone privlači na postinicijalnu poziciju (prema Delbrück & Windisch 1878: 47–48).⁵¹ Sve to će kasniji pristupi dovesti u pitanje, ali će i pored toga nedvojbena doprinosa Wackernagelove studije modernoj lingvistici ostati u tome što je među prvima sistemski uvideo da enklitike, pored toga što čine prozodijski definisanu klasu, kao takve podležu i posebnim pravilima linearizacije, tj. da pored toga (ili upravo zato) što imaju specifičnu prozodiju, enklitike imaju i posebnu sintaksu.⁵²

⁵⁰ Za različite teorijske pristupe drugoj poziciji u savremenoj lingvistici v. niže, §3.1.

⁵¹ Kako ističe Goldstein 2010: 9–11, Delbrück je i stvarni autor prozodijskoga pristupa kliticizaciji, koji će sasvim jasno formulirati i na nekoliko drugih mesta (Delbrück 1900: 45–56); dok W. nije toliko eksplicitno zalazio u tumačenje fenomena, mada je jasno da i on u odsustvu akcenta vidi uzrok enkliticizacije. Kako je D. zapravo prvi koji piše o pozicioniranju enklitika na drugom mestu u rečenici, pa ni sâm W. nije smatrao da je on, već D. otkrio zakon koji će kasnije po njemu poneti ime (v. Wackernagel 1926: 46; mada je W. još i ranije pisao o enklitikama u Wackernagel 1879), nekada se Wackernagelov zakon preciznije zove i *Delbrück–Wackernagelovim zakonom*. I drugi autori su u to vreme pisali o prozodijskoj organizaciji i linearizaciji iskaza; v. lit. u Wackernagel 1892, gde se većinom i sistematiziraju raniji nalazi – za grčki, tako, W. ističe da je težnju enklitičkih zamenica da se smeštaju „iza prve reči u rečenici“ učio još Bergaigne (1877): „Bereits 1877 hat Bergaigne Mémoires de la Société de Linguistique III 177. 178 darauf hingewiesen, dass die enklitischen Pronominalformen überhaupt ‘se placent de préférence après le premier mot de la proposition.’“ (Wackernagel, op. cit.: 342). Među ostalima posebno valja pomenuti Tobler 1875, 1889 i Mussafia 1886, 1898 iz romanske filologije, po kojima je kasnije nazvan i *Tobler–Mussafijin zakon* (odn. *efekat*), kao varijanta Wackernagelova zakona u istoriji romanskih jezika (Wanner 1987, 1996), a analogno i za druge jezike koji poseduju ovakvu vrstu klitika. Interesovanje druge polovine 19. veka za pitanja akcentuacije, pa tako i dezakcentuacije, povezano je s aktuelnim zaokretom mladogramatičarske škole ka govornom jeziku i paralelnim razvojem fonetike kao naučne discipline, ali najviše je motivisano težnjom tadašnje nauke o jeziku i govornom izrazu ka tipologizaciji govornih i jezičkih pojava uopšte, koju će u najvećoj meri od mladogramatičara naslediti i akcentolozi evropskog strukturalizma (cf. Božović 2015a: 371–373) – te u njoj treba videti i zametak teorije klitika i kliticizacije.

⁵² Upravo to je, bez obzira na debate o prirodi klitika i „druge“ pozicije, i ključni doprinos Wackernagelove studije, koji je nekad teško razumeti ili se često gubi iz vida. Naime, kao što smo već rekli, W. i piše svoju studiju kao odgovor drugim lingvistima, pre svega Thumbu (1887), obraćanjem kome i započinje rad („Albert Thumb hat vor vier Jahren in den

Wackernagel je, prema tome, najzaslužniji upravo za „otkriće“ klitika kao *fenomena interfejsa* (sumeđe) sintakse i prozodije. Vezu između ovakvih, sintaktički „specijalnih“ (en)klitika i rečenice kao sintaktičke celine Wackernagel dodatno primećuje i kada, u zaključku svoje studije, razmatra i položaj glagola u predikatu na drugom mestu (V2) u nezavisnoj klauzi (a na finalnom u zavisnoj) u germanskim jezicima, u poređenju sa rečenicom klasičnih jezika, u kojoj je glagol običnije na finalnoj poziciji. Budući da i glagol, iako je akcentogena reč, na taj način manifestuje klitičku distribuciju, iz toga se upravo najbolje i vidi veza između jednog spoljašnjeg, „površinskog“ prozodijskog svojstva ili mehanizma (tj. enklitičke „druge“ pozicije) i same *sintaktičke strukture* klauze.⁵³

No, kakva je tačno priroda te veze – o tome će tek savremena istraživanja imati šta da kažu. Ona su naročit zamah dobila nakon seminalne studije o klitikama (*On Clitics*) Arnolda Zwickyja iz 1977. godine, a posebno su dobro razvijena i u okviru generativne gramatike, za koju su klitike postale jedan od ključnih teorijskih problema.

Jahrbüchern für Philologie CXXXV 641–648 die Behauptung aufgestellt...“ itd.), koji su tada predlagali da su za pozicioniranje zameničkih enklitika i diskursnih partikula u stgrč. važne upravo semantičke kategorije reči uz koje stoje – što bi značilo i da se sintaksa „reda reči“, kako je to inače slučaj u tradicionalnoj gramatici i stilistici, svodi samo na semantičke i pragmatičke faktore. Ali naprotiv, W. je svojim istraživanjem upravo želeo empirijski da pokaže, i u tome je ubedljivo uspeo, kako je u homerskoj rečenici nameštaj enklitika potpuno nezavisan od sintaktičkih i semantičkih kategorija susednih reči – one se tako raspoređuju samo zato što su prozodijski nesamostalne (cf. Spencer & Luís, op. cit.: 39–40), dakle zbog nekog svog formalnog svojstva, koje je *gramatikalizovano* u sintaksi, a ne zbog svoje funkcije ili značenja u iskazu. I iako je, dakle, time inicirao i jedno sasvim „asintaktičko“, prozodijski motivisano razumevanje samih klitika i kliticizacije, tj. prirode ovog zakona, oko koje se i vode sve kasnije debate, a koje će dominirati u istraživanjima klitika skoro čitav naredni vek, W. je ipak imao *sintaksu enklitika* u vidu, i to ju je imao upravo na način na koji će kasnije klitike, u savremenoj lingvistici, (re)definirati i Zwicky – kao elemente sa „specijalnom“ distribucijom.

⁵³ Wackernagel i savremenici su upravo smatrali da težnja glagola da se pozicionira na drugom mestu u rečenici (posebno npr. W. ističe fenomen V2 u germanskim jezicima, a D. za sanskrit) potiče otuda što su finitni glagolski oblici u pie. bili enklitični, tj. atone (up. i stgrč. recesivni akcenat kod glagola, te enklitičke oblike stgrč. atematskih gl. εἶμι ‘jesam, biti’ i φημί ‘reći’). No, i ova veza između klitika i glagola, odnosno između njih i pozicije „što bliže početku“ klauze, zapravo je temeljno sintaktičke, a tek sekundarno prozodijske prirode. Up., tako, i glagolske enklitike kao u štokavskom *sam*, *bih* i *ću*, koje zapravo nose informacije o funkcionalnim kategorijama i φ-obeležjima (vremenu, modusu, licu i broju), jednako kao i zameničke klitike, dakle predstavljaju funkcionalni materijal klauze i stoga ih, a ne zato što su atone, očekujemo i na višim funkcionalnim projekcijama u klauzi, iznad domena glagolske fraze. Za više o ovoj vezi između klitika i glagola, cf. i Anderson 1993, 2005, Migdalski 2010a, 2016, 2018, inter alia, te najskorije, radove u Woods & Wolfe 2020.

2.2. Drugi talas: „specijalne klitike“

Budući da klitike, dakle, manifestuju sintaktičke pre nego isključivo prozodijske specifičnosti – među kojima je linearizacija samo jedna u nizu – ne čudi što će se ubrzo, već u prvim decenijama nakon generativne revolucije u sintaksi, pažnja lingvističke teorije ponovo usmeriti na ovu klasu leksikogramatičkih elemenata. I upravo će srpskohrvatski jezik sa svojim enklitikama sada dospeti u samo središte istraživanja (cf. Corin 1991 za kratak pregled na našem jeziku), i to već u Browne (1968, 1974, inter alia), koji je primetio kako gramatike frazne strukture i transformaciona sintaksa teško mogu da objasne pozicioniranje štokavskih enklitika, koje kao prave 2W klitike, između ostalog, mogu da se smeste i unutar sintaktičkih konstituenata, što je problem koji ni do danas nije u potpunosti rešen. Ujedno, istraživanja kliticizacije proširena su i građom iz drugih, neindoevropskih jezika – među prvima u Hale (1973) za 2P enklitike u jeziku walpiri; kao i na druge tipove klitika osim „klasičnih“ Wackernagelovih.

Praktično istovremeno, tako, transformacionu analizu na verbocentrične klitike u romanskim jezicima uspešno je primenio Kayne (1975 [prošireno i za štampu priređeno izdanje doktorske disertacije iz 1969]), otvorivši tako niz plodnih istraživanja kliticizacije i s njom povezanih sintaktičkih fenomena i u ovom smeru, dok je pažnju na fenomen nizanja klitika, takođe u pionirskoj studiji i na materijalu romanskih jezika, skrenuo Perlmutter (1971 [štampano izdanje doktorske disertacije iz 1968]). Utoliko se i istraživanja o klitikama u istoriji lingvistike jasno mogu podeliti na dve velike paradigme – jednu koja je prethodila sintaktičkoj teoriji druge polovine 20. veka, i drugu, koja je nastala u njenom okrilju. I dok se, zato, „prvi talas“ u istraživanjima klitika, iniciran i oprimeren Wackernagelom odn. Delbrückom u okviru indoevropske uporedne gramatike, mogao okarakterisati kao dominantno *prozodijski*, jer se klitikama, mada su se još i onda tradicionalno obrađivale i u sklopu sintakse, tj. „reda reči“ (tako npr. i Maretić za srpskohrvatski, ali i sâm Wackernagel), pristupalo gotovo isključivo iz ugla odsustva prozodijske istaknutosti – ovaj „drugi talas“ je u pravom smislu te reči *sintaktički*, jer fokus stavlja na sintaksu samih klitika i specifičnosti linearizacije ove klase reči pokušava da shvati pre svega iz ugla sintaktičke teorije.

Stoga je ne samo posmatranje i tumačenje kliticizacije kao dominantno sintaktičkog, a ne samo kao prozodijskog fenomena, već i razumevanje onoga što se određuje terminom „klitike“ sada bitno drugačije. Naime, dok su za ranija, prozodijski utemeljena istraživanja klitike prosto bile *atone*, „reči bez akcenta“ (i njihovo specifično sintaktičko ponašanje se, kako smo rekli iznad, objašnjavalo njihovom neakcentovanošću i „ritmičkom“ strukturom), za ove, teorijski usmerene pristupe „drugog talasa“, klitike su pre svega (*morfo*)*sintaktički* specifična klasa jezičkih elemenata, klasa čije

sintaktičko ponašanje – ne samo linearizacija, već i niz drugih srodnih fenomena na nivou klauze, kao što su objekatsko udvajanje ili podizanje klitika – predstavlja problem za teoriju rečenične strukture i interpretacije, a čija se specifičnost uz to ogleda, svakako, i prozodijski.

Još jedna važna razlika između ovih dveju paradigmi tiče se i opsega – dok su se istraživanja o klitikama „prvoga talasa“ bez izuzetka zadržavala na pojedinačnim jezicima ili pojedinim grupama jezika, bilo da su im pristupala deskriptivno, bilo da su pokušavala da formulišu opštije pravilnosti koje za njih važe, kao što je Wackernagelov indoevropski zakon; sada su radovi o klitikama u pravilu opštelingvistički, čak i kada analiziraju samo primere iz pojedinačnih jezika, jer i klitike su sada shvaćene kao teorijski problem, a ne kao deskriptivna kategorija u nekom konkretnom jeziku ili grupi jezika (cf. i u Walkden, op. cit.: 10–12, et seq.). Otuda i preokupacija formalne literature o klitikama njihovom tipologijom i mogućim kroslingvističkim generalizacijama.⁵⁴

2.2.1. Zwicky (1977) viz. Zwicky & Pullum (1983)

Za ovakvo terminološko preosmišljenje samog pojma „klitika“ u savremenoj lingvistici – mada je ono, kako smo iznad istakli, u neku ruku bilo inherentno već i Wackernagelu, makar i nedovoljno teorijski eksplicitno – najzaslužniji je upravo Zwicky, koji se u nizu sada klasičnih radova iz teorije klitika (Zwicky 1977, 1985, Zwicky & Pullum 1983, i dr.) posvetio problemu njihovog definisanja i predložio razlikovanje „prostih“ (engl. *simple clitics*) od „specijalnih klitika“ (*special clitics*).⁵⁵

Kako Zwicky uočava, glavni kriterijum za dijagnostifikovanje statusa klitika u jeziku, kao i za razumevanje specifičnosti njihove linearizacije u rečenici, zapravo nije prozodizacija (odsustvo akcenta i smer vezivanja u odnosu na ortotonike), kako se to tradicionalno smatra, nego *distribucija*. Pri tome, reč je ne samo o naročitoj linearizaciji (dakle, o distribuciji klitika u odnosu na neke susedne reči ili rečenične konstituente – čega nije nedostajalo ni kod Wackernagela), već o distribuciji u odnosu na rečenicu kao celinu, distribuciji klitika u kontekstu *sintaktičke strukture* rečenice. U tom

⁵⁴ O čemu se sada kritički izjašnjava Haspelmath (2015), a više reči o tome je i niže u radu (§4.3).

⁵⁵ Zapravo – kako to opominje i Billings 2002a: 57f. – Zwicky je ovde izložio *trojnu* podelu na proste, specijalne klitike, i „vezane reči“ (engl. *bound words*). Dok proste i specijalne klitike (mogu da) imaju i neklitičke, naglašene alternante, kao „vezane reči“ je Z. video onu preostalu klasu nenaglašanih reči koja je bez ikakvih akcentogenih parnjaka (Zwicky 1977: 3–7). No, takva trodelna taksonomija nije i bez mane (cf. Klavans 1982, Anderson 2005: 11–12 et seq., inter alia), pa se zato najčešće i ne navodi; u krajnjem, i sâm Z. je kasnije uvideo da bi i „vezane reči“ zapravo trebalo pridružiti „specijalnim klitikama“ (u Zwicky & Pullum 1983). V. i u nastavku.

smislu je i naročita linearizacija klitika zapravo manifestacija njihove posebne sintakse, a ne (samo) njihove prozodije.

Naime, različite reči u iskazu mogu biti prozodijski neistaknute, bilo da same po sebi ne nose akcenat (kao neki štokavski predlozi i veznici ili rečenični operator *ne*), bilo da ga u kontinuiranom govornom nizu gube, pa sa nekom drugom susednom rečju formiraju izgovorne i akcenatske celine. Ali ukoliko njihova distribucija u rečenici nije drugačija u odnosu na njihove akcentovane parnjake (ako takvi postoje) odnosno druge akcentogene reči iz iste sintaktičke kategorije, tj. ako se i linearizuju na onim konstituentkim pozicijama u strukturi rečenice na kojima ih normalno i očekujemo, onda su takve reči klitike samo u prozodijskom, ali ne i u sintaktičkom smislu, i za sintaktičku teoriju nisu zanimljive. To su, prema Zwickyju, „proste klitike“, i o njima, kako je to vek ranije primetio i Maretić, „nemamo mnogo reči“ (v. gore), tj. u njihovoj distribuciji nema ničeg neobičnog osim što su prozodijski nesamostalne reči ili morfeme.

S druge strane, kod klitika kao što su Wackernagelove, koje zapravo već čitav vek intrigiraju modernu lingvistiku, ono što ih čini posebnim nije sama činjenica prozodijske neistaknutosti, niti sâm smer kliticizacije – to što su u pitanju enklitike; već upravo njihova *posebna sintaksa*, tj. distribucija u rečenici, koja je kod njih drugačija kako u odnosu na odgovarajuće akcentogene reči, ako takve postoje, i uopšte drugačija u odnosu na one konstituentke pozicije u strukturi klauze na kojima bismo očekivali da se reči iz tih kategorija jave, tako i u odnosu na druge prozodijski nesamostalne, vezane morfeme – „proste“ klitike i afikse. To su „specijalne“ klitike, tj. klitike u ovom smislu u kome je to za formalnu lingvistiku i teorijski relevantno pitanje.

Zwicky (1977) je upravo i pokušao da izdvoji formalne, leksikalističke kriterije za tu razliku, kako bi pokazao da se „specijalne“ klitike, kao zasebna klasa, ne mogu svrstati ni u jednu od dveju velikih klasa leksikona i gramatike, niti u „prave“ reči, koje mogu biti i prozodijski nesamostalne (kao „proste klitike“), niti među druge vezane morfeme, tj. afikse. Njegovi kriteriji za razlikovanje reči od afiksa su zasnovani na različitom ponašanju kombinacija afiksa sa afiksima (u morfologiji) i kombinacija reči sa rečima (u sintaksi), i to:

(*α*) **Redosled** (engl. *Ordering*)

Ako elementi koji se međusobno kombinuju imaju *rigidan* (fiksiran) redosled (tj. ako ga nije moguće promeniti), onda su to afiksi (odn. kombinacije afiksa sa nekom leksičkom osnovom); dok kombinacije reči mahom imaju relativno *slobodan* (ili značajno slobodniji) međusobni redosled.

Nije najjasnije da li se, ovako formulisan, ovaj kriterijum zapravo odnosi i na kombinacije samih klitika (unutar klitičkog niza) ili samo na moguće kombinacije klitike i njenog oslonca. Jer, u

prvom slučaju bi klitike češće manifestovale rigidan međusobni poredak, jednako kao i afiksi, a u drugom bi pak demonstrirale znatno viši stupanj slobode (tj. neselektivnosti; v. i u nastavku).

(β) **„Unutrašnji“ i „spoljašnji“ sandhi**

Fonološka pravila koja deluju unutar reči, tj. u derivaciji (Z. ih naziva „unutrašnji sandhi“, engl. *Internal Sandhi*, pozajmljujući termine iz sanskriptske gramatike), razlikuju se od fonoloških pravila koja deluju između reči, dakle u sintaksi, tj. u „spoljašnjem“ sandhiju. Ako na neku kombinaciju elemenata deluju ova prva, onda su to afiksi (odn. kombinacije osnove i afiksa); dok drugojačija pravila mogu da deluju na kombinacije reči, tj. preko granica ovih prozodijskih jedinica.

(γ) **„Vezanost“** (engl. *Binding*)

Afiksi su vezane morfeme; dok reči mogu da stoje u izolaciji.

Ovo je, u stvari, čuvena Bloomfieldova (1933) definicija reči kao „minimalne jedinice koja može da stoji samostalno.“ Po ovom kriterijumu, klitike su (po definiciji) bliže afiksima nego leksički samostalnim rečima.

(δ) **Kombinacije sa drugim afiksima**

Ukoliko se neki element nalazi u kombinaciji sa drugim afiksima, onda je to ili afiks, ili je osnovinska morfema. Element koji se nalazi između dva afiksa jeste i sâm afiks.

U drugoj literaturi se ovaj kriterijum definiše i ovako: nove klitike se mogu dodati na postojeće kombinacije klitika ili reči i klitike (*ti si* → *ti si mu* → *ti si mu ga* itd.). S druge strane, novi afiksi se, makar u načelu, ne mogu dodati na postojeće kombinacije osnove i afiksa (ne možemo, na primer, na oformljeni padežni oblik imenice, kao *čovek-a*, ponovo dodati neku padežnu morfemu, kao **čovek-a-om*),⁵⁶ ali možemo uvek dodati klitiku (*čoveka je*). Takođe, ne može se dodati novi afiks ni na već formiranu kombinaciju reči i klitike; drugim rečima, kliticizacija deluje nakon afiksacije i svojom pojavom signalizira završetak morfoloških procesa na rečima (v. i dalje u nastavku).

⁵⁶ Mada, ni ovo nije apsolutno pravilo. Postoje i pojave višestrukog padežnog markiranja, kao što je, recimo, tzv. *Suffixaufnahme* u kavkaskim jezicima. Aglutinativnim morfosintaksama uopšte nije strano „gomilanje“ morfema.

(ε) **Imunost na sintaktička pravila**

Afiksi su „imuni“ na sintaktička pravila, dok reči to nisu. Ovo je, drukčije formulisana, *leksikalistička hipoteza* ili *hipoteza leksičkog integriteta*: sintaktički mehanizmi se odvijaju na morfosintaktičkim rečima kao najmanjim jedinicama, ne na njihovim delovima; odn. sintaksa je „slepa“ za unutrašnju strukturu reči.

Ako se bolje pogleda, ovaj kriterijum je, zapravo, identičan prethodnom, samo je formulisan na drugačiji način. Naime, dokle god traje afiksacija, nemamo posla sa sintaksom u smislu u kome je sintaksa ovde shvaćena (tj. leksikalistički). Onog trenutka kada se izgubi „imunost“ na sintaktička pravila, onda imamo posla sa morfosintaktičkim rečima, čija je unutrašnja struktura za sintaksu „nevidljiva“, pa stoga ni nove kombinacije afiksa više nisu moguće.⁵⁷

(ζ) I konačno, **Akcent**

Afiksi nemaju akcent; reči imaju leksički (slogovni) akcent (o čemu v. i kod mene u Božović 2015a).

Klitike će, kako se još verovalo pod uticajem Wackernagela u ovom periodu, ići skupa s afiksima, dakle, u pogledu nenaglašenosti (ζ) i vezane distribucije (γ), ali bi, kao sintaktički elementi, ipak u pogledu ostalih Zwickyjevih kriterija (α–β i δ–ε) trebalo da se ponašaju nalik rečima. Razlika između ortotoničkih reči s jedne, te „vezanih reči“, „prostih“ i „specijalnih klitika“ s druge strane, prema Zwickyju, bila bi najpre u tome postoji li i nezavisna **morfonološka veza** između njih. Kod „vezanih reči“ nikakva takva veza sa ortotonikama ne postoji (to su najpre razne partikule, koje i nemaju drugi oblik sem klitičkog). Kod „prostih“ i „specijalnih“ klitika, osim razlika u sintaksi (koja

⁵⁷ Shvatanje da se morfološki procesi („tvorba reči“) odvijaju u posebnom domenu gramatike, nezavisnom od sintakse, savremena (formalna) lingvistika duguje Chomskom (1970), gde je zapravo reaktuelizovana izvorno Bloomfieldova ideja o leksikonu kao skladištu „izuzetaka“, tj. leksičkih idiosinkrastičnosti, poput i onih morfonoloških u kriteriju (β) iznad. To stanovište naziva se *leksikalizam* ili *Principle of Morphology-free Syntax* (tako v. i sâm Zwicky 1996), i tek će ga novi sintaksocentrični pristupi poput distribuirane morfologije (Halle & Marantz 1993, Marantz 1997, 2001) sredinom devedesetih godina ponovo dovesti u pitanje. No, sama teorija klitika u ovom periodu, i još dugo sve do naših dana, snažno je počivala na ideji leksikalizma da se u sintaksi grade konstrukcije s višim stepenom slobode kombinovanja i većom načelnom pravilnošću, dok veći stupanj značenjskih i obličkih – morfosintaktičkih i morfonoloških – idiosinkrazija ukazuje na tvorbu u leksikonu (= morfologiji). Budući da afiksacija, tj. građenje reči i oblika, pokazuje veći stepen takvih idiosinkrastičnosti nego sintagmatika ili delovanje sintaktičkih transformacija, prva je leksički (morfološki), a potonje su sintaktički mehanizmi.

je za prve „normalna“, ordinarna, a za ove druge „specijalna“), ujedno bi, međutim, trebalo da postoji i morfonološka (leksička) veza s neklitičkim, ortotoničkim oblicima reči, koja je kod „prostih“ klitika pak motivisana i *regularnim*, sinhronijski produktivnim fonološkim procesima u jeziku (redukcijama i sl.), a kod „specijalnih“ je opet *idiosinkrastična*; ako je ultimativno i bila motivisana dijahronijski, nije više regularna i prozirna i na sinhronijskoj ravni. Uz specijalnu sintaksu, Zwickyjeve „specijalne klitike“, tako, odlikuju se i specijalnom morfologijom i specijalnom fonologijom – tj. u svemu čine zasebnu leksičku i gramatičku klasu.

No, ovaj deo Zwickyjeve seminalne studije o klitikama ujedno je i najkontroverzniji. Najpre se od tripartitne podele (na „vezane reči“, „proste“ i „specijalne“ klitike) sasvim odustalo u kasnijim radovima, kao i od potrebe da postoje uz klitičke i odgovarajući ortotonički oblici.⁵⁸ Pošto su različite vrste vezanih morfema, tako, opet ostale nedovoljno formalno diferencirane pomoću Zwickyjevih originalnih leksičkih kriterija (α - ζ), stoga će Zwicky & Pullum (1983) pokušati da razrade bliže dijagnostike za razlikovanje *kliticizacije* od *afiksacije* (fleksije). Kako je u oba slučaja reč o vezanim morfemama (odn. kombinacijama morfema), koje su prozodijski neistaknute, između njih zapravo nema jasne fonološke razlike (koju iznad definisani kriterij ζ uspeva da napravi samo za „prave“, ortotoničke reči), već se ona mora nalaziti najpre u pojedinostima njihove distribucije (koju, opet, tradicionalni kriterij u γ nedovoljno dobro reprezentuje), tj. u sintaksi (koju obuhvataju Zwickyjevi kriteriji δ odn. ϵ) i u specifičnostima njihove morfologije (morfonologije i morfosintakse), koja se svodi na kriterije (α - β), uz njihovu dodatnu razradu. Zwicky i Pullum, stoga, donose sledeće bliže kriterijume:

(α') **Neselektivnost**

I afiksi i klitike se, kao vezane morfeme, obavezno pridružuju nekoj osnovi odnosno prozodijskom osloncu. Međutim, priroda te veze je, kako smatraju Z&P, bitno drugačija. Dok afiksi ispoljavaju „visok stepen selektivnosti“ prema svojoj osnovi – nije moguće kombinovati bilo koje osnove sa bilo kojim afiksima (ne možemo, na primer, padežnu morfemu kombinovati s glagolskom osnovom i sl.) – klitike ne biraju svoj oslonac. Sve informacije o kategorijalnoj pripadnosti oslonca, njegova morfološka obeležja i dr., za klitike su nevidljive; za njih je samo

⁵⁸ U našim sistemima klitika na Balkanu, međutim, pokazaće se da je ovaj kriterij jednako potentan kao i ostali fonološki i sintaktički dijagnostici za status klitika (v. niže, §4). Osim toga, pokazaće se kako se balkanske klitike opiru *svakom* od napred navedenih kriterija – znaju za rigidan redosled unutar klitičkih nizova, ali ujedno i za varijacije u međusobnom položaju unutar niza; na njih deluju posebna fonološka pravila, tj. „unutrašnji sandhi“, kakva ne deluju ni na druge reči, ni na kombinacije afiksa, odnosno osnove i afiksa; mogu svakako i da ponesu akcenat, pa čak i da stoje u izolaciji, kao minimalni iskaz; te mogu da se smeste, kao mezoklitike, između osnove i afiksa, čime narušavaju i leksički integritet reči.

važno da na odgovarajućoj poziciji u iskazu (ispred ili iza sebe) dobiju svoj ortotonički oslonac, a to može biti, u načelu, bilo koja akcentogena reč.

Ovo je, još od Wackernagela, kako smo već više puta istakli, tradicionalno najnavođenija osobina klitika u praktično čitavoj literaturi o klitikama. Međutim, ni ona nije, naravno, apsolutna. U romanskim i balkanskim jezicima, i klitike se, kao i afiksi, uvek obavezno pridružuju isključivo glagolu (a i u jezicima s predikatskofraznim enklitikama druge pozicije poput štokavskih, kao što smo i videli iznad, takođe vode računa o položaju glagola u rečenici; osim toga, i mnoge od klitika u lokalnom domenu imenske fraze obično se neposredno pridružuju imenskoj reči i vremenom se gramatikalizuju kao njeni afiksi), dakle ne samo što *nisu* sve klitike nužno i neselektivne, već mogu da iskazuju i vrlo visok stepen selektivnosti prema svom ujedno prozodijskom i gramatičkom osloncu. To ih i čini veoma bliskim afiksima, zbog čega ima i analiza koje upravo tako tretiraju romanske i balkanske kontaktne glagolske klitike (za opšti pogled, cf. sada Sims & Joseph 2019; te niže u §4).

(β') **Arbitrarne praznine**

Sve potencijalne – ili logički zamislive – kombinacije afikasa (ili afikasa i osnove) ne moraju uvek biti i realizovane, ili čak ni nužno gramatične, u jeziku. Drugim rečima, moguće su tzv. arbitrarne praznine (engl. *arbitrary gaps*) u morfološkim paradigmama. S druge strane, sintaksa u načelu ne poznaje takva arbitrarna (leksička) ograničenja. Ako neke kombinacije u sintaksi nisu moguće, to je zato što ih ne dozvoljava neko produktivno sintaktičko pravilo, i ono onda proizvodi sistemski predvidljive, a ne arbitrarne praznine.

Za razliku od afiksacije, kombinacije klitika u jeziku u principu ne bi trebalo da poznaju takve arbitrarne praznine, ako se uzme da kliticizacija nije vrsta morfologije kao fleksija, već sintaktički fenomen. Međutim, kako je to seminalno istakao Perlmutter (op. cit.), postoje i kombinacije klitika koje su negramatične, iako logički zamislive. Opet, to klitike čini značajno *bližima afiksima* nego što to ovako formulisani kriteriji za njihovo razlikovanje nameravaju da sugerišu.

(γ') **Morfonološke idiosinkrazije**

Ovo je, u osnovi, razrada Zwickyjevog kriterija „unutrašnjeg sandhija“ u (β) iznad. Kao i u prethodnom kriteriju (β'), i ovde se ističe više idiosinkrastički karakter fleksije (i morfologije uopšte) u odnosu na sintaksu. Naime, u flektivnim oblicima (spojevima afiksa i osnove) česte su i različite alomorfije (morfonološke alternacije, sinkretizam, supletivizam

oblika itd.), čega u produktivnim sintaktičkim spojevima nema. Prema tome, postojanje ovakvih idiosinkrazija karakterističnije je za kombinacije afiksa nego za spojeve sa klitikama.

Ponovo, i ovaj kriterijum se, kao i drugi formulisani u ovom periodu teorije klitika, zasniva pre svega na posmatranju spojeva klitika sa drugim rečima na nivou klauze, dok klitičke nizove i osobenosti njihove unutrašnje arhitekture ne uzima u obzir. Pojave morfonoloških idiosinkrastičnosti, međutim, nisu neobične ni u klitičkim nizovima, na šta je takođe skrenuo pažnju još Perlmutter (op. cit.) za tzv. romansko „spurious *se*“, dakle u međusobnim spojevima različitih klitika (kao što je, na primer, i u štokavskome disimilacija u spoju enklitike akuz. sg. fem. i 3. l. sg. prez. *je+je* → **ju je**).

(δ') **Semantičke idiosinkrazije**

Pored obličkih u (γ'), flektivni spojevi poznaju i semantičke idiosinkrazije (različita proširenja ili sužavanja značenja, metaforizacije i sl.). Za razliku od njih, semantički doprinos klitika uvek je isti kao i doprinos njima odgovarajućih punih oblika, tj. *ga* u nekoj rečenici ili sintagmi znači isto što i *njega*, tj. akuzativ/genitiv 3. lica jednine muškog ili srednjeg roda. Morfološki spojevi, s druge strane, mada obično jesu, ne moraju uvek da budu i nužno kompozicionalni, odnosno mogu da razviju specijalizovane upotrebe (iako je, kako ističu, engleski jezik siromašan fleksijom, pa će se više primera pronaći u drugim jezicima, Z&P navode primer engl. *last*, koje je etimološki superlativ od *late*).

Međutim, i klitike mogu da imaju semantička pomeranja i idiosinkrastičke upotrebe. U balkanskim jezicima, recimo, upravo su pronominalne klitike česte npr. u različitim frazeologizmima u razgovornom jeziku, gde ne unose svoje pravo gramatičko značenje (*daj mu ga* = 'pojačaj' i sl., *to mu (ga) dođe* = 'to znači' itd., gde enklitike *mu* i *ga* figuriraju samo kao redundantni markeri glagolske rekcije, slično kao pri objekatskom udvajanju klitika, ili čak ni to, poput opcionog *ga* u drugom primeru, koje je potpuno i sintaktički i semantički prazno. Ovakve upotrebe klitika su obično i formulaične, kao u alb. pozdravu pri susretu *si ia kalon/kaloni*, bukvl. *kako mu-ga provodiš/provodite* 'kako si/ste', gde klitički klaster *i-a* takođe ne referira ni na šta, i gde barem jedna od klitika u njemu, ona indirektnog objekta (*i*), ponovo nije čak ni uvedena argumentskom strukturom glagola.

Sámo postojanje semantički nekompozicionalnih struktura ni u sintaksi, naravno, nije neobično, jednako kao i u leksikonu – otuda i postoje frazeologizmi. Međutim, upravo ovakve idiosinkrastičnosti s klitikama u balkanskoj frazeologiji, kao pojava akuzativne objekatske klitike uz neprelazan glagol (*doći*) ili klitike indirektnog objekta u dativu uz alb. *kaloj* 'provoditi', ukazuju na neuklopljivost klitika u „normalnu“ sintaksu, čak i preko granica frazeologije. Tako, sličan primer

idiosinkrastične upotrebe klitike 3. lica akuz. fem. uz neprelazni glagol u grč. που θα την πέσουμε, bukvl. *gde će je padnemo* ‘gde ćemo ići’, daje Joseph (1988, odn. 2002), s komentaron:

„For instance, the intransitive verb *péfto* ‘fall’ can occur in an ostensible transitive structure with an apparent (yet non-referential) weak object pronoun in an idiom with an intransitive meaning (cf. Joseph 1988) [...] Here the anomalies in argument structure and interpretation – and thus the complete noncompositionality of the morphosyntactic and morpholexical combination – are consistent with an affixal analysis for weak object pronouns. In a word-level analysis, the semantic anomaly could be treated as a mere idiomatic meaning, since phrases can of course be noncompositional – that is the essence of what it means to be an ‘idiom’, after all – but the morphosyntactic anomaly in apparent argument structure would not be so easily accounted for“ (Joseph 2002: f. 22).

Jednak primer ponovo donose i Sims & Joseph (op. cit.), u grč. πάμε να την πέσουμε στο κρεβάτι, bukvl. *idemo da je padnemo u krevet* ‘hajdemo na spavanje’, primećujući:

„[T]here is a weak ‘object’ pronoun *tin* occurring with a verb that outside of this expression is intransitive (meaning ‘fall’, as in ‘X falls from a tree’ or ‘someone falls down’); here, however, anomalously the verb appears to be transitive, with an apparent direct object in the form of the accusative weak pronoun *tin*. In this case, then, idiosyncratically the weak pronoun is not contributing anything to the argument structure nor to the meaning, and yet it is there, a seeming object but actually not indicating an object at all“ (Sims & Joseph, op. cit.: 117).

Tome bi se mogla dodati i u balkanskim jezicima vrlo obična upotreba tzv. „komunikativnih“ klitika odn. klitika etičkog dativa, kojima se referira na govornika i sagovornika, a ne na gramatičku strukturu ili sadržaj iskaza (cf. i Ivić 1953). Prema tome, ne samo što i klitike, kao i afiksi, poseduju morfonološke idiosinkrazije („unutrašnji sandhi“), te znaju i za arbitrarne praznine u mogućim kombinacijama, već manifestuju i semantičke posebnosti, koje i ovaj parametar za razlikovanje fleksije od kliticizacije čine ne uvek primenjivim.

(ε’) **Hipoteza leksičkog integriteta**

Najzad, kao poslednja dva kriterija za razlikovanje fleksije od kliticizacije Z&P zapravo ponovo daju leksikalizam, kao i iznad u (ε), te otud i kombinatorička ograničenja, kao u (δ), samo neznatno drugačije formulisana, i to –

(ζ') (Ne)mogućnost kombinovanja

Klitike se mogu dodati na materijal koji već sadrži klitike, dok afiksi to ne mogu (up. i iznad u δ).

Budući da im je u fokusu rada razlikovanje fleksije od kliticizacije, Z&P zapravo i ovaj put bliže razrađuju samo morfološke parametre (α' – δ'), dok sintaktički (poslednja dva) ostaju nepromenjeni (i slede iz načelnog leksikalističkog pristupa sintaksi i njenim interfejsima poput onoga sa fonologijom ili sa morfologijom, kakav pristup je inače dominantan u teorijskoj lingvistici u ovom periodu:

„All cliticization [...] follows syntax; or, equivalently, no syntactic operations apply after cliticization. On this view, cliticization rules work on surface syntactic structures, either re-organizing them (in the case of simple clitics) or placing certain morphemes within them (in the case of other clitics)“ (Zwicky & Pullum, op. cit.: 504).

To primećuju sada i Sims & Joseph:

„Z&P [...] along with many researchers before and after them, equate clitics with independent morpho-syntactic words and affixes with subparts of words: ‘... [W]ord-clitic combinability is largely governed by SYNTACTIC considerations. The conditions governing the combinability of stems with affixes are of quite a different sort: they are MORPHOLOGICAL and/or LEXICAL in character...’ (Zwicky & Pullum 1983: 503, emphasis original). A logical and common interpretation is thus that Z&P’s criteria are diagnostics of syntactic vs. morphological objects“ (Sims & Joseph, op. cit.: 104).

Međutim, upravo su leksičko-morfološki parametri kakve formulišu i Z&P, kako se pokazuje, naročito problematični, jer koliko god da ih detaljno raščlanjujemo, uvek postoje neke klitike koje bi po *svakom* od ovih parametara bilo nemoguće razlikovati od afiksacije.⁵⁹ Upravo, cilj analize koju

⁵⁹ Iako su Z&P još uvek veoma optimistični, pa tako vele:

„We have illustrated criteria A–D [i.e., naše α' – δ'] with inflectional affixes; however, the contrast with clitics would be much more striking if we had used derivational affixes instead. Here the degree of selection between stem and affix is often higher than for inflectional affixes; and arbitrary gaps, morphophonological idiosyncrasies, and (especially) semantic idiosyncrasies are commonplace“ (ibid.: 505).

Međutim, upravo su morfološke pojave notorno fluidne i kontinualne; tako da je i razlikovanje fleksije i derivacije (cf. e.g. Booij 2006), kao i afiksacije uopšte od kliticizacije, pa i same morfologije od sintakse (protivno tada vladajućoj

daju Z&P jeste da, primenom ovako definisanih parametara na engl. *-n't*, kontraintuitivno, pokažu kako je reč o glagolskom flektivnom *afiksi*, a ne o klitičkom obliku odrične reče *not*. Dakle, primenjujući upravo njihove parametre, veća je verovatnoća da ćemo morati zaključiti kako su klitike značajno bliže afiksima (ili čak i *jesu* afiksi) nego što bismo to nameravali.⁶⁰ Stoga, nije ni čudno što će i sâm Z. ubrzo sasvim odustati i od samog pojma klitika, smatrajući ga „predteorijskim“ (već u Zwicky 1985: 284).

2.2.2. Kayne (1975) i klitike u generativnoj gramatici

Više uspeha je, zato, imao Kayne (1975) – takođe seminalno delo u istraživanjima klitika, samo ovaj put u generativnoj tradiciji. Pošto već radi sa građom iz romanskih jezika (francuskog), u

leksikalističkoj hipotezi), stvar stepena! To primećuju i Z&P, utoliko što za svaki od njihovih kriterijuma kažu, uvek u komparativu, da se na fleksiju *običnije* primenjuje nego na kliticizaciju, iako ih zatim u analizi primenjuju kao apsolutne dijagnostike. No, obrise ideje da se ipak radi o *kontinuumu* pre nego o kategorijalnoj razlici Z&P iznose i kada definišu šta podrazumevaju pod „stepenom selektivnosti“ (u kriteriju α'), iako su i tu još vrlo oprezni:

„Our reference to DEGREE OF SELECTION is not meant to suggest that the selectivity of some linguistic item is necessarily quantifiable; we assume only that, in at least some cases, items can be ranked with respect to selectivity. A morpheme that occurs with any word from a major form class is then less selective than one occurring only with verbs; this second morpheme is in turn less selective than a morpheme occurring only with some subclass of verbs; and this third morpheme is in turn less selective than a morpheme occurring only with a few specified verbs“ (ibid.: 503f).

Slične dijagnostičke testove koji u osnovi počivaju na leksikalistički shvaćenoj razlici između morfoloških i sintaktičkih operacija daju i drugi autori u ovom periodu, na koje se pozivaju i Z&P, kao što su Carstairs 1981, Muysken 1981, Kaisse 1983 i dr. (cf. Zwicky & Pullum, loc. cit.).

⁶⁰ To jednako, u iznad cit. radu, ističu i Sims & Joseph:

„At the same time, grammatical particles can exhibit mixed properties. In Serbian the feminine accusative singular weak pronoun, normally *je*, and the 3rd person singular auxiliary, also unstressed *je*, are both clearly second position clitics. Their placement (as part of a clitic cluster) is syntactically and prosodically determined and exhibits promiscuous host selection (criterion A [tj. ovde α']). Nonetheless, when these two clitics occur adjacently (accusative preceding the 3sg auxiliary in the clitic cluster), the accusative clitic surfaces as *ju*. The clitic combination thus displays morphophonological idiosyncrasy (criterion C [tj. ovde γ']) – allomorphy in the accusative clitic occurs in the context of the 3sg auxiliary clitics. The example, along with numerous others, shows that we cannot escape the conclusion that there are formatives that are placed with respect to syntactic phrases that nonetheless exhibit some of the properties of affixes according to the criteria above“ (Sims & Joseph, op. cit.: 104–105).

V. i dalje u nastavku; ovo i mi primećujemo u Božović et al. 2017.

kojima su klitike (uzglagolske) po Zwickyjevim morfološkim merilima svakako bliže afiksima ili praktično nerazlučive od njih, Kayne je razradio niz sintaktičkih testova za dijagnostifikovanje klitika kao elemenata sa „specijalnom“ sintaksom, koji izdržavaju i strožu proveru:

(α') **Položaj**

Klitike se nalaze na *drugačijim* mestima u iskazu nego odgovarajuće neklitičke reči (odn. fraze) koje imaju „normalnu“ sintaksu.

Ovaj parametar pod sebe podvodi i tradicionalnu „neselektivnost“, tako da ona nije neophodan uslov. I kontaktne glagolske klitike, kao u romanskim (i balkanskim) jezicima, iako nisu kategorijalno neselektivne, svakako se pozicioniraju na *drugačijem* mestu nego kanoničke argumentske fraze u rečenici (npr. neposredno ispred, a ne na nekoj kanoničkoj poziciji u strukturi klauze negde iza glagola). To je, a ne nužno neselektivnost u odnosu na reč koja im služi kao oslonac, i suština njihove sintaktičke posebnosti u smislu distribucije; kako smo i ranije istakli u definiciji „specijalnih“ klitika.

(β') **Obaveznost (obligatornost)**

Specijalna linearizacija klitika je kao takva obavezna. Klitike, za razliku od nekih drugih funkcionalnih reči, *moraju* i mogu *jedino* da se smeste na svoju „specijalnu“ poziciju; nikada izvan nje.

Drugim rečima, sintaksa klitika je „uža“ od sintakse drugih elemenata rečenice i predstavlja, kako to primećuje i Popović (op. cit.), formalno i funkcionalno *zaseban sintaktički podsistem*.

(γ') **Nerazdvojjivost klitike i oslonca**

Nikakav drugi materijal ne može se umetnuti između klitika i njihovog oslonca (tj. glagola, u slučaju francuskog i drugih romanskih i balkanskih jezika), odnosno klitike se, ma koje sintaktičke operacije (pomeranja i sl.) da se primene u iskazu, ne mogu odvojiti od svog oslonca.

Problem za ovaj parametar donekle predstavlja pojava podizanja klitika, kada one napuste glagol i klauzu u kojoj se bazno generišu kao argumenti i realizuju se uz neki drugi oslonac, u višoj klauzi, kojoj sintaktički ne pripadaju.

(δ'') **Nemogućnost stajanja u izolaciji**

Iz prethodnog sledi i nemogućnost da klitike stoje u izolaciji; one moraju biti uvek pridružene svome osloncu.

(Ali up. §4.1.1, gde klitike u slovenačkom mogu biti i u izolaciji!)

(ε'') **Nemogućnost elizije**

Ponovo, iz prethodnog sledi i nemogućnost elizije tako da klitike ostanu u iskazu ako se glagol elidira.

Kao i prethodni, i ovaj Kayneov parametar, izgleda, važi pre svega za verbocentrične klitike, kao u romanskim i balkanskim jezicima. Usp. slovenački: *Narod si bo pisal sodbo sam; ne frak **mu je ne bo in ne talar*** (I. Cankar, *Hlapci*).⁶¹

(ζ'') **Nenaglašljivost**

U vezi sa svim prethodnim, klitike ne mogu poneti akcenat.

(Ali, opet, up. i §4.1.1.)

Iako je ovo i najranije uočena osobina klitika, nju su kasniji nalazi višestruko doveli u pitanje. S jedne strane, kao što smo ranije istakli, ne postoji nužna veza između prozodijske nesamostalnosti i „specijalne“ sintakse – ne samo što nisu sve atone nužno i sintaktički „specijalne“ klitike, već ni svi elementi s klitičkom „specijalnom“ distribucijom ne moraju nužno da budu nenaglašeni (poput raznih partikula s Wackernagelovom distribucijom u rečenici, kao štok. *pak* i *opet*, ili stgrč. γάρ, δ(έ), μέν, i sl., o kojima je govorio već i Wackernagel). Ali i, s druge strane, čak i „prave“ klitike, dakle one sa „specijalnom“ sintaksom i prozodijom, pod određenim uslovima, mogu u nekim jezicima da ponesu i sopstveni akcenat, odnosno da na različite načine interaguju s prozodijskom organizacijom izraza – tako stgrč. dvosložne enklitike po pravilu dobijaju i svoj akcenat, dok glagolske pak enklitike već i leksički imaju inherentan ton – za grč. enklitike uopšte se zapravo i kaže da „prebacuju“ *svoj* akcenat na prethodnu reč, tj. njihova poziciona nenaglašenost je (i to, za razliku od „prostih“ atona!) najpre posledica metričkih pravila raspoređivanja fonetskih fraza i akcenatskih celina u govornom nizu sa (en)klitikom.⁶²

⁶¹ O ponašanju štokavskih enklitika pri eliziji v. Stjepanović 1998; za slovenačke klitike usp. Golden 2003.

⁶² Tako, pošto se po zakonima grčke metrike akcenti raspoređuju počev od desnog kraja izgovorne reči pa do određenog broja slogova odnosno mora ka početku, i pri tome ne mogu da obuhvate u jednoj akcenatskoj celini više od određenog

Slično je i u makedonskom, koji ima verbocentrične klitike i akcenat na antepenultimi unutar izgovorne reči, pa se on u određenim kontekstima može „prebaciti“ i na klitiku, ako je ortotonički glagol uz koji ona stoji dvosložan: *ne mu gó dade, što mú reče* (Spencer & Luís 2012a: 88–89), ili u bugarskom, kada je u glagolskom kompleksu sa klitikama prisutna odrična rečca *ne*: *az mu ja dádox*, ali *az ne mú ja dàdox* (prema Franks 2016: 95, i. a.). U tome se najbolje i vidi nezavisnost sintakse i prozodije kod klitika.

(η) **Nemogućnost modifikacije**

Klitike se ne mogu modifikovati nekom odredbom.

Ovaj, kao i tri dodatna parametra koja slede, u osnovi predstavljaju razradu ranije pomenutih kombinatoričkih ograničenja nad kombinacijama klitika, kao u (δ) i (ζ’), odnosno osobine klitika da formiraju *niz*, u kome se samo one nalaze i u koji nije moguće umetnuti nikakav drugi neklitički materijal. Probleme za ovaj parametar mogli bi da predstavljaju neki slučajevi bifurkiranog klitičkog niza (engl. *split cluster*); tako za štokavski, npr., v. u Popović (op. cit.: 340–342).

(θ) **Nemogućnost koordinacije**

Klitike se ne mogu koordinirati (**joj i mu → njoj i njemu*).

Ovo sledi i iz svih prethodnih parametara (α’–ζ’), po kojima je sintaksa klitika *ograničeniji* podsistem, u kome važe posebna pravila organizacije, gde postoje samo određene strukturne pozicije, koje se moraju popuniti isključivo klitikama, i to na tačno određene načine.

(ι) **Fiksni redosled**

Konačno, kao posledica svega što je napred rečeno, klitike na svojoj poziciji u klauzi formiraju *niz*, sa fiksiranim međusobnim redosledom, pa i različitim idiosinkrastičnostima u međusobnom kombinovanju (kao što su pomenute morfonološke idiosinkrazije i arbitrarne praznine u međusobnim kombinacijama određenih klitika); uz veoma retke varijacije u svom međusobnom poretku (o čemu v. detaljnije u §3.2).

broja mora, često u spojevima s višesložnom ortotoničkom rečju enklitike, naročito ako ih je više, i same značajno povećavaju broj slogova, a tako i broj prozodijskih celina, pa se čak i jedna leksička reč sa enklitikom može podeliti na dve izgovorne reči i tako poneti dva akcenta: up. stgrč. ὁ ἄνθρωπος ‘čovek’ → ὁ ἄνθρωπος τις ‘neki čovek’, ὁ ἄνθρωπος ἐστι | ζῶν | λογικόν ‘čovek je razumno biće’, moderni grč. το ποδήλατο ‘bicikl’ → το ποδήλατό μου ‘moj bicikl’, itd.

Za razliku od Zwickyjevih, koji su usmereni od sintakse „naniže“, ka morfologiji i pre svega razlici između klitika i afiksacije (odnosno, različitih vrsta vezanih morfema), Kayneovi sintaktički kriterijumi, dakle, razlikuju klitike pre svega od ortotoničkih reči, tj. posmatraju ih u drugom smeru, „naviše“ prema rečenici, u kojoj one, upravo kao *defektne reči*, čine zaseban sintaktički podsistem. Odnos klitika prema ostatku klauze predmet je i glavnine generativističkih istraživanja o klitikama nakon Kaynea – posebno fenomeni udvajanja i podizanja klitika, u kontekstu argumentske strukture iskaza i teorije padeža i ϕ -obeležja,⁶³ ali i specifičnosti linearizacije 2P klitika, koja predstavlja izazov i za prozodijske, i za konstituentske pristupe linearizaciji, odnosno za razumevanje njihove sumede.

No, kao što vidimo iz svih ovako ili kako god drugačije definisanih morfoloških i sintaktičkih parametara za dijagnostifikovanje klitika u jeziku, uvek postoje i neke klitike koje im se opiru. Zato je neophodna detaljnija tipologija i parametrizacija ne samo leksikona i gramatike u celini, već i samih klitika. Tako, formalni status klitika je i poseban problem za generativne pristupe, gde nije najjasnije treba li (pronominalne) klitike analizirati „kao reči“, što znači kao fraze s argumentskom vrednošću, koje se generišu na argumentskim pozicijama i zatim pomeraju duž stabla (tako ovde Kayne i većina radova osamdesetih), ili pak „kao afikse“, tj. skupove ϕ -obeležja, koji su bazno generirani kao centri

⁶³ Osamdesetih godina, u glavnini generativističke literature se, na osnovu primera iz španskog i rumunskog, isticalo kako je klitičko udvajanje objekata jedino i moguće ako je uz imensku jedinicu u objektu obavezno iskazan i predlog, čija je uloga da morfološki signalizira i dodeli padež imenskoj frazi, pošto je padež koji bi joj inače dodelio glagol u predikatu apsorbovala klitika, a pravilo „padežnog filtra“ isključuje pojavu imenske fraze bez dodeljenog padeža; to je Jaeggli glasovito nazvao „**Kayneovom generalizacijom**“ (u Jaeggli 1982). Ona, međutim, ne vredi, jer se uskoro uvidelo da ne samo što ima romanskih jezika (poput francuskog i italijanskog, ali i dijalekata samog španskog) u kojima prisustvo predloga ne izaziva nužno reduplikaciju objekatskih klitika, i obratno, već je u balkanskim jezicima (novogrčkom i albanskom) reduplikacija jedino i dozvoljena ukoliko objekatska fraza *nije* uvedena predlogom; predloške fraze se ovde ne mogu klitički reduplicirati, što je sasvim suprotno pretpostavljenoj „(Jaeggli–)Kayneovoj generalizaciji“. Stoga se, umesto u teoriji padeža, u novijoj literaturi razlozi za ovakvu parametrizaciju reduplikacije u romanskim i balkanskim jezicima radije pronalaze u semantičkim i pragmatičkim obeležjima bilo imenskih fraza (poput specifičnosti, animatnosti i sl.), bilo u potkategorizaciji samih glagola u predikatu (v. Uriagereka 1995 za romanske jezike, Anagnostopoulou 1994, 1999, Tsakali & Anagnostopoulou 2008 za grčki, Kallulli 1995, 2000, 2016, 2018 za albanski, inter alia). Alternativni pristup, takođe iniciran u Jaeggli, op. cit., s razradom u Borer 1984, Jaeggli 1986, jeste da se reduplikovane objekatske klitike, stoga, ne posmatraju kao jedinice sa argumentskom vrednošću, kojima su dodeljeni padež i θ -uloge (i koje se pomeraju duž stabla), već kao glagolske flektivne morfeme, generirane *in situ*, koje signaliziraju objekatsko slaganje u ϕ -obeležjima. Time se, uostalom, ujedno obuhvata i subjekatska reduplikacija, koja takođe nije nepoznata nekim jezicima (poput kolokvijalnog francuskog i nekih dijalekata italijanskog, cf. između ostalog Culbertson 2010 za diskusiju o statusu francuskih subjekatskih klitika i tamo nav. lit., Poletto 1995, 2000 za severnoitalijanska narečja; ali i perifernih rezijanskih govora slovenačkog jezika, koji su u kontaktu s romanskim takođe razvili subjekatske klitike, v. Runić 2018), a koja po „(Jaeggli–)Kayneovoj generalizaciji“ prosto ne bi bila moguća, jer je subjekatska fraza u nominativu uvek bez predloga.

sopstvenih funkcionalnih projekcija (prema Borer 1984 i Jaeggli 1986, tako klitike analiziraju, e.g., Uriagereka 1995, Sportiche 1996, a za njima i glavnina savremenih radova o klitikama u romanskim i balkanskim jezicima); odnosno kao „negranajuće elemente“, koji su kao takvi ambivalentno i fraze i centri (XP/X⁰), zbog čega u sintaksi poseduju osobine i jednih i drugih (tako Bošković 2002 i dr. za južnoslovenske klitike, sledeći Chomskog 1995).

2.2.3. Tipološki pristupi klitikama

Ne samo što je klitike, kao što smo napred videli, generalno teško definisati – njih nije, dakle, lako ni nedvosmisleno uklopiti u tipologiju leksičkih klasa u jeziku. Pre svega, sâm pojam „klitika“ je u delu literature, s jedne strane, i dalje opterećen istorijom upotrebe u tradicionalnoj gramatici, i dalje nije dovoljno terminološki i teorijski učvršćen, pa se i u različitim radovima koristi nekad i u sasvim različitim smislovima. To uključuje i sama istraživanja koja je pokrenula Zwickyjeva studija iz 1977, pa tako definicije i dijagnostici za razlikovanje (specijalnih) klitika od drugih prozodijski neistaknutih reči i morfema, ali i sami termini i klasifikacije, u literaturi značajno variraju, gotovo onoliko koliko je i njihovih autorki i autora; i kao što je i očekivano, ne slažu se, pritom, ni svi sa Zwickyjevom prvobitnom podelom na *proste* i *specijalne* klitike – uključujući tu i samog Zwickyja (1985, 1994, i. a.).⁶⁴

Naime, iako svi jezici poznaju makar neke klitike,⁶⁵ veoma je malo zajedničkih osobina koje različite klitike u pojedinim jezicima dele (čak ni nenaglašenost, kako smo istakli, nije nužno jedna od njih), da bi se moglo govoriti i o jednoj, univerzalnoj kategoriji klitika, a da to ne bude tek „krovni termin“, kako primećuje Zwicky (op. cit.), za različite fenomene strukturne defektnosti, tj. „posebne sintakse“. Stoga je i opsesija tipologizacijom klitika i klitičkih sistema u najvećoj meri karakterisala osamdesete i početak devedesetih godina 20. veka, inicirana Zwickyjevim i Kayneovim formalnim kriterijima za definisanje klitika kao formalno zasebne klase, ali i tada aktuelnim pristupima u okviru generativne gramatike, kao što je teorija principa i parametara, koji su i sami u osnovi tipološki.

Kako su i prozodizacija i distribucija, dakle, međusobno nezavisni parametri pri kliticizaciji, u različitim jezicima je moguće i da postoje različite kombinacije ovih parametara, te posledično, i različiti *tipovi* klitika. Tako je, sledeći Zwickyja, pažnju ka tipologiji klitičkih sistema naročito

⁶⁴ Tako i sâm Z. ne samo što će odustati od podele na proste i specijalne klitike, već petnaestak i nešto godina nakon svoje klasične studije, za „klitike“ uopšte kaže da su „an umbrella term, not a genuine category in grammatical theory“ i predlaže pak novu podelu na *vezane reči* i *frazalne afikse* (Zwicky 1994: xiii, et seq.).

⁶⁵ Uključujući i znakovne jezike (cf. Sandler 1999) – što dosta plastično govori o tome da je kliticizacija upravo *strukturni*, pre nego samo *fonetski* fenomen.

usmerila Klavans (1982 [štampana verzija disertacije iz 1980], 1985, 1995), čiju tipologizaciju klitika dalje razrađuje Anderson (1992, 1993, 2005), Billings (2002a), i dr. Naime, Klavans je utvrdila da se klitike mogu klasifikovati u odnosu na domen u kome se smeštaju ne prosto kao „proklitike“ ili „enklitike“ i sl., što je jedini nivo odnosa klitike i njenog oslonca sa kojim operiše tradicionalna gramatika, već prema *tri* povezana, ali međusobno *nezavisna* sintaktička i prozodijska parametra, s vrednostima „prvi/poslednji“, „ispred/iza“ i „prokliza/enkliza“. Prema Klavans, to su:

1) „centričnost“ (izvorni termin kod Klavans je engl. *Dominance*; Anderson 1993 i 2005: 79 će umesto toga predložiti termin „sidrenje“, engl. *Anchoring*), ili još bolje – **pridruživanje**, koji parametar određuje pridružuju li se klitike *prvom* ili *poslednjem* elementu domena u kome se nalaze (engl. *First/Last* odn. *Initial/Final*), tj. dolaze li *s levog* ili *s desnog* njegovog kraja;

zatim u odnosu na njega:

2) **usmerenost** (upravljenost) ili „orijentacija“ (tako Anderson, Billings, op. cit.), tj. parametar „ispred/iza“ (engl. *Before/After*), koji određuje smeštaju li se onda klitike *ispred* ili *iza* tog elementa kom se pridružuju, tj. koji ih „centrira“ odn. uz koji su „usidrene“;

te konačno:

3) **prozodijsko „vezivanje“** (*Liaison*) ili „polarnost“ (prema Noyer 1994, Billings, op. cit.), koji parametar određuje jesu li u *proklizi* ili u *enklizi* u izgovornoj reči;

što onda proizvodi čak *osam* različitih mogućih tipova kliticizacije (neka je $[W_1 W_2 \dots W_{n-1} W_n]$ domen u kome se nameštaju klitike, bilo da je to neka sintaktička ili fonetska fraza, čitava rečenica itd.; W_1 je prva, a W_n poslednja reč u tom domenu):

a) $cl = [W_1 W_2 \dots W_n]$

(klitika je u proklizi ispred prvog elementa svog domena, dakle ima vrednosti [*prvi, ispred, prokliza*] – ovakve su verbocentrične klitike u romanskim i balkanskim jezicima),

b) $=cl [W_1 W_2 \dots W_n]$

(klitika je ispred prvog elementa, ali prozodijski u enklizi u odnosu na neku prethodnu reč – [*prvi, ispred, enkliza*]; ovo je, upravo, Tobler–Mussafijin efekat),

c) $[W_1 =cl W_2 \dots W_n]$

(klitika je u enklizi iza prvog elementa, [*prvi, iza, enkliza*]; ovo su Wackernagelove klitike),

d) $[W_1 \text{ cl} = W_2 \dots W_n]$

(klitika je iza inicijalnog elementa, dakle sintaktički se nalazi na Wackernagelovoj poziciji, ali je fonetski u proklizi – [*prvi, iza, prokliza*]; up. enklitike u slovenačkom niže, §4.1.1),
te zatim, isto tako, klitike koje se nameštaju s *desnog* kraja svog domena:

e) $[W_1 \dots W_{n-1} = \text{cl} W_n]$

(klitika se namešta ispred poslednjeg elementa, dok je izgovorno u enklizi sa neposredno prethodećom rečju – [*poslednji, ispred, enkliza*]; up. mezoklitike s alb. imperativima niže, §4.2.2),

f) $[W_1 \dots W_{n-1} \text{ cl} = W_n]$

(ispred poslednjeg, u proklizi, kao 2P enklitike u ogledalu – vrednosti su [*poslednji, ispred, prokliza*]),

g) $[W_1 \dots W_{n-1} W_n] = \text{cl}$

(klitika je iza poslednjeg elementa, u enklizi, dakle ima vrednosti [*poslednji, iza, enkliza*] – up. engl. posesivnu klitiku 's i slične klitike u imenskom domenu),
i na kraju,

h) $[W_1 \dots W_{n-1} W_n] \text{ cl} =$

(iza poslednjeg elementa, ali u proklizi sa nekom narednom rečju; vrednosti su [*poslednji, iza, prokliza*], tj. kao Tobler–Mussafia u ogledalu).

No, iako je Klavans razradila formalno doslednu i teorijski veoma informisanu tipologiju – čiji je ključni doprinos u razlikovanju prozodijskog vezivanja od *strukturnih pozicija* na kojima se klitike smeštaju – problem s njom je što neki od ovako definisanih mogućih tipova klitika (pre svega „obrnute Wackernagelove“, s vrednostima parametara [*poslednji, ispred, prokliza*]) naprosto nisu i empirijski dobro posvedočeni, a ova tipologija ih ne isključuje (cf. Spencer & Luís, op. cit: 45–47). Postoje, dakle, i neka dodatna ograničenja koja regulišu ponašanje klitika, i njih će tek potonji radovi morati da otkriju (up. i skoriju razradu ove tipologije, s posvedočenim primerima, u Billings, op. cit.).

Zaokret ka minimalizmu u sintaksi i proliferacija novih pristupa morfologiji sredinom devedesetih godina, uz pojavu novih paradigmi poput teorije optimalnosti, ali i paralelni razvoj drugih pristupa jeziku izvan „glavnog toka“, kao što je leksičko-funkcionalna gramatika, gramatika konstrukcija i teorije gramatikalizacije itd., s jedne strane naglo su zaustavili ovakva tipološka istraživanja ne samo klitika, premeštajući fokus ponovo na dublja teorijska pitanja o ustrojstvu jezika,

a s druge, ponudili su i neke sopstvene, nove klasifikacije ili razrade postojećih, koje nisu uspele da razreše probleme na koje su ukazala istraživanja „drugog“ talasa, već su ih samo dodatno usložnile. U svakom slučaju, i pored gotovo eksponencijalnog rasta literature o klitikama od sredine devedesetih do danas, primetno je da su novija istraživanja ostavila osetnu prazninu upravo u domenu tipologije klitika.⁶⁶ Tako se u istraživanjima klitika, i pored inače nesmanjene produkcije, ipak oseća izvesni diskontinuitet, i tek su poslednjih godina tipološka istraživanja dobila ponovni zamah i u teoriji kliticizacije.

Među njima, nije neobično da ponovo ima prepora i nejasnoća kakve su pratile i sve ranije pokušaje tipologizacije. Pa, osim što se, tako, često ne pravi razlika između prostih i specijalnih klitika (ili što je neki autori i odbacuju kao teorijski neutemeljenu, kao e.g. Bermúdez-Otero & Payne 2011), odnosno što, s druge strane, često nije ni sigurno po kojim ih tačno kriterijumima uopšte razlikovati i definisati (što je i samom Zwickyju predstavljalo rekurentan problem), neretko se i mešaju „prave“, dakle *gramatičke* klitike, s različitim partikulama, bilo naglašenim ili nenaglašenim, čiji je gramatički status potpuno drugačiji, ali i sa drugim nenaglašenim oblicima zamenica koji nisu nužno „specijalne“ klitike u sintaktičkom smislu.⁶⁷

Ipak, savremenija istraživanja tipologiji klitika pristupaju mnogo opreznije i empirijski mnogo potkrepljenije kada nude nove ili redefinisane stare klasifikacije – za razliku čak i od pionirskih pristupa klitikama i u okviru savremene lingvističke teorije, koji sporadično još uvek nisu dovoljno dosledno razlikovali tradicionalno definisane, *fonetske* klitike, kao „reči bez akcenta“, i uopšte kliticizaciju kao prozodijski fenomen, od *sintaktički* „specijalnih“ klitika i klitičkih pozicija u strukturi klauze. Tako i Billings (op. cit.), redefinišući prvobitnu Zwickyjevu podelu na „proste“ i „specijalne“ klitike (tačnije, redefinišući šta su to zapravo „specijalne klitike“, koje su važne za teoriju jezika i čiju tipologiju on dalje razrađuje), navodi:

„In my view, the simple/special distinction is useful only up to a point for two reasons. First, although this distinction was proposed when the term ‘clitic’ was synonymous with

⁶⁶ Među retkima koji su svojim istraživanjima povezali ova dva perioda jeste Anderson (cf. u Anderson 1992, 1993, pa ponovo Anderson 2005), koji je možda i najdosledniji među sledbenicima tipološkog pristupa klitikama iniciranog kod Klavans; te zatim Spencer (cf. najpre u Spencer 1991, a sada kao koautor u Spencer & Luís, op. cit.), između ostalih.

⁶⁷ Tako, Cardinaletti & Starke 1999, na materijalu nemačkog i romanskih jezika, pokazuju kako nisu ni svi nenaglašeni oblici zamenica nužno *klitike*, već umesto binarne opozicije neklitičke : klitičke zamenice, donose tripartitnu klasifikaciju na „pune“ odnosno „jake“ (engl. *strong pronouns*), zatim „slabe“ zamenice (*weak pronouns*), te klitike (v. i Grohmann 2000 za dalju teorijsku obradu). Nju sada razvijaju na materijalu slovenskih klitika Jung & Migdalski 2015, Migdalski 2016, inter alia, tvrdeći kako su slovenske zamenice dijahronijski alternirale između „slabih“ i klitičkih formi, čime se objašnjavaju i neki aspekti varijacije u sintaksi klitika u različitim slovenskim jezicima.

‘unaccented’, nearly every linguist invoking this distinction no longer understands the term in this way. The term ‘clitic’ (meaning ‘leaning’ in Greek) was, in Wackernagel’s day, a matter of lacking inherent accent. As documented by Zwicky (1994: xiv–xv), this view continued even into the 1990s; the assumptions made in Zwicky 1977 are no exception in this regard“ (Billings, op. cit.: 58).

Za savremene autore, poput Billingsa, jasno je da treba uključiti sintaktičke kriterije u definiciju Zwickyjevih „specijalnih“ klitika, jednako koliko je to bilo jasno i samome Zwickyju i uopšte pristupima „drugog“ talasa (pa, uostalom, kako smo to ranije pomenuli, čak i Wackernagelu), ali je, sledeći Klavans, isto tako jasno da teorija klitika mora mnogo opreznije da razgraniči ne samo prozodijsku od sintaktičke komponente pri kliticizaciji, već i da ne dopusti da posebnosti sintakse određenog tipa klitika u potpunosti prevladaju i opštim razumevanjem kliticizacije, pa da „specijalne klitike“ budu, zapravo, sinonim samo za 2P linearizaciju (kao u štokavskom), ili za reduplikaciju objekatskih klitika (kao u literaturi o balkanskim jezicima), kako je to često slučaj, naročito u generativističkoj literaturi „glavnog toka“. Tako i Billings opominje u nastavku:

„More recently, ‘special clitic’ has come to mean an element the position of which represents a challenge to syntactic theory; such elements need not even be unaccented (e.g., Anderson 1996: 167). Thus, while ‘simple clitic’ can only mean unaccented, the term ‘special clitic’ can easily be misunderstood. My other misgiving about the simple/special system is that it was not intended to be a formal distinction in the first place (Zwicky 1985: 284). The fact that other linguists—many of whom, I suspect, have not even consulted Zwicky’s original or subsequent work—have construed this distinction to be a formal delineation between clitic types has had the effect of concentrating the theory on the exotic types (namely, those in second position) and ignoring certain more mundane ones“ (ibid.).

Hoteći da izbegnu takve nesporazume, kasniji su pristupi pokušali da redefinišu „specijalne klitike“ kao *frazalne afikse* (Nevis 1988 [= štampana verzija disertacije iz 1985], Anderson 1992, 1993, Zwicky 1994, Halpern 1995 [= priređena disertacija iz 1992]). Billings je takođe na njihovom tragu, ali se fokusira na *tipove* takvih „specijalnih“ klitika, umesto na celu klasu, i u tome se i ogleda oprez novijih pristupa tipologiji klitika (ali i sama potreba za tipologijom, koja je upravo jedno vreme bila zanemarena, a bez koje nije moguće bolje razumeti sâm fenomen):

„Rather than rehashing the numerous tests for cliticness in the literature (for example, in Zwicky 1977, 1985; Zwicky and Pullum 1983; and Nevis 1985/1988), this subsection identifies one kind of clitic and distinguishes it from other elements of grammar“ (ibid.: 54).

Reč je, upravo, o *fraznim vs. centričnim klitikama* („Specifically, phrasal clitics will be distinguished from the head-adjacent kind“; *ibid.*). I Billings razlikuje ova dva tipa klitika na osnovu sintaktičkog domena u kome se raspoređuju – tj. da li se pridružuju nekom leksičkom centru (glavi) ili se kliticiziraju uz ivice (odn. unutar) neke fraze. To još uvek ne govori ništa o njihovom smeru vezivanja, tj. prozodizaciji (tako, i jedne druge prozodijski mogu biti enklitike ili proklitike).⁶⁸

*

Različite parametre za definisanje klitika, kakvi su izvorni Zwickyjevi ili Kayneovi, stoga, ne treba shvatiti kao apsolutne dijagnostike za status klitika, već najpre kao *idealne krajeve kontinuuma* u odnosu na koje se pozicioniraju različiti mogući (*pod*)*tipovi* klitika, ili čak različite konkretne klitike u pojedinim jezicima. Razumno je očekivati, recimo, da će *frazne* klitike po svojim morfosintaktičkim i morfonološkim osobinama biti srazmerno udaljenije od afiksa, a bliže „pravim“, neklitičkim rečima, nego *centrične* klitike, tj. da je Zwicky kada je formulisao svoje dijagnostike imao u vidu pre svega osobine fraznih (= relativno slobodnijih), a ne centričnih klitika, dok je Kayne pak imao u vidu najpre centrične klitike, kakve su to u romanskim jezicima.

Tako, v. sada Spencer & Luís (2012b), gde se ističe kako ne postoji nijedan opšti skup osobina koji bi mogao da razlikuje „sve i samo“ klitike od afiksâ (dakle morfologije) s jedne i funkcionalnih reči (tj. sintakse) s druge strane. Ako postoji nešto kao „kanonička klitika“, onda je to, prema S&L, „element s formom kanoničkog afiksa, ali s distribucijom kanoničke funkcionalne reči“, dakle *element čija se morfologija i sintaksa ne uklapaju*, a tačan način na koji je to postignuto zavisiće od tipa klitika u različitim jezicima, pa čak i u okviru jednog jezika ne moraju sve njegove klitike da čine istu klasu i da poseduju iste vrednosti kako god postavljenih morfoloških i sintaktičkih parametara, tj. i pojedinačne klitike se mogu na različite načine pozicionirati na kontinuumu između reči i afiksa, tako da su neke bliže jednom, a druge drugom polu (cf. i Aikhenvald 2002; i ovde u §4.3).

2.2.4. Linearno-sintagmatski kontinuum

Ideju da klitike zapravo stoje na *kontinuumu* između reči i afiksa, sledeći mahom Mel'čuka (1997) te Jahontova (1982), iznosi i Plungjan (2016; prvi deo ove monografije prevod je dela Plungjan

⁶⁸ U širem teorijskom kontekstu, ovakva klasifikacija koju daje Billings odgovara, kako sâm navodi, *mutatis mutandis*, i Marantzovoj podeli na „periferne“ i „centrične“ klitike: „Other linguists have made this distinction as well. For example, Marantz (1988: 263) calls these ‘peripheral’ and ‘head’ clitics“ (*ibid.*: 57); kao i razlici između X^0 i X^{\max} klitika (Halpern & Fontana 1994), koja je reaktuelizovana i u novijoj generativističkoj literaturi.

2009). Razliku između morfosintaktičke reči (tj. „rečoooblika“, rus. *slovoforma*) i afiksa, tj. morfeme, zasnovanu opet na nizu formalno-distribucionalnih dijagnostičkih kriterija kao što su autonomnost (i.e. sposobnost da se upotrebi u izolaciji),⁶⁹ odvojivost⁷⁰ i presloživost ili premestivost,⁷¹ ovi ruski

⁶⁹ Ovo je klasičan i čuveni Bloomfieldov distribucionalistički kriterij za definiciju reči („reč je najmanji slobodan oblik“):

„Sposobnost jezičnih jedinica da tvore (potpune) iskaze (pa makar i minimalne duljine) nazvat ćemo (na tragu I. A. Mel'čuka) njihovom *autonomnošću* (podrobnija i 'tehničkija' formulacija toga svojstva, zajedno s razmatranjem mnogobrojnih prijelaznih i teških slučajeva, može se naći u Mel'čuk 1997: 175–211). [...] Morfologiju, dakako, ne zanimaju sve autonomne jedinice općenito, nego samo minimalne autonomne jedinice, koje se nazivaju *rječoooblicima*. [...] Rječoooblik je suprotstavljen s jedne strane spoju rječoooblikā [...] a s druge značecemu, ali neautonomnomu dijelu rječoooblika – morfemu [...] Ta je opreka prilično eksplicitno uvedena još 1930-ih u sklopu deskriptivističke teorije; usp. posebice ključne pojmove iz koncepcije L. Bloomfielda (jednoga od utemeljivača toga pravca) kao što su 'slobodna forma' (= 'autonomna jedinica') i 'minimalna slobodna forma' (≈ 'rječoooblik'); v. Bloomfield 1933. Usp. i pojam 'frazna riječ', koji se rabi u Jahontov 1982“ (Plungjan, op. cit.: 9–10).

⁷⁰ „Najvažnije je od linearno-sintagmatskih svojstava *odvojivost* (usp. Kuznecov 1964, Jahontov 1982: 18–20, Mel'čuk 1997: 161 i d.). Jedinice koje se odlikuju tim svojstvom [= tj. a koje čak i nisu nužno autonomne, prema prethodno definisanom kriteriju] mogu u potpunosti pretendirati na to da se nazivaju rječoooblicima (one su u najmanju ruku znatno bliže rječoooblicima nego morfemima; I. A. Mel'čuk za te jedinice predlaže naziv „slabo autonomni rječoooblici“). Svojstvo odvojivosti može se formulirati na ovaj način: jedinica *A* smatra se odvojivom (od rječoooblika *W*) ako postoji kontekst u kojem je između *A* i *W* moguće umetnuti barem jedan neprijeporan (tj. autonomni) rječoooblik“ (op. cit.: 11–12).

⁷¹ Ovaj kriterij zapravo je analog poznatog svojstva kategorijalne neselektivnosti. Ruski formalisti nisu, međutim, ovde sasvim na tragu svojih zapadnih kolega. Osim što se još bore s razlikovanjem domena distribucije i smera pridruživanja [Up.: „I. A. Mel'čuk predlaže terminološko razlikovanje dvaju različitih linearno-sintagmatskih svojstava u sklopu premjestivosti: *presloživost* jedinice (tj. njezina sposobnost da zauzme i lijevi i desni položaj uz *isti* rječoooblik) i *prenosivost* jedinice (tj. nezina sposobnost da se linearno pridružuje sad jednomu sad drugomu rječooobliku u tekstu). Presloživost u smislu I. A. Mel'čuka ima manju važnost pri određivanju 'rječnoga' statusa jezične jedinice i primjenjuje se znatno rjeđe“; op. cit.: 16f.], što je definitivno rešila Klavans i sledbenici (cf. iznad), čini se i kao da neselektivnost shvataju potpuno suprotno od „glavnog toka“, kao indikator *manje*, a ne veće leksičke slobode jedinice: „Premjestive (ali ne i odvojive) jedinice nalaze se još bliže morfemima [sic!]; no između njih i potpuno nesamostalnih morfema moguć je u najmanju ruku još jedan međurazred“ (op. cit.: 16). No, kako neselektivnost svakako nije dobar kriterij, što smo i ovde na više mesta istakli, to će i Pl. biti prinuđen da odustane od njega:

„Sama po sebi transkategorijalnost očito nije univerzalno razlikovno obilježje rječoooblikā [...] Mnogi istraživači transkategorijalnost bespogovorno ubrajaju u svojstva rječoooblikā, a ne morfemā (uključujući i I. A. Mel'čuka, koji je postulirao i poseban kriterij 'distribucijske varijativnosti'), no u svakom se slučaju moramo složiti s tim da je ovo najslabiji kriterij među svim drugim linearno-sintagmatskim kriterijima“ (ibid.).

formalni gramatičari vide upravo kao tzv. **linearno-sintagmatski kontinuum** (rus. *linejno-sintagmatičeskij kontinuum*):

„No stanje je složenije jer između prototipnoga autonomnoga rječoooblika i prototipnoga neautonomnoga morfema postoji cijeli niz prijelaznih slučajeva, među kojima je prilično teško (ako ne i potpuno nemoguće) povući čvrstu granicu. Takvo je stanje općenito prilično tipično za prirodni jezik, čiji objekti imaju ‘zamućenu’ narav, tj. sastoje se od ‘centra’ s jasno izraženim svojstvima i ‘periferije’, čiji se elementi po svojim svojstvima samo u većoj ili manjoj mjeri približavaju ‘centru’; u pravilu je i sama granica između centra i periferije skliska, uvjetna. No kontinuum *rječoooblik – morfem* težak je za analizu i u usporedbi s drugim pojavama ‘zamućene’ naravi. Postoje opsežni razredi predmetā koji se ne odlikuju ni svojstvima tipičnih morfema ni svojstvima tipičnih rječoooblika. [...] Dijakronijski gledano, ta se činjenica može objasniti time što mnogi rječoooblici prirodnoga jezika teže *postupnomu gubitku autonomnosti* (taj se proces obično naziva ‘gramatikalizacijom’ [...]); dakako, gubitak autonomnosti ne može se dogoditi trenutačno, nego se ‘proteže’ na mnogobrojne etape (i u povijesti konkretnoga jezika obično zahvaća dulje vrijeme – u najmanju ruku nekoliko stoljeća). Istraživač se s proučavanom pojavom može susresti u razdoblju kad se ona nalazi na jednom od polova kontinuumā (i u tom slučaju opisno se rješenje može naći bez teškoća), no može se susresti s njom primjerice i u onom ‘nesretnom’ trenutku kad je taj objekt već izgubio većinu karakterističnih svojstava rječoooblika, ali još nije stekao većinu karakterističnih svojstava morfema; u tom posljednjem slučaju svako će opisno rješenje izgledati donekle nasilno“ (Plungjan, op. cit.: 10–11).

Međutim, pošto se jezička promena u svakom trenutku i u svakom jeziku stalno odvija, to znači da će Plungjanov istraživač, na nesreću, u bilo kom trenutku u bilo kom jeziku, ipak, *uvek* naići na ovakve prelazne pojave. I to, pošto se različiti elementi jezika mogu gramatikalizovati u različito vreme i u različitom obimu, obično ćemo naići na više takvih pojava, simultano prisutnih u jednom jeziku, ali nejednako gramatikalizovanih odnosno leksikalizovanih na osi između reči i nesamostalne (vezane) morfeme. To znači da kontinuum postoji na *dva nivoa* – na jednom opštem, između samih pojmova reči i morfeme, i na drugom, između različitih konkretnih jedinica na tom kontinuumu:

„Napomenimo prije svega da nijedna od tih jedinica [= različite jedinice koje se nalaze u prostoru između prototipične reči i prototipične morfeme] nije autonomna u onom smislu u kojem je to bilo određeno gore: nijedna od njih u prirodnim komunikacijskim situacijama ne može činiti potpuni iskaz. No odsutnost autonomnosti sama po sebi ne izjednačuje te jedinice automatski jednu s drugom. Za morfološku je teoriju ključno što se te jedinice međusobno razlikuju (katkad izrazito jasno, a katkad ne) po cijelom nizu drugih svojstava, i to po svojstvima koja nisu povezana s njihovim značenjem ili s osobitostima formalnoga ustroja, nego s onim što bi se moglo nazvati osobitostima njihova ponašanja u sastavu linearnoga tekstovnoga odsječka ili, drugim riječima, s njihovim *linearno-sintagmatskim svojstvima*.

Obično vrijedi sljedeće: što je veća linearno-sintagmatska sloboda morfološke jedinice unutar tekstovnog odsječka, to je ta jedinica po svojim svojstvima bliža autonomnomu rječoobliku“ (op. cit.: 11)

Plungjan daje primer rus. partikula *ne* i *že*, od kojih prva jeste bliža prefiksu, a druga je, iako takođe nesamostalna, zapravo – *klitika*, tj. uživa nešto veću slobodu u odnosu na prvu, mada ni sama nije autonomna reč:

„Među jedinicama koje imaju prijelazni status nalaze se i *že* i *ne* (koje se tradicionalno smatraju ‘česticama’). Kakav je njihov položaj na ljestvici linearno-sintagmatske slobode? Rezultat koji se dobiva primjenom već poznatih testova na te dvije ‘čestice’ negativan je: nikakve druge jedinice, čak ni one s najslabijom autonomnošću, ne mogu se umetnuti između *že* (ili *ne*) i rječooblika koji je s njima povezan. No ni u ovom slučaju linearno-sintagmatska svojstva dviju spomenutih ‘čestica’ nisu posve identična. U usporedbi s *ne*, *že* se odlikuje, moglo bi se reći, jednim stupnjem slobode više. Doista, unatoč tomu što ta čestica nije odvojiva od rječooblika koji joj prethodi, ona se može dodavati *različitim* rječooblicima u rečenici (dakako, pritom uvijek čuva semantičku vezu s istim – u pravilu predikatnim – rječooblikom). [...] Iz dosadašnjega izlaganja slijedi prije svega to da je opreka ‘rječooblik’ ~ ‘morfem’ za univerzalnu morfološku tipologiju nedovoljno obuhvatna: nuždan je u najmanju ruku još jedan međurazred jedinica, svojevrsnih prijelaznih pojava koje se na ljestvici linearno-sintagmatske slobode nalaze približno u sredini između dviju krajnjih točaka. Jedinice su te vrste primjerice rusko *nu* i *že*, čija smo svojstva već razmatrali: te su jedinice manje autonomne nego rječooblici, ali su bitno autonomnije nego morfemi. Općeprihvaćeni je naziv u morfologiji za taj razred ‘nepunovrijednih’ riječi *klitike* [...] Granicu između slabo odvojivih klitika (poput obilježivača nijekanja u francuskom ili ruskom) i vezanih morfema često je teško povući, no to je prirodno: klitike su u prirodnim jezicima osnovni i (praktički) jedini izvor tvorbe afikasa, a proces morfološkoga ‘vezivanja’ može imati samo stupnjevitu narav.“ (op. cit.: 15, 18–19, et seq.).

I konačno:

„Na ljestvici linearno-sintagmatske slobode znakovne jedinice prirodnoga jezika čine kontinuum, na čijem se jednom polu nalaze maksimalno autonomni potpuni iskazi, a na suprotnom polu minimalno autonomni vezani morfemi. No binarne razredbe, koje se u jezikoslovnoj literaturi najčešće predlažu (poput podjele na ‘slobodne’ i ‘vezane’ oblike, na ‘rječooblike’ i ‘afikse’ i sl.), previše su općenite i zapravo na zadovoljavajući način opisuju samo krajnja područja kontinuumu. Najvažnije prijelazno područje na tom kontinuumu zauzimaju klitike, no, kako pokazuje analiza jezične građe, izdvajanje triju razreda umjesto dvaju u cijelom je nizu slučajeva također nedovoljno za preciznije razlikovanje jedinica s bliskim, no neistovjetnim linearno-sintagmatskim svojstvima. Niže čitatelju predlažemo

radnu razredbu (utemeljenu na cijelom nizu dosadašnjih istraživanja toga problema, a ujedno i na našim vlastitim podacima), u kojoj se unutar svakoga od triju osnovnih razreda jedinica (rječooblici, klitike i vezani morfemi) izdvajaju i neki dopunski podrazredi. Sukladno tomu u jezičnom se opisu, u ovisnosti o svojstvima konkretne građe, može rabiti i općenitija i razvedenija nomenklatura. Unutar razreda *rječooblikā* predlaže se razlikovanje *izrazito autonomnih* i *slabo autonomnih rječooblika* [...] Unutar razreda *klitika* [...] svrhovito je razlikovati upravo klitike (koje se odlikuju dobrom odvojivošću) i *poluklitike*. Posljednjima pripadaju sve klitike s ograničenom linearnom samostalnošću, prije svega slabo odvojive klitike [...] te neodvojive, ali premjesticke klitike [...] Unutar razreda *vezanih morfema* (neodvojivih i nepremjesticke) izdvajaju se ponajprije *transkategorijski* obilježivači ili *formanti* [...] te „tipični“ afiksi [...] no, dakako, i ovdje se susreću mnogobrojni prijelazni i mješoviti slučajevi“ (op. cit.: 22–23).

Iako je sama Plungjanova definicija klitika još u ogromnoj meri tradicionalna (usp.: „klitika se određuje kao *naglasno nesamostalna* jedinica koja nije podudarna ni s morfemom ni s rječooblikom“, op. cit.: 18, et passim), i premda se još, kao i mnogi drugi autori i autorke, dosta muči s neselektivnošću kao kriterijumom za razlikovanje klitika od afiksa, te dodajmo uz to još i donekle drukčiju i osebujnu terminologiju (kao npr. „poluklitike“ i sl.), i ruski formalni gramatičari, oslonjeni i na teoriju prototipa i teoriju gramatikalizacije, uočavaju, dakle, *kontinuum* leksičkogramatičkih pojava („izrazito autonomna reč“ > „slabo autonomna reč“ > klitika > „poluklitika“ > „formant“ > afiks).⁷²

⁷² Ne bitno različit od našeg u (32) niže (§4.3).

2.3. Klitički niz: ka trećem talasu teorije klitika

Ono po čemu se (predikatskofrazne) klitike u užem smislu, upravo kao gramatički fenomen, i najjasnije odlikuju od neklitičkih reči, ali i drugih (pseudo)klitika, postpozitiva i afiksa, jeste tendencija da se, ako ih je više od jedne u klauzi, u pravilu *grupišu skupa* u jedan **klitički niz**, **grozd** ili **klaster** (engl. *cluster*), neprekinuti sled klitika, strukturno izdvojen od prozodijski nedefektnog ostatka klauze (tj. od „normalne“ sintakse). Upravo se po ovoj osobini klasterizujuće klitike možda i najbolje razaznaju u jeziku, pa je i probleme sa definisanjem klitika i dijagnostifikovanjem toga što je zapravo „specijalno“ u vezi s njima moguće prenebregnuti ukoliko se kao „klitike“, u ovom za nas teorijski poželjnom smislu, razumeju upravo oni elementi koji se, po zasebnim morfonološkim i morfosintaktičkim pravilima, karakterističnim samo za njih, *nižu* u posebnu strukturu koju samo oni i čine, odnosno ukoliko se klitike posmatraju u kontekstu niza u kome se i ostvaruju.

Tako se klauzalne klitike mogu najbolje razumeti kao oni *elementi koji se klasterizuju*, što ne samo da isključuje neklitičke reči, te afikse i druge prozodijski nesamostalne elemente na nivou iskaza koji nisu „specijalni“ (= „proste klitike“), jer takvi ne ulaze u *nîz* skupa s drugim, „pravim“ klitikama, već i jasno ukazuje na *locus* u kome treba tražiti bît posebnosti klitika u jeziku – a to su ta „specijalna“ morfonološka i morfosintaktička pravila koja regulišu *nizanje* (klasterizaciju) klitika.⁷³ Iako je zdravorazumski da klitike treba analizirati upravo u kontekstu niza, jer se klitike i ostvaruju u nizu i jedine su morfeme odnosno reči u jeziku koje se na taj način uopšte nižu – bez obzira na to o kom konkretnom tipu klauzalnih klitika je reč, kako se prozodizuju i kakvi su im domeni distribucije, tj. bez obzira na to gde se ovaj klaster nalazi u rečenici – dosadašnja istraživanja uglavnom nisu dovoljnu pažnju obraćala na klitički niz i fenomen nizanja (cf. Božović 2017a; v. i niže §3.2), jer je središnja tema u literaturi o klitikama, od Wackernagela do danas, uvek bila njihova „specijalna“ linearizacija na nivou klauze i uopšte odnos klitika prema ostatku klauze. To primećuje i Zwicky (1994) u jednom pogledu unatrag:

„The original notion of clitic is a phonological one [...] In contrast, it was the morphological peculiarities of clitics – in particular, their being subject to template conditions on their

⁷³ Sledeći Zaliznjaka (e.g., Zaliznjak 2008, inter alia), koji na temelju građe iz novgorodskih brezovih zapisa govori i o procesima kliticizacije, klasterizacije i dekliticizacije u dijahronijskoj perspektivi, i kombinujući ga s formalnim lingvističkim teorijama sa Zapada, ideju da je *klasterizacija* osobina koja definiše klitike na momente iznosi i pokušava da je uobliči i A. Cimmerling, u nizu radova tipološke orijentacije – e.g., pored napred cit. radova, v. i Kosta & Zimmerling 2014.

combinability and ordering – that brought them to the attention of theoretical linguistics in the 1960s (notably via Perlmutter (1971)). [...] A concern with clitics as morphological objects continues in such works as Simpson & Withgott (1986) and Zwicky (1992). Most recent theoretical work, though, has tended to emphasize the syntactic peculiarities of clitics, including their occurrence in the ‘Wackernagel’ position (second within the clause), their connection to other syntactic phenomena (as in ‘clitic climbing’), and their interaction with agreement (as in ‘clitic doubling’) [...]“ (Zwicky 1994: xiv).

Postojeći pristupi klitikama su, tako, preokupirani njihovim ponašanjem na nivou klauze do te mere da propuštaju da na jednostavno pitanje daju očigledan odgovor – klitike se, naime, raspoređuju na nekoj poziciji u rečenici na kojoj ih ne očekujemo; ali *šta rade* klitike na toj poziciji? Pošto nemaju svoj akcent, privlači ih „impuls“ (nem. *Drang*) prve reči, pa tu klitike zapravo formiraju ritmičku celinu – tako je rezonovao Wackernagel odnosno Delbrück. Ili, tu se smeštaju da bi zadovoljile neki poseban sintaktički uslov – tako ih analizira glavnina radova u okviru savremene lingvističke teorije. Međutim, dosadašnji pristupi, s izuzetkom nekolicine morfološki usmerenih radova o klitikama koje pominje i Zwicky, mahom propuštaju da ustvrde ono što je očigledno – klitike se na toj poziciji *klasterizuju*, pri čemu podležu naročitim ograničenjima u redosledu i mogućim kombinacijama, koji još nisu dovoljno istraženi.

Tako, ako je „prvi talas“ u istraživanjima klitika bio prozodijski, „drugi“ – okrenut ka sintaksi rečenice, mogli bismo reći da ovaj „treći talas“ u istraživanjima klitika, koji se nazire, čine *morfološki* pristupi, dakle pristupi usmereni na *strukture koje same klitike grade*, ne gubeći pri tome iz vida, naravno, ni njihove fonološke i sintaktičke osobenosti.⁷⁴ Pristup je to koji je u opštoj teoriji klitika nagovestio već Perlmutter (op. cit), – no u literaturi on tek zadobija svoje pravo uobličenje i nesumnjivo je da će istraživanja o klitikama i u budućnosti biti u većoj meri fokusirana upravo na ovaj, do sada zanemareni i nedovoljno proučeni aspekt kliticizacije.⁷⁵

⁷⁴ Uostalom, morfologija i jest upravo onaj nivo strukture jezika koji se nalazi *između* fonologije i sintakse, te ih sobom povezuje (jer, „oblici“ u jeziku i nisu drugo do glasovno oformljene sintaktičke relacije), pa je i jedino logično da se fenomen kao što su klitike, koji je ujedno fonološki i sintaktički, sintetički posmatra iz „središnje“ tačke – iz ugla forme.

⁷⁵ Nešto više pažnje je klitički niz dobio u romanskim (i tek povremeno u balkanskim) jezicima, još u Perlmutter, op. cit., ali temeljnije tek u Bonet 1991, 1995, koja je i reaktuelizovala originalne Perlmutterove uvide. Tako, o specifičnostima formiranja niza, mogućim i zabranjenim kombinacijama klitika i varijacijama unutar niza, v. sada i Harris 1995 za španski, Terzi 1999 za grčki, Popescu 2000 za rumunski, Ordóñez 2002 za katalonski, Luís 2004 za portugalski, Cardinaletti 2007, Pescarini 2010, 2011, 2013 za italijanski, Gerlach 2002 za sintetički pogled na romanske jezike, i dr.; v. i zb. radova Heggie & Ordóñez 2005, kao i drugu literaturu cit. u Pescarini 2017. Nezavisno su istraživanja o morfološkim aspektima kliticizacije i uopšte leksikalistički pristup klitikama (opet, poglavito u romanskim jezicima) razvijani i u okviru leksičko-funkcionalne gramatike (e.g. Sadler 1997 za velški, Crysmann 1997, Börjars 1998 za romanske jezike); dok je Grimshaw 1997, 2001 pak osobenosti klitičkih nizova u romanskim jezicima, na koje je pažnju skrenula Bonet, analizirala u okviru

I to je, opet, svojevremeno bio uočio i Zwicky:

„There are two main trends in current approaches to clitics by theorists, each of which treats clitics – or at least the interesting ones – as having some special syntax plus some further grammatical peculiarity, in either phonology or morphology. In one thread, exemplified by Klavans (1982, 1985) and Anderson (1992: ch. 8), the single nonsyntactic peculiarity of a clitic is its being phonologically dependent, and so obligatorily adjoined to some adjacent material in a prosodic domain. In the other, as in Nevis (1988c) and the introduction to Borer (1986), what characterizes clitics is their playing a part in both syntactic and morphological structures. The two threads are combined in some recent work – Inkelas (1989) and Halpern (1992 [i.e. 1995]), in particular – that allows for the possibility of elements with special syntax, morphology, *and* phonology“ (Zwicky, op. cit.: xiv–xv).

teorije optimalnosti. – Morfološke pristupe klitikama, iako nisu pretežno fokusirani na fenomen nizanja, imaju i ruski formalisti; cf. e.g., Mel’čuk 1997.

3. Linearizacija i arhitektura klitičkog niza ⁷⁶

Pokušaji da se klitike teorijski definišu uglavnom su u dosadašnjoj literaturi bili usmereni na njihovo ponašanje u okviru *viših* struktura u kojima se klitike realizuju – prozodijskih ili sintaktičkih fraza i njihove interakcije sa ostatkom rečenice. Većina istraživanja o klitikama, tako, fokusirana je i na njihovu linearizaciju shvaćenu u širem prozodijskom ili sintaktičkom kontekstu – pronaći *mesto* u iskazu na kome se klitike realizuju, i sa koga interaguju sa ostatkom rečenice, jeste naime i središnji problem formalnih pristupa klitikama u poslednjih vek i po, od Wackernagela do danas.

Za „klasične“ 2P klauzalne (en)klitike u jezicima kao što su zapadnoslovenski ili zapadni južnoslovenski, antički grčki i sanskrit ili walpiri, to je dakako Wackernagelova infamozna „druga“ pozicija. Gde se tačno „druga“ pozicija u iskazu nalazi i kojim mehanizmima je deriviran 2P obrazac linearizacije – prozodijskim, sintaktičkim ili njihovim uzajamnim delovanjem na interfejsu – pitanja su na koja u teorijskoj literaturi o klitikama ima gotovo onoliko odgovora koliko i njihovih autora. Verbocentrične klitike, s druge strane, u jezicima kao što su zapadnoromanski, balkanski ili bantu, budući da su nepomične u svojoj glagolskoj frazi, u znatno manjoj meri figuriraju u pristupima klitikama koji se tiču njihove linearizacije. Ipak, posrednu vezu s ovom porodicom pristupa klitikama ostvaruju i preko uzglagolskih klitika s Tobler–Mussafijinim 2P efektom, kao u balkanoslovenskom.

S druge strane, fenomenu nizanja klitika, tj. specifičnostima njihovog međusobnog kombinovanja, posvećeno je srazmerno manje pažnje. Ipak, kako je upravo *niz klitikâ* domen u kome deluju i idiosinkrastičke operacije koje se tiču samih klitika, u kojima samo one učestvuju i koje ne deluju ni na homofone ni na izomorfne sekvence van takvog gramatikalizovanog niza, nesumnjivo se važni uvidi i u formalnu prirodu, mehanizme i uzroke „specijalnog“ statusa klitika mogu dobiti pre svega analizom samih klitičkih nizova, kao ne samo linearnih odsečaka klauze, već elemenata i s razvijenom unutrašnjom strukturom.

Ovde ćemo kritički prikazati postojeće pristupe linearizaciji i arhitekturi enklitičkog niza u štokavskome – koji, sa svojim 2P enklitikama, u literaturi zauzima istaknuto mesto – a posebno ćemo se zatim osvrnuti na problem nizane kliticizacije, o kome u dosadašnjoj literaturi mahom na taj način nije bilo mnogo reči.

⁷⁶ Ovo poglavlje disertacije je, u nešto sažetijoj formi, integrisano u rad prethodno objavljen u Božović 2017a.

3.1. Teorijski pristupi linearizaciji (en)klitika

O enklitičkim rečima u srpskohrvatskome, naročito u njegovim štokavskim dijalektima i književnom jeziku, postoji ekstenzivna naučna literatura, stvarana u kontinuitetu počev od najranijih dana srpskohrvatske gramatike (v. u Popović, op. cit.: 285–288). Ujedno, istraživanja štokavskih i uopšte slovenskih enklitika tokom poslednjih nekoliko decenija ušla su i u dominantne tokove svetske lingvistike, budući da je ovaj tip klitika tipološki značajan i kao izrazito pogodan za teorijska promišljanja sumede (interfejsa) različitih jezičkih modula; konkretno, sintakse, leksičke i rečenične fonologije (prozodije) i morfologije.

I u teorijskim pristupima „drugoj poziciji“, kao i u pristupu klitikama uopšte, dominiraju dve načelne orijentacije. Jedna je prozodijska (§3.1.1), koja postinicijalnu enklitičku poziciju primarno objašnjava metričkom strukturom iskaza. Linearizacija enklitičkog niza na „drugoj poziciji“ u klauzi, prema tome, predstavljala bi *a posteriori* fonološki fenomen, sistem pravila za naknadnu ritmičku korekciju sintaktički već formiranog iskaza. Druga pak orijentacija jeste sintaktička (ili, bolje reći, *sintaksocentrična*, u tom smislu što pokušava da objasni fenomen kliticizacije isključivo u sintaksi), i ona „drugoj poziciji“ načelno pristupa kao *a priori* sintaktičkom fenomenu, koji se ogleda već u samoj sintaktičkoj strukturi iskaza. U zavisnosti od generalne teorijske orijentacije iz koje nastupaju, sintaktička su objašnjenja „druge pozicije“ dosta raznovrsnija; mogu biti konstituentska (§3.1.2) ili dependencijalna (§3.1.3), formalna ili funkcionalna (§3.1.4), i sl. Konačno, postoje i pristupi koji kombinuju načela prozodijskih i sintaktičkih teorija „druge pozicije“ (§3.1.5), smatrajući da se linearizacija (en)klitičkog niza najbolje može objasniti upravo kao fenomen *fonološko-sintaktičkog interfejsa*; kao i pristupi zasnovani na dijahronijskoj perspektivi (§3.1.6) te kvantitativnim metodima (§3.1.7).⁷⁷

3.1.1. Prozodijske teorije druge pozicije

Razumevanje enkliticizacije kao prvenstveno prozodijskoga fenomena potiče, kako smo iznad istakli, od najranijih istraživanja enklitika u indoevropskim jezicima; uključujući tu Wackernagelov zakon i tumačenje enkliticizacije ritmičkim razlozima kod savremenika, poput Delbrücka (cf. i Popović, op. cit.: 283f.). Sledeći Wackernagela, prozodijski zasnovani pristupi klitikama jesu, stoga,

⁷⁷ Detaljan pregled postojećih pristupa „drugoj poziciji“, uz sopstvenu analizu enkliticizacije kao fenomena fonološko-sintaktičkog interfejsa, donose i Schütze 1994, 1996 te Bošković 2001.

najčešće i usko povezani s dijahronijskim, budući da enkliticizaciju objašnjavaju kao istorijski refleks Wackernagelovog praindoevropskog zakona, tj. kao dijahronijski uslovljen fenomen prozodijske devalorizacije pomoćnih glagola i objekatskih zamenica, koji se potom reflektuje i u obrascima njihove linearizacije na sinhronijskoj ravni, ali tako da oni nisu nužno motivisani i sintaktičkom strukturom iskaza, već su načelno nezavisni od nje (za srpskohrvatski tako, e.g., Radanović-Kocić 1988, Radanović-Kocić 1996: 432–434).

Naime, enklitike pripadaju *istim* sintaktičkim kategorijama kao i odgovarajuće prozodijski nedefektne forme, budući da su u komplementarnoj distribuciji sa „punim“ oblicima. Prema tome, već bi samo postojanje komplementarnih klitičkih i „punih“ formi u istim sintaktičkim kategorijama, prema Radanović-Kocić, ukazivalo na to da nije reč o sintaktičkome, već o *a posteriori* fonološkom fenomenu.⁷⁸ Osim toga, sintaktičkom modulu svakako i ne bi trebalo da bude dostupna prozodijska informacija o redukovanim ili „punim“ formama pomoćnih glagola i zamenica. Takođe, redukovane (enklitičke) forme, u skladu i s dijahronijskim činjenicama, treba izvoditi od neredukovanih, kao sekundarne, prema tome i neke vrste „površinskih“, fonoloških oblika (op. cit.: 433). Dakle, ako su neredukovane forme leksički primarne, dok enklitičke moraju biti od njih izvedene, ako ne u sintaksi, pošto u sintaksi to nije moguće, onda se taj proces nužno i jedino odvija upravo na nivou prozodijske strukture iskaza.

Radanović-Kocić stoga izvodi enkliticizaciju u dva koraka (op. cit.: 433, 441), gde se pre svega dodeljuje obeležje enklitičnosti pomoćnim glagolima i zamenicama (rečca *li* je već leksički obeležena kao [+klitika], pošto nema analognu „punu“ formu), a zatim se sve reči s tim obeležjem pomeraju na drugu poziciju u okviru svoje fonetske fraze, a to je pozicija iza, tj. unutar prve izgovorne reči. Enkliticizacija se tako tumači kao sekundarna prozodijska korekcija sintaktički već formiranog iskaza, odnosno ona nema nikakvu ulogu u samom sintaktičkom formiranju iskaza.

Prozodijski pristup enkliticizaciji zasniva se, dakle, na dvema premisama. Jedna je činjenica komplementarne distribucije prozodijski neredukovanih i redukovanih (enklitičkih) oblika, a druga jeste dijahronijsko prvenstvo prozodijski neredukovanih formi, odnosno razumevanje enklitičkih

⁷⁸ Treba biti obazriv s ovim argumentom. Komplementarna distribucija nekad stvara problem i za fonologiju, odakle ovaj argument zapravo potiče (npr., kao što je poznato, u engl. su /h/ i /ŋ/ u komplementarnoj distribuciji, ali teško da bismo samo na osnovu toga rekli i da su alofoni iste foneme). Osim toga, na nivoima jezičke strukture višim od fonologije, dakle u sintaksi i morfologiji, u distribucionom smislu pripadnost istoj leksičkoj ili sintaktičkoj kategoriji pokazuju upravo paradigmatički odnosi *zamenjivosti u istom* kontekstu. A posebno treba biti obazriv s distribucijom kao argumentom kada je reč o klitikama, jer je upravo njihova „specijalna“ distribucija, koja je kao takva i u odnosu komplementarnosti s akcentogenim oblicima, kao što smo i ranije istakli, jedan od glavnih simptoma i njihovog posebnog statusa. Drugim rečima, iskazi kao *Vidim ga* i *Vidim njega* upravo *nisu* identični ni značenjski, jer se ne mogu slobodno zameniti u istom kontekstu, pa prema tome ni strukturno.

formi kao sekundarnih i izvedenih. Drugim rečima, prozodijski argument se, u suštini, zasniva na jednoj binarnoj opoziciji, čiji nemarkirani član predstavljaju „puni“ oblici pomoćnih glagola i objekatskih zamenica, a drugi, markirani član predstavljaju enklitičke forme. Uz to, ovaj pristup kao pretpostavlja i autonomiju sintakse od drugih jezičkih modula, u ovome slučaju prozodijskog, jer drugačije ne bi bilo moguće tvrditi kako je sintaksi nedostupna fonološka informacija.

Problem s ovako postavljenim binarizmom jeste u tome što on, međutim, ne odgovara u celini sinhronijskoj realnosti enkliticizacije. Pre svega, dijahronijski argument da redukovane, enklitičke forme treba smatrati izvedenima, a neredukovane primarnima, nije nužno u skladu i sa njihovom sinhronijskom upotrebom, gde se upravo enklitičke forme primarno pojavljuju u neutralnim i osnovnim (tip *Vidim ga*), a prozodijski neredukovane, tj. „proširene“ (sic!) forme u izvedenim kontekstima, npr. u fokusu ili u koordinaciji (*Vidim njega*, i sl.), dakle u markiranim kontekstima. Prema Radanović-Kocić (op. cit.: 442), enkliticizacija je u tim slučajima blokirana na fonološkom nivou, dok neutralni iskazi, sa osnovnom rečeničnom strukturom i osnovnim linearnim poretom, inače predstavljaju i jedinstvenu fonetsku frazu, koja je i domen primene pravila enkliticizacije. Tako se, međutim, ulazi u *circulus vitiosus*, u kome prozodijski argument samome sebi postaje dokaz.

Osim toga, prozodijski pristup ne bi mogao da objasni iskaze u kojima se javlja govorna pauza i ispred enklitike, u kom slučaju je enklitika fonetski u proklizi, tj. čini izgovornu celinu s rečju koja joj sledi, ali se sintaktički i dalje nalazi na enklitičkoj, drugoj poziciji; a takvi iskazi nisu neobični ni u štokavskome (pre svega u govornom, ali i pisanom jeziku, u kome normativni priručnici, navodeći uz brojne primere ovakav položaj enklitike kao gramatičku grešku, rečito svedoče o toj pojavi). Oni nedvosmisleno ukazuju na to da se linearizacija enklitika pre svega odvija u sintaksi; uzimajući pri tome u obzir fonološki kontekst ili bez njega, što je sada od manje važnosti; a da se krajnja prozodijska struktura iskaza tek naknadno izvodi.

Takođe, prozodijski zasnovani pristupi, bez pozivanja na sintaktičku strukturu, ne mogu da objasne obrasce nizanja klitika, tj. njihovog međusobnog raspoređivanja u nizu. Pošto su sve enklitike *jednako* nenaglašene, pozivanjem na neakcentovanost kao primarni motiv i za njihovu linearizaciju ne bismo mogli ništa da kažemo i o arhitekturi niza koji klitike grade. Tako, od šest logički mogućih načina da se tri enklitike (dve zameničke – *mu* i *je*, i jedna glagolska – *smo*) u primeru (14) međusobno rasporede na drugoj poziciji, samo je *jedan* prihvatljiv (14a). Ostalih pet su negramatični (14b–f), i nemoguće je u prozodiji pronaći ma koji razlog zašto bi to bilo tako, tj. zašto bi bilo koja enklitika ili bilo koja kombinacija enklitikâ imala prednost u odnosu na bilo koju drugu na istoj, enklitičkoj drugoj poziciji u iskazu, ako pretpostavimo da ih na nju dovode jedino prozodijski razlozi.

- (14) a. *Mi smo mu je juče predstavili.*
b. **Mi smo je mu juče predstavili.*

- c. **Mi je smo mu juče predstavili.*
- d. **Mi je mu smo juče predstavili.*
- e. **Mi mu je smo juče predstavili.*
- f. **Mi mu smo je juče predstavili.*

Prozodija bi, da bi proizvela željeni niz u (14a), morala da uspostavi i odgovarajući *redosled pridruživanja* enklitika njihovom osloncu, tako da mu se najpre prozodijski pridružuje enklitika *smo*, pa se zatim tako formiranoj izgovornoj reči (*mi=smo*) istim prozodijskim pravilom pridružuje sledeća po redu enklitika *mu*, a onda tako formiranoj izgovornoj reči (*mi=smo=mu*) enklitika *je*. Ali, takav nearbitrarni redosled s cikličkom primenom pravila je nemoguće motivisati drukčije osim pozivanjem na neke aspekte strukture iskaza i na sintaktičke kategorije (recimo, da se pomoćni glagol enkliticizira pre nego zamenice, ili enklitika indirektnog objekta pre nego enklitika direktnog objekta) – pa i samo njegovo postojanje predstavlja uvođenje u prozodiju *funkcionalne strukture* neke vrste, ali onda već govorimo i o sintaksi, tj. o sumedi sintaktičke i prozodijske strukture iskaza, a ne više *isključivo* o prozodijskoj ili čisto linearnoj domeni. Kako god da podelimo poslove između sintakse i prozodije, jedan od tih dvaju domena bi morao nekako da ima „uvid“ i u informacije koje pripadaju ovom drugom, tj. pravila enkliticizacije, raspoređivanja enklitika i formiranja klitičkog niza međusobno se „hrane“.

Nedvojben je uloga fonološke komponente u procesu enkliticizacije – svakako, kao jedan od parametara, prozodijska specifikacija klitika je zaslužna za određivanje optimalnog smera vezivanja i načina njihove fonološke integracije u izgovorne reči i fonetske fraze, što jeste jedan od nezavisnih uslova koji moraju biti zadovoljeni i za ispravnu linearizaciju (en)klitika – ali on nije i *jedini* uslov. Naivno je uverenje da su i sintaktički kriteriji pri kliticizaciji sasvim nevažni. Klitike, naime, kao *per se* transmodularni jezički fenomen, u čijoj su fonologiji uvek interpelirani i (morfo)sintaktički, a u sintaksi (mor)fonološki procesi, nužno treba posmatrati i iz ugla fonološko-sintaktičkog interfejsa, na kome se zapravo i ostvaruju.

3.1.2. Konstituentne teorije druge pozicije

Uvođenje gramatika frazne (konstituentne) strukture u razmatranje enkliticizacije sredinom prošlog veka umnogome je razjasnilo neke od nedoumica (ali, ujedno, i otvorilo neke druge) oko toga šta bi zapravo „druga po redu“ pozicija u klauzi trebalo da predstavlja, a na koje „asintaktički“, prozodijski utemeljeni pristupi linearizaciji enklitika nisu imali odgovarajući odgovor. Osnovna ideja kojom se vode ovi i njima srodni pristupi enkliticizaciji jeste da druga pozicija kod 2P klitika zapravo

predstavlja jednu od *konstituentskih pozicija* u samoj sintaktičkoj strukturi iskaza, kao što je to slučaj i sa V2 glagolima, te da je enkliticizaciju na drugoj poziciji, onda, moguće objasniti i u potpunosti pomoću sintaktičkih pravila, tj. bez potrebe za fonološkim kriterijima u analizi (tako cf. Franks & Progovac 1994, Wilder & Čavar 1994a, 1994b, Dimitrova-Vulchanova 1995, Čavar 1996, Progovac 1996, 1998, 2000, Mišeska Tomić 1996a, 1996b, 1997, 2000, 2004, Franks 1997, Čavar & Seiss 2011).

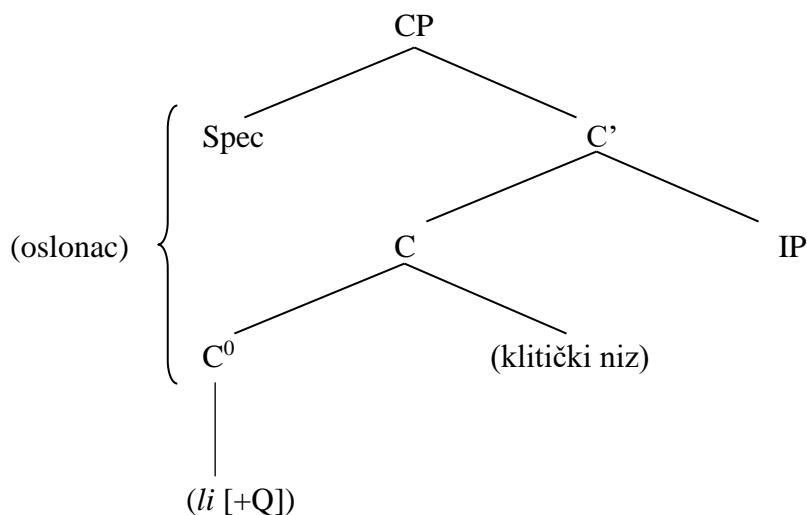
Po analogiji s položajem V2 glagola i tzv. pomeranjem „V prema C“ (engl. *V-to-C movement*), kao strukturna pozicija koja odgovara i enklitičkoj „drugoj“ poziciji ovde se uzima komplementizator (Comp), tj. centar komplementizatorske fraze (CP), kao inicijalna funkcionalna projekcija i inicijalni rečenični element, kome se odgovarajućim derivacijama formiran enklitički niz zdesna priključuje (cf. Progovac 1996: 412–415).⁷⁹ Svi segmenti iskaza koji linearno prethode enklitikama (dakle, koji služe i kao njihov prozodijski oslonac) zapravo su *naknadno* izvučeni na inicijalnu poziciju ispred enklitika (Spec, CP), odgovarajućim pravilima pomeranja, poput topikalizacije ili *k*-pomeranja i sl., kako bi pružili oslonac enklitikama (op. cit.: 415–420). Time je napravljen i zanimljiv teorijski obrt – umesto da se enklitike posmatraju kao postinicijalni elementi, dakle elementi čija linearizacija u suštini predstavlja njihovo „traganje“ duž već formiranog rečeničnog stabla, kako bi eventualno na njemu pronašle i sintaktički i prozodijski odgovarajuću poziciju na kojoj mogu da se realizuju, one zapravo ovde postaju *strukturno inicijalni* rečenični elementi, a njihov pak prozodijski oslonac naknadno deriviran različitim pratećim transformacijama; on je, dakle, taj koji se pomera duž stabla kako bi poslužio kao oslonac za enklitike, a ne obratno (cf. 15).

Rečca *li* i ovde ima odgovarajući poseban status među klitikama, jer se ona jedina i generiše upravo na komplementizatorskoj poziciji te ne podleže pomeranju, što nije neobično, s obzirom na njenu upitnu funkciju (op. cit.: 420). Sve ostale enklitike se zdesna priključuju komplementizatoru, dakle i rečci *li*, što objašnjava i njenu apsolutnu istaknutost na inicijalnom mestu u enklitičkom nizu. Klitičke zamenice u dativu prethode u nizu zamenicama u akuzativu, a klitički pomoćni glagoli prethode klitičkim zamenicama, što je, opet, u skladu sa strukturnim pozicijama na kojima se i bazno generišu te pravilima pomeranja duž sintaktičkog stabla kojima zatim podležu (op. cit.: 421–422). Međusobni raspored enklitika u nizu tako je, ovde, moguće i objasniti nekom varijacijom tzv. principa

⁷⁹ Analogno i za balkanskoslovenske ili zapadnoromanske jezike s verbocentričnim (i Tobler–Mussafijinim) klitikama – gde je, samo, umesto o klauzalnoinicijalnom domenu CP, reč o klasterizaciji klitika na nekoj narednoj, dubljoj strukturnoj poziciji u klauzi, ali svejedno u funkcionalnoj projekciji (tipa IP/TP odnosno AgrP/*v*P) neposredno iznad samog leksičkog glagola (cf. Mišeska Tomić 1996a, za formalnu tipologiju južnoslovenskih klauzalnih klitika). Na sličan način, prateći dijahronijski gramatikalizaciju novogrčkih klitika, Condoravdi & Kiparsky (op. cit.) pokazuju kako su se one pridruživale sve nižim pozicijama u funkcionalnoj strukturi, sve do samog leksičkog centra V⁰, uz koji su, u progresivnijim dijalektima, onda postale i pravi kongruencijski afiksi.

ogledala (engl. *Mirror Principle*, prema Baker 1985, Grimshaw 1986), tj. relativnim redosledom i samih funkcionalnih projekcija u strukturi klauze, kojima enklitike pripadaju.

(15) Opšta shema linearizacije enklitika (prema Progovac, op. cit.)

Međutim, konstituentni pristupi enkliticizaciji, osim što nam ne objašnjavaju zašto uopšte i dolazi do kliticizacije u prozodijskom smislu (tj. fonološke redukcije i dezakcentuacije kod ove klase reči), ne objašnjavaju u potpunosti ni pojedine druge fenomene kliticizacije, i to opet na prvom mestu morfonološke i morfosintaktičke specifičnosti (idiosinkrazije) *unutar* samih klitičkih nizova, a što je jedna od, kako smo rekli, i najvažnijih osobina klitika. Progovac (op. cit.: 420–422), dakle, predviđa da se pomeranjem enklitike uvek pridružuju zdesna, tako da je i klitička rečca *li*, koja se generiše na poziciji C(omp), apsolutno inicijalna enklitika u nizu jer se sve druge zdesna pridružuju poziciji C; zameničke enklitike se generišu na svojim odgovarajućim ϑ -pozicijama, koje se pak nalaze niže u strukturi od Aux pozicije, na kojoj se generišu klitički pomoćni glagoli; stoga se i zameničke klitike pre svega pomeraju na poziciju Aux, tako da se zdesna pridružuju pomoćnim glagolima, a zatim se u tako već formiranom nizu sa njima zajedno pomeraju na poziciju C. Očigledan kontraprimer jeste 3. lice singulara prezenta pomoćnog glagola *je*, koje u nizu nikada ne prethodi, već sledi za zameničkim enklitikama, za šta ova teorija nema adekvatno obrazloženje (Progovac, op. cit.: 426).⁸⁰ Unutar ovog pristupa, teško je motivisati i različite alternativne redoslede klitika u nizu, koji se katkad javljaju –

⁸⁰ Alternativna analiza bi bila da se *je* i druge enklitike pomoćnog glagola zapravo ne generišu na istim funkcionalnim pozicijama, tj. da pripadaju različitim funkcionalnim projekcijama (koje su i u novijim verzijama generativne gramatike zamenile raniju jedinstvenu kategoriju Aux) odnosno predstavljaju različite vrste klazalnog funkcionalnog materijala. Takve mogućnosti sada razmatra i Migdalski 2010b.

usprkos i kroslingvističkim varijacijama, redosled ovih funkcionalnih projekcija u strukturi klauze bi uvek morao biti isti.

Sem toga, ovi sintaksocentrični pristupi enkliticizaciji pokreću i niz dodatnih nerešenih pitanja na sopstvenom terenu – tako, oni ne objašnjavaju ni to *zašto* se enklitike uopšte nižu, odnosno zašto se zameničke i glagolske klitike na taj način grupišu u jedan niz, kada ne predstavljaju niti sintaktičku, niti semantičku prirodnu klasu i nemaju niti sintaktičkih, niti semantičkih zajedničkih obeležja, a ipak se pojavljuju u gramatikalizovanom nizu, po svemu drugačijem od ostatka štokavske klauze. Jer, za razliku od analognog pomeranja „V prema C“, koje je i motivisano nekim sintaktičkim razlozima – tzv. proverom obeležja (engl. *feature checking*), tj. morfosintaksom samog glagola u predikatu i sl. – ovde, izuzev upitne rečice *li*, ostaje nejasno i čime to, kojim formalnim ili semantičkim obeležjem, komplementizatorska pozicija privlači k sebi tako funkcionalno raznorodne enklitike. I zašto privlači baš enklitike – čime bi bila motivisana veza između komplementizatora i neakcentovanosti? Jasno je, naravno, i zbog klitika kao što je *li*, i zbog fenomenâ kao što je obavezno postsindetsko nameštanje klitika (npr. iza veznika *da*), da se 2P klitike zaista realizuju negde u domenu CP, ali makar u ovakvim reprezentacionalističkim verzijama sintaktičkih pristupa (en)kliticizaciji, gde je ipak važnije *smestiti* klitike na odgovarajuća mesta u strukturi, pre nego objasniti *zašto* se one baš tu i baš tako nameštaju, ostaje do kraja nedovoljno jasno čime je takvo raspoređivanje klitika i *motivisano*.

Drugim rečima, i neka vrsta dodatnih formalnih ili funkcionalnih osobina samih (en)klitika, pa bila to i njihova prozodijska defektnost ili neko drugo obeležje, mora da ima određenu ulogu i u procesu njihove ispravne linearizacije, a naročito u procesu linearizacije u nizu, jer ne može se samo sintaktičkom analizom objasniti fenomen „druge pozicije“, a posebno fenomen međusobnog nizanja klitika, u potpunosti. Njoj treba, recimo, u izvesnoj meri pridružiti i *morfološku* dimenziju, budući da je 3. lice singulara prezenta pomoćnog glagola *je*, takođe, i jedina među štokavskim enklitikama koja se, u stvari, realizuje *svojom osnovom* u klitičkoj formi, a ne nastavčkim delom (*jesam : sam, jesi : si, jeste : je*), što znači da je, onda, kako smo već ranije istakli, i morfološka informacija od određene važnosti kada je reč o specifičnoj finalnoj linearizaciji enklitičkog *je* u nizu s drugim enklitikama. Konačno, upravo je glagolska enklitika *je* i homofona pronominalnoj enklitici 3. lica femininuma *je* u akuzativu ili genitivu singulara, što će reći kako ni *fonološki* kontekst, u užem smislu, nije nevažan faktor pri nizanoj linearizaciji štokavskih enklitika, s obzirom na to da one upadljivo teže izbegavanju homofornih sekvenci, poput **je+je* (o čemu cf. i Milićević 2007). Upravo zato, i pored važnosti konstituentne strukture za razumevanje procesa kliticizacije, za potpuni opis i objašnjenje fenomena njoj ipak treba pridružiti i neke dodatne, postsintaktičke mehanizme.

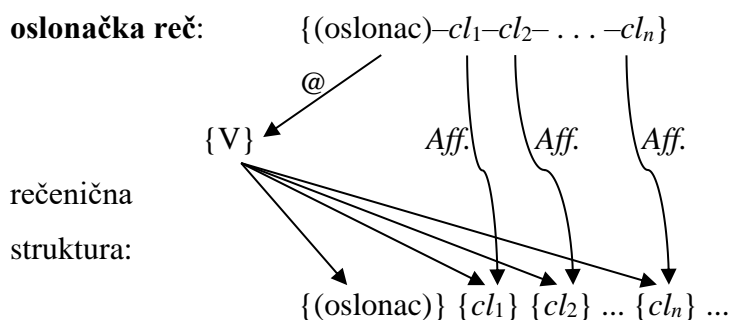
3.1.3. Dependencijalne teorije druge pozicije

Manje su brojni od konstituentskih dependencijalnosintaktički pristupi enkliticizaciji, i svi su relativno skorijeg datuma. Ovde ćemo prikazati dva dependencijalna pristupa linearizaciji štokavskog enklitičkog niza, od kojih jedan u okviru teorijskog modela gramatike reči (Čamdžić & Hudson 2002), a drugi u okviru Mel'čukovog modela „smisao↔tekst“ (Milićević 2009a, takođe cf. Milićević 1999).

Na prvi pogled, generalna prednost dependencijalnih pristupa linearizaciji 2P klitika, u odnosu na pristupe zasnovane na gramatici frazne strukture, mogla bi biti upravo *odsustvo konstituenata* iz sintaktičke strukture iskaza u dependencijalnim teorijama gramatike. (Ne ulazeći ovde u raspravu o tome koliko je ili nije teorijski opravdano to odsustvo.) Jer, i pored toga što je uvođenje konstituentke strukture – zapravo, uvođenje *sintaktičkih kriterija* u analizu – značajno unapredilo i razumevanje kliticizacije, ono je, ujedno, otvorilo i niz drugih problema poput onih o kojima je iznad bilo reči. Dependencijalne sintakse, s druge strane, takođe operišu sa sintaktičkim kategorijama i odnosima u analizi, ali na potencijalne probleme koje konstituentka struktura zadaje klitikama (ili obratno) oni ne moraju da odgovore. Time se, naime, već na teorijskom nivou eliminišu i problemi koje konstituentskoj analizi, u načelu, zadaje linearizacija 2P klitika u jezicima kao što je srpskohrvatski, gde inicijalni oslonac za enklitike, upravo, ne mora da bude i nije uvek nužno predstavljen nekim rečeničnim konstituentom (kao što su 2W obrasci). Takođe, dependencijalne teorije gramatike su nezavisno razvijale i pristupe linearizaciji rečeničnih elemenata u generalno većoj meri nego gramatike frazne strukture, zbog čega u principu raspolažu donekle već izgrađenim i razrađenim teorijskim aparatom na tome polju, makar on i ne bio bez mane.

U okviru teorijskog modela gramatike reči (Čamdžić & Hudson, op. cit.), enklitički niz se posmatra kao jedna vrsta *morfosintaktičke reči*, izgrađene od oslonca za enklitike kao osnove i samih enklitika kao specifičnih „afikasa“ te reči. Klitike se, dakle, u okviru ovoga modela, posmatraju kao fenomen morfološko-sintaktičkog interfejsa, tako da ujedno predstavljaju reči, u sintaktičkom smislu, i afikse, u morfološkom smislu, što može da objasni i njihovu prozodijsku i pozicionu defektnost. Da bi ovakva „oslonačka reč“ (engl. *hostword*) mogla da selektuje klitike kao svoje afikse, pretpostavlja se da je ona u specifičnoj vrsti dependencijalnog odnosa (ta relacija se naziva odnosom „sidrenja“, engl. *anchoring*) sa upravnim glagolom klauze, te da svaki dependent toga glagola ujedno postaje i dependent oslonačke reči, a svaki dependent oslonačke reči može postati i njen deo, odnosno može se enkliticizirati kao afiks te reči; v. shematizovani prikaz u (16).

(16) Opšta shema linearizacije enklitika (prema Čamdžić & Hudson 2002):

(@ – relacija „sidrenja“; *Aff.* – afiksacija; strelice označavaju odnose zavisnosti, tj. smer dominacije, tako da, preko relacije „sidrenja“, svaki dependent upravnog glagola ujedno postaje i dependent „osloničke reči“)

Ova analiza, dakle, pretpostavlja *dvostruke relacije zavisnosti* da bi mogla da objasni proces enkliticizacije uopšte. Pozitivno je što je ovde iznesena jedna morfosintaktička analiza motivacije i modusa enkliticizacije kao fenomena, koja inače upadljivo izostaje kod većine sintaktičkih pristupa drugoj poziciji (jedino objašnjenje enkliticizacije kao fenomena u pristupima „glavnog toka“ dosada je bilo isključivo prozodijsko, gde se enklitike tumače kao istorijski i fonološki izvedeni oblici njima komplementarnih „punih“ formi – konstituentски zasnovani pristupi, kao što smo rekli, ne motivišu ničim kliticizaciju kao fenomen); problematično je, međutim, to što dvostruke relacije zavisnosti koje ova analiza uvodi nisu i dovoljno empirijski opravdane u samom jeziku, tj. čini se da služe jedino metateorijskoj svrsi za potrebe same analize.

Ipak, kako ova analiza pretpostavlja da je oslonička reč ujedno i upravna reč za sve druge reči u klauzi, tj. druge reči su u dvostrukom odnosu zavisnosti ne samo prema upravnom glagolu u klauzi, već i prema osloničkoj reči, to omogućava da se objasni i linearizacija osloničke reči na inicijalnoj poziciji u rečenici, a time i linearizacija klitika na tobože drugoj poziciji, tj. na poziciji iza njihovog oslonca, na kojoj se i nalaze u svojstvu afikasa unutar osloničke reči. Opet, pozitivno je što je ovime napravljeno još jedno odstupanje od tradicionalnog razmišljanja o enklitičkoj poziciji kao nužno „drugoj“ u klauzi, jer i ovde klitički niz zajedno sa svojim osloncem zapravo predstavlja strukturalno inicijalni element rečenice; problematično je pak to što posmatranje oslonca za enklitike kao upravne reči u klauzi, preko njegovog svojstva formalne osnove za „osloničku reč“, tj. postuliranje naročite relacije *sidrenja* sa upravnim glagolom, nema zaista i empirijskog utemeljenja u jeziku. (Uostalom, kako prozodijski oslonac za štokavske enklitike može biti *bilo koja* ortotonička reč koja se izvuče na inicijalno mesto u klauzi, ili se već tu nalazi, to znači i da bilo koja reč može da se „usidri“ sa upravnim glagolom, što pak obesmišljava i samu ovu relaciju – čime bi onda ona u sintaktičkoj strukturi iskaza bila motivisana, ako je do te mere kategorijalno neselektivna?)

Sve ukupno, izgleda kao da ova analiza postuliranjem dvostrukih relacija zavisnosti između krajnjih dependenata i svih upravnih reči njihovih upravnih reči zapravo pokušava da omogući uvođenje u dependencijalnu gramatiku one sintaktičke strukture, njoj odgovarajućih funkcionalnih projekcija i sintaktičkih transformacija kojima inače operišu i pristupi zasnovani na gramatikama frazne strukture, pa se i smisao same dependencijalne analize donekle gubi. Pre svega je to podizanje (engl. *raising*) konstituenata, kako bi mogla da objasni raznolike primere pomeranja enklitika i drugih rečeničnih konstituenata duž stabla u štokavskome (Čamdžić & Hudson, op. cit.: 336–340, 346–350). S druge strane, validan je njen fokus na morfološko-sintaktički interfejs pri analizi enklitika, i uopšte smisao za gramatičku elegantnost i konzistentnost pri ekstenziji morfosintaktičkih pravila koja inače važe u štokavskome na domen enklitika (op. cit.: 334, 350).

U okviru teorijskog modela „smisao↔tekst“ (Milićević 2009a), linearizacija klitika posmatra se kao deo sistema pravila linearizacije i enkliticizacije koja se primenjuju na nivou tzv. dubinske morfološke reprezentacije, jednom od nivoa jezičke strukture s kojima operiše ovaj teorijski model. Dubinska morfološka reprezentacija (DMorphR) predstavlja rezultat pravila prelaza iz površinske sintaktičke reprezentacije (SSyntR), tj. krajnjega sintaktičkog modula u okviru ovoga modela. Na nivou tzv. sintaktičke reprezentacije primenjuju se pravila dodeljivanja dependencijalnih relacija elementima rečenice; tu se, dakle, uspostavlja sintaktička struktura iskaza, ali tu iskazi još nisu linearizovani i morfosintaktičke reči se još ne pojavljuju u svojim krajnjim flektivnim oblicima. Linearizacija i fleksija se realizuju tek u prelazu iz površinskog sintaktičkog na dubinski morfološki nivo strukture, i tek se pojavljuju na tome drugom nivou. To, prema tome, važi i za (en)klitike – one ovde nisu, zapravo, sintaktički fenomen *sensu stricto*, već se i njihov karakteristični oblik i njihova karakteristična linearizacija pojavljuju tek u prelazu na dubinsku morfološku reprezentaciju. Stoga je potrebno formulirati i sasvim posebna pravila kako kliticizacije, tako i linearizacije enklitičkog niza, koja neće biti neka od već poznatih sintaktičkih pravila niti neka moguća proširenja tih pravila, što je možda i najveći nedostatak ovoga pristupa.

Pravila kliticizacije i ovde, kao i u prozodijskom pristupu klitikama, podrazumevaju najpre dodeljivanje obeležja klitičnosti pomoćnim glagolima,⁸¹ zamenicama, ali i upitnoj reči *li*, u odgovarajućim gramatičkim i komunikativnim kontekstima (Milićević, op. cit.: 260–261). Emfatička rečca *li* (koju autorka smatra različitom od upitne rečce *li*) i rečca *se* predstavljaju „klitičke lekseme“, koje obeležje klitičnosti imaju već u „sintaktiku“ (tj. u leksikonu). Motivacija za razlikovanje „klitičkih leksema“ od naknadno izvedenih enklitika i ovde je, kao i kod Radanović-Kocić (1996: 432), postojanje komplementarnih neklitičkih formi (Milićević, op. cit.: 239); ukoliko takve forme

⁸¹ Na drugom mestu (Milićević 2005), autorka bliže razmatra i morfološki status futurskih glagolskih enklitika u štokavskome.

postoje, automatski se pretpostavlja da su njima komplementarne klitike sekundarno izvedene od njih pravilima kliticizacije, a ne obratno.

Posebnim pravilom se, zatim, formira enklitički niz (Milićević, op. cit.: 264). Tim se pravilom raspoređuju klitičke reči na odgovarajuća mesta u nizu, i to u skladu sa *predefinisanim obrascem*. Obrazac je onaj koji odgovara opštoj shemi, dok se njegov postanak i motivacija, te moguće varijacije u međusobnom pozicioniranju enklitika u nizu ili druga kombinatorička ograničenja u ovom pristupu ne razmatraju. To pitanje, kao ni pomenuto načelno pitanje morfološkog prvenstva klitičkih ili neklitičkih komplementarnih formi, za ovaj pristup nije relevantno.

Konačno, pravilima linearizacije tako formiranog enklitičkog niza (op. cit.: 264–269), on se postavlja na odgovarajuće mesto u klauzi. Ova pravila uključuju identifikaciju oslonca za enklitički niz, zatim postavljanje enklitičkog niza na odgovarajuće mesto u klauzi, nakon što je oslonac identifikovan, kao i pravila umetanja enklitičkog niza, pravila preferencije ako je identifikovano više od jednog potencijalnog oslonca za enklitički niz, te dodatno pravilo o izbegavanju finalne pozicije za postavljanje enklitičkog niza. Pravila su dobro formulisana i odgovaraju jezičkoj empiriji, jedino im se može zameriti preveliki stepen indiosinkrastičnosti i neekonomičnosti, tj. potreba da se svaki aspekt kliticizacije definiše posebnim pravilom; što je i generalno slučaj s ovim teorijskim modelom.

Za pristupe zasnovane na teorijama dependencijalne gramatike, posebno pitanje koje se postavlja jeste kako uopšte objasniti pojavu klitičnosti kod pomoćnih (odn. kopulativnih) glagola, budući da oni predstavljaju sintaktički najviše upravne reči u rečenici. Naime, ako je pomoćni glagol najviša upravna reč, a ne dependent, onda je njegov klitički status u jezicima poput štokavskog gotovo nerešivo teorijsko pitanje za ove pristupe kliticizaciji (cf. i Milićević 2009b).

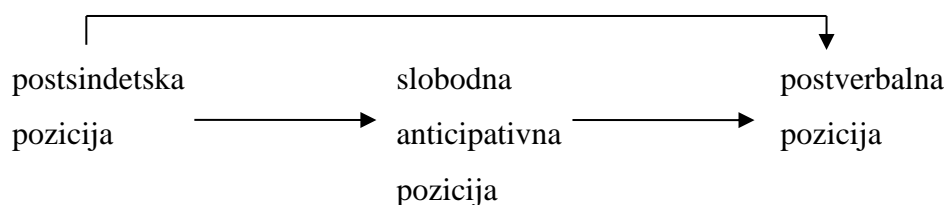
3.1.4. Funkcionalne teorije druge pozicije

Funkcionalni pristupi imaju dugu tradiciju u savremenoj strukturalnoj lingvistici, uključujući i teoriju kliticizacije, gde se među prvim reakcijama na Wackernagelov metrički pristup enklitikama javlja upravo funkcionalizam Meilleta i Jakobsona (prema Popović 2004: 283f.). Vodeća ideja funkcionalnih pristupa kliticizaciji jeste to da specifičnosti linearizacije i druge posebnosti enklitičkih reči ne proizilaze nužno iz njihovih formalnih obeležja, poput atonosti i sl., već da su i njihove karakteristične formalne osobenosti, i njihova sintaksa i linearizacija proizvod njihove funkcionalne i komunikativne defektnosti, odnosno „pomoćnog karaktera“ takvih reči u rečenici (ibid.); dakle posledica, a ne uzrok. Pretežno funkcionalnim pristupom koristi se i Popović (op. cit.) u svojoj analizi linearizacije srpskohrvatskih enklitika.

Načelna prednost funkcionalnog pristupa linearizaciji 2P klitika jeste u tome što, ne polazeći od unapred definisane formalne strukture i obeležja iskaza, već idući ka njihovome opisu putem raščlanjavanja njihovih komunikativnih funkcija, ovaj pristup uspeva da uvaži empirijsku raznovrsnost različitih mogućih načina linearizacije enklitičkih reči. Kako primećuje Popović (op. cit.: 292–364), uz određene opšte principe linearizacije enklitičkih reči, a to su pre svega nemogućnost njihovog ostvarivanja na apsolutno inicijalnoj poziciji u štokavskom te izbegavanje apsolutno finalne pozicije, zapravo postoji *više od jednog* mogućeg načina linearizacije enklitika u rečenici, i to u zavisnosti kako od gramatičkih, dakle formalnih, tako i od funkcionalnih, tj. informativnih i komunikativnih obeležja različitih iskaza.

Prema Popoviću, treba razlikovati rečenice sa samo jednom mogućom, formalno uslovljenom pozicijom za enklitike; to su rečenice koje sadrže tzv. „gramatički“ oslonac za enklitike (op. cit.: 292–303), najčešće veznik, i u njima je položaj enklitika gramatikalizovan isključivo na „drugoj“ poziciji iza tog gramatičkog oslonca; te rečenice bez takvog gramatičkog oslonca za enklitike, u kojima je raspoređivanje enklitičkih reči relativno „slobodno“, imajući u vidu gramatička i komunikativna obeležja iskaza, između različitih potencijalnih „drugih pozicija“ za njihovo ostvarivanje (op. cit.: 303–338). Uz to, budući da su sve štokavske enklitike zapravo reči koje stoje u nekoj gramatičkoj i funkcionalnoj vezi s glagolom, i njegov položaj u rečenici ima vrlo značajnu ulogu pri linearizaciji enklitika, tako da je još jedna potencijalna gramatička pozicija za realizaciju enklitika postverbalna pozicija, koja čak u nekim slučajima može i da razdvoji enklitički niz (op. cit.: 338–342).

(17) Opšta shema linearizacije enklitika (prema Popoviću, op. cit.: 364):

Ukoliko enklitike, dakle, iz različitih razloga – bilo formalnih, bilo komunikativnih – nisu realizovane na svojoj gramatikalizovanoj, postsindetskoj „drugoj“ poziciji, one se mogu raspoređivati i na drugim potencijalnim *anticipativnim* „drugim“ pozicijama (anticipativnim u odnosu na položaj glagola) unutar rečenice. Poslednja potencijalna pozicija do koje je takvo „slobodno“ raspoređivanje enklitika moguće jeste *postverbalna kontaktna pozicija* (17). Koliko će biti potencijalnih pozicija za položaj enklitika u rečenici zavisice, dakle, od mesta glagola u njoj; što predstavlja izuzetno značajan teorijski doprinos funkcionalnog pristupa razumevanju linearizacije enklitičkih reči. Takođe, u

zavisnosti od konkretne strukture iskaza i, pre svega, položaja glagola, ne moraju sve tri enklitičke pozicije da postoje; neke rečenice imaju samo gramatikalizovanu postsindetsku poziciju, druge imaju postsindetsku i alternativnu slobodnu poziciju, koja pak u nekim iskazima može i da se podudara sa postverbalnom pozicijom; a ako pak rečenica počinje glagolom na inicijalnoj poziciji, sve tri enklitičke pozicije se podudaraju onda u samo jednoj istoj, jedinoj mogućoj poziciji, postinicijalnoj, iza glagola (op. cit.: 360–364).

I drugi funkcionalni pristupi enkliticizaciji, takođe, u većoj meri polaze od same empirijske heterogenosti fenomena linearizacije klitika. To se odražava i na njihovu metodologiju, pa je stoga i njihova veza s tipološkim ili dijahronijskim pristupima opisu jezika često čvršća nego kod ostalih teorijskih modela kliticizacije (cf., e.g., Bubenik 1993).

3.1.5. Teorije fonološko-sintaktičkog interfejsa

Pristupi linearizaciji enklitičkog niza koji uzimaju u obzir sintaktičke i fonološke kriterije ujedno razlikuju se međusobno u znatnoj meri s obzirom na teorijske premise, metod analize i, uopšte, način na koji posmatraju ulogu fonološko-sintaktičkog interfejsa u derivaciji iskaza sa enklitikama. Određeni pristupi, tako, fonologiji daju ulogu korektiva za u sintaksi generisane iskaze, putem derivacija kao što su „prozodijska inverzija“ klitike i njenog oslonca (tako Halpern 1995),⁸² fonološka potkategorizacija enklitika koje se u sintaksi slobodno generišu na različitim mestima duž stabla (e.g., Bošković 1995, 2000, 2001, 2002, 2004a, King 1996, Rivero 1997, Stjepanović 1998, 1999, Boeckx & Stjepanović 2000, i dr.) ili fonološka leksikalizacija sintaktički projektovanih klitičkih reči (Caink 1999). Drugi pristupi pak predviđaju veći značaj samoga interfejsa, tako što dopuštaju da sintaksa i fonologija simultano deluju pri derivaciji iskaza s enklitikama; bilo preko njihove zajedničke veze sa prozodijskom strukturom (Inkelas & Zec 1990), bilo na druge načine.

U vezi s pomenutim pristupima enkliticizaciji koji podrazumevaju da se enklitike slobodno generišu u sintaksi, a zatim linearno raspoređuju pravilima pomeranja u fonološkoj domeni, u okviru minimalističkog programa razvilo se i šire teorijsko pitanje o sintaktičkoj ili fonološkoj prirodi takvog pomeranja sintaktičkih centara (engl. *head movement*) uopšte, uključujući i analogne mehanizme kao što je pomeranje „V prema C“ i dr. Dok su raniji modeli u okviru generativne gramatike pristupali pomeranju centara kao fenomenu užesintaktičke prirode, noviji pristupi sintaksi zasnovani na minimalizmu uočavaju kako ono često ide protiv određenih principa uže sintakse, a ne može se

⁸² Ova ideja je veoma uticajna u literaturi o klitikama, pa je postsintaktički mehanizam *prozodijske inverzije*, definisan u Halpern 1995, prihvaćen ne samo u glavnini formalnih i generativnih, već i u nekim funkcionalnim i netransionacionim pristupima jeziku, poput leksičko-funkcionalne gramatike (cf. u Bögel et al. 2010, Lowe 2011, s tamo cit. literaturom).

objasniti ni iz ugla semantičke komponente gramatike, tzv. logičke forme (LF), zbog čega mora biti da podleže operacijama na nivou fonološke forme (PF). Chomsky (1995: 358) stoga izražava mogućnost da su iskazi sa linearnim V2 obrascem izvedeni fonološkim, a ne sintaktičkim operacijama, dok će kasnije (2001: 37) tu tvrdnju proširiti i na sve procese podizanja sintaktičkih centara duž stabla (engl. *head raising*). Značajan deo aktuelnih istraživanja u okviru minimalističkog pristupa sintaksi (cf. Boeckx & Stjepanović 2001, Bošković 2001, Lai-Shen & Corver 2013, pored radova cit. iznad), sledeći Chomskog, smatra pomeranje sintaktičkih centara, uključujući linearizaciju enklitika, PF fenomenom, premda postoje i alternativne analize pomeranja centara kao užesintaktičkog fenomena (Matushansky 2006, Roberts 2010; za kritički pregled pristupa pomeranju centara u generativističkoj literaturi v. sada i Dékány 2018). Ovo je i u skladu s opštim, aktuelnim trendom u okviru minimalizma da se sve veća pažnja posvećuje fenomenima interfejsa, za razliku od ranijih dominantnih modela u okviru generativne gramatike; do mere da se i sama sintaktička komponenta gramatike posmatra upravo kao interfejs između LF i PF, tj. kao fazno derivirani sistem koji povezuje određena značenja sa njihovom realizacijom.⁸³

Posebno bi trebalo razmotriti pristupe enkliticizaciji u okviru teorije optimalnosti (Anderson 1996, 2000, 2005, Franks 1999, 2000, Werle 2004, 2009, i. a.). Kako ovaj teorijski model raspolaže, u načelu, potentnim metodološkim aparatom, koji je u stanju da simultano predstavi i evaluira ograničenja bilo koje vrste (fonološka, morfološka, sintaktička), čini se i najpodesnijim upravo za reprezentaciju fenomena interfejsa, i u okviru njih, enkliticizacije i srodnih fenomena na sumeđi sintakse, morfologije i fonologije. Franks (2000), tako, sintaksi daje ulogu ulazne komponente (engl. *input*), tj. generatora klitika, dok ograničenjima morfološke i prozodijske vrste daje ulogu evaluatora za optimalnu realizaciju (engl. *output*), tj. za ispravnu linearizaciju 2P klitika. Međutim, glavnina postojećih analiza u okviru teorije optimalnosti većinom se ili ograničavaju na prozodijski nivo linearizacije klitika; što je verovatno razumljivo s obzirom na domen u kome je teorija optimalnosti nastala i u kome je zasad najviše razvijena, a to je fonologija; ili se bave ograničenjima na interfejsu prozodijske i morfološke strukture konstrukcije koju čine enklitičke reči sa njihovim osloncem, negirajući sasvim sintaktičku ravan fenomena (tako Anderson 2000).

S načinom razumevanja fonološko-sintaktičkog interfejsa indirektno je povezano i šire teorijsko pitanje autonomije sintakse.⁸⁴ I prozodijski i sintaktički pristupi kliticizaciji podrazumevaju da fonološki kontekst nije dostupan u domeni sintakse, niti da je sintaktičkom modulu jezika moguće

⁸³ Up. i najskoriju razradu ovih pristupa zasnovanih na tzv. teoriji faza (engl. *phase theory*), uključujući i fenomene nizanjanja klitika u slovenskim jezicima, u Franks 2019.

⁸⁴ Ono se najčešće postavlja u vezi sa semantikom, pragmatikom ili diskursom (cf. Chomsky 1977), ali вреди, naravno, i za fonologiju (Radford 1988: 31).

pristupati iz domena fonologije. Ukoliko, međutim, u jeziku postoje i takvi fenomeni poput klitika, za koje je barem u nekoj meri potrebno da se simultano pristupa i sintaktičkoj i (mor)fonološkoj informaciji, odnosno različitim jezičkim modulima istovremeno ili uporedo, onda je i autonoman status tih modula – ili, makar, *teorijsko-metodološki sintaksocentrizam* u pristupu klitikama – pod znakom pitanja.⁸⁵

3.1.6. Dijahronijski pristupi drugoj poziciji

Posebnu porodicu pristupa linearizaciji 2P enklitika predstavljaju teorije druge pozicije koje se zasnivaju na dijahronijskoj perspektivi (poput Radanović-Kocić 1988, Pancheva 2005, Bennett 1987, 2006, 2011, Alexander 2008, Migdalski 2009a, 2009b, 2010a, 2013, 2016, itd., a iz klasične istorijske gramatike, cf. i Belić 1924, Ivšić 1967). Značajan doprinos dijahronijski usmerenih pristupa razumevanju fenomena 2P kliticizacije sastoji se u tome što se on ovde u pravilu razmatra u odnosu i na širi morfosintaktički kontekst iskaza i njegovu evoluciju, tako da se dovodi u vezu i sa drugim gramatičkim kategorijama i (epi)fenomenima, čiji status u gramatici, u dijahronijskoj perspektivi, može da bude od važnosti i za sâm proces gramatikalizacije odnosno leksikalizacije klitika, bilo to na „drugoj“ poziciji, bilo u nekoj od srodnih, alternativnih dijahronijskih faza s drugačijim tipovima klitika odnosno drugim aktivnim klitičkim pozicijama u rečenici.

Dijahronijski pristupi kliticizaciji po sebi, naravno, nisu jedinstveni i ne predstavljaju jedan homogen pristup, već su skupčani i s različitim teorijskim zaleđem iz koga dolaze njihovi autori, pa se mogu i značajno razlikovati međusobno ili čak biti suprotstavljeni. To mogu, recimo, biti neka verzija tzv. teorije gramatikalizacije odnosno leksikalizacije (tako Bennett, op. cit.), dijahronijski informisani formalni pristupi (Pancheva viz. Migdalski, op. cit.), korpusno utemeljena istraživanja u istorijskim tekstovima (kao Radanović-Kocić, op. cit.; za starosrpski v. takođe Pavlović 2011, 2013, Stijović 2008, i. a.) ili pak u dijalekatskoj građi i kontaktima s drugim jezicima u širem arealnom kontekstu (usp. Alexander 1995, 2000, op. cit.; Browne 2008, 2010 za rusinski i gradišćanskohrvatski jezik, Simić 2012 za banatske, Mladenović 2013 za kosovskometohijske govore, i. a.), i sl.

Ipak, načelna prednost svakog dijahronijskog pristupa, kao i u funkcionalno zasnovanim pristupima kliticizaciji, jeste upravo u njihovoj obuhvatnijoj vizuri u odnosu na ahronijske pristupe.

⁸⁵ Slične izazove modularnosti postavlja i pozicioniranje klitika unutar sintaktičkih konstituenata (cf. Lowe 2016b). Za diskusiju o autonomiji ili paralelizmu sintakse i fonologije, cf. i Carstairs-McCarthy 1999, Burton-Roberts et al. 2000, te radove u Honeybone & Bermúdez-Otero 2006, Ramchand & Reiss 2007, inter alia; a sada i opšti pregled u Bennett & Elfner 2019. Aktuelne verzije minimalističkog pristupa u sintaksi ovaj i srodne probleme referisanja između sintaktičke i fonološke forme rešavaju u okviru pomenute teorije faza (cf. i Bonet et al. 2019).

Dakle, ako i linearizaciju (en)klitika posmatramo ne samo kao zatečeno stanje i statičan sistem, koji treba objasniti *jednom* sinhronijskom gramatikom, već i kao tekući istorijski proces, moguće je, u znatno većoj meri, obuhvatiti i objasniti i varijantnost koja se javlja i u samoj građi.

Tako, u jednom od skorijih dijahronijski zasnovanih, a teorijski manje opterećenih pristupa linearizaciji štokavskih enklitika na „drugoj“ poziciji, koji stoga može da posluži i kao ilustracija same ove perspektive u istraživanju (Shokeir 2006), ističe se kako je neophodno definisati najmanje *dve* gramatike koje opisuju linearizaciju enklitika u rečenici, jer se ovaj fenomen ne može obuhvatiti u potpunosti samo jednom gramatikom. Te dve gramatike bile bi komplementarne, ali i u odnosu kompetitivnosti. Komplementarne, tako što bi opisivale različite aspekte enkliticizacije, i na taj način obuhvatile sve, pa i one kontradiktorne primere iz empirijske građe (npr. to što enklitike mogu da se linearizuju i dosledno prozodijski, iza prve reči unutar sintagme, ali i na sintaktički definisanim pozicijama u strukturi iskaza, iza cele sintagme). S druge strane, takve dve gramatike su i međusobno kompetitivne, jer predstavljaju tranzicionu fazu u procesu jezičke promene, u kojoj jedna gramatika teži da zameni drugu. Jedna od njih (konkretno, ovde se pretpostavlja da je to prozodijska linearizacija enklitika), tako, u štokavskome predstavlja stariju, *recesivnu* gramatiku, dok druga (sintaktička linearizacija) predstavlja mlađu, *dominantnu* (18). Time se objašnjava i to što procene gramatičnosti iskaza sa različitim načinima linearizacije enklitika često mogu da variraju unutar jezičke zajednice; naime, neki su dijalekti (ili čak pojedinačni govornici) u ovoj tranziciji progresivniji, dok drugi i dalje poseduju recesivno stanje.

(18) Opšti mehanizmi linearizacije enklitika (prema Shokeir, op. cit.)

	recesivna gramatika	dominantna gramatika
rečenica sa subjektom na inicijalnoj poziciji	<i>prozodijska inverzija</i>	<i>postsintaktičko spuštanje</i>
rečenica sa glagolom na inicijalnoj poziciji	<i>prozodijska inverzija</i>	
drugi tipovi rečenica	<i>postsintaktičko spuštanje</i>	

Ukoliko je, naime, glagol u predikatu topikalizovan na inicijalnoj poziciji u iskazu, onda je u obe gramatike (tj. za sve govornike) aktivno pravilo prozodijske inverzije, koje se može formulisati i bez nužnog pozivanja na sintaktičku strukturu, tako da se enklitike onda nameštaju i neposredno nakon leksičkog glagola u predikatu, pa ga i razdvajaju od drugih konstituenata u glagolskoj frazi (tip *Predstavili smo mu je juče*, **Predstavili juče smo mu je*, gde je zapravo 2P = 2W). U drugim tipovima

rečenica, međutim, s različitim drugim konstituentima izvučenim na inicijalnu poziciju, dolazi i do „postsintaktičkog spuštanja“ enklitika na *konstituentske* druge (ili „treće“ po redu) pozicije u strukturi klauze (pa je tu, u stvari, 2P = 2D, u Halpernovoj 1995 terminologiji).

Ali to su, u oba slučaja, tek dva markirana tipa iskaza. U onim tipičnim, neutralnim rečenicama sa subjektom na inicijalnoj poziciji, ove dve mogućnosti su zapravo konkurentne i zato proizvode i različite moguće enklitičke „druge“ pozicije (tip [*Sva se ljudska bića*] *rađaju jednaka* : [*Sva ljudska bića*] *se rađaju jednaka* : [*Sva ljudska bića*] *rađaju se jednaka* i sl., tako da, u stvari, u glavnini iskaza i postoji kontinuum enklitičkih pozicija od isključivo prozodijske 2W, preko konstituentske 2D, pa do „treće“, postverbalne kontaktne pozicije u iskazu), jer je i sâm proces dijahronijske smene ovih dveju gramatika u toku. U nekim dijalektima, ili za pojedine govornike, prozodijska inverzija (tj. neki refleksi klasičnog Wackernagelova zakona) i dalje je aktivno pravilo, dok je kod drugih pak operativna (i kako vreme protiče, sve se više učvršćuje i potiskuje staru) mlađa gramatika.

Dijahronijski pristupi poput ovoga u (18) sa funkcionalnim pristupima enkliticizaciji, dakle, dele i sklonost ka *tipologizaciji* rečenica sa enklitikama – dopuštajući mogućnost da će se enklitike različito linearizovati u različitim tipovima rečenica odn. fraza, što je verovatno i najveća njihova komparativna prednost u odnosu na ostale pristupe, koji teže uniformističkim (bilo prozodijskim ili sintaksocentričnim) objašnjenjima. Slično tome, iz dijahronijske perspektive moguće je upotpuniti uvide i o specifičnostima ponašanja, formalnim svojstvima i tipologiji samih klitika, ako se imaju u vidu konkretne okolnosti njihove geneze, koje ne moraju da budu i često nisu uniformne za različite klitike čak ni u istom jeziku.

Tako, u genezi štokavskoga enklitičkog niza, najvažniji fenomen jeste *inverzija* međusobnog rasporeda zameničkih i glagolskih enklitika u nizu, kojom je formirano aktuelno opšteštokavsko stanje. Dok su starije faze u istoriji srpskohrvatskoga poznavale klitički niz u kome zameničke klitike dosledno prethode glagolskima, jer su od njih i u dijahronijskom pogledu *starije* (sic!), u savremenom jeziku glagolske enklitike, izuzev *je*, uvek prethode pronominalnima. Pa tako, uz ono što je o enklitici *je* iz formalnog ugla napred rečeno (u §3.1.2, et passim), kao još jednu njenu specifičnost treba, dakle, dodati i *istorijsku recesivnost*, u skladu s kojom ona zauzima istorijski glagolsko mesto u nizu, jer je i u dijahronijskom smislu *najmlađa* enklitika (relativno skoro dezakcentovana u odnosu na *jê* : *je*; cf. Ivšić, op. cit.: 87, 89–90). Prema tome, i redosled klitika u nizu, u stvari, predstavlja refleksi procesa njihove gramatikalizacije: najpre gubljenja akcenta, te posledičnog pomeranja naviše i pridruživanja ostalim klitikama u nizu s leve strane – proces koji sve ostale glagolske enklitike u štokavskome jesu, ali enklitičko *je* još uvek nije izvelo do kraja.

3.1.7. Kvantitativni pristupi drugoj poziciji

S dijahronijskim i funkcionalnim usko su povezani i drugi empirijski pristupi 2P enklitikama, koji se u poslednje vreme sve više oslanjaju i na eksperimentalne i kvantitativne metode. Naime, ova porodica istraživanja fenomena linearizacije i arhitekture klitičkog niza pre svega teži da utvrdi *realne* obrasce (en)kliticizacije u jeziku, te da onda, na osnovu njih, konstruišu i moguće teorijske modele (cf. Diesing et al. 2009, Diesing 2010, Diesing & Zec 2011; za načelno i teorijsko stanovište cf. i Bennett 2013).

Takav, korpusno utemeljen pristup podizanju klitika u štokavskome sada imaju i Jurkiewicz-Rohrbacher et al. (2017a) odn. Hansen et al. (2018; za metodološki okvir v. Jurkiewicz-Rohrbacher et al. 2017b). I poslednji broj časopisa *Slovenski jezik* (vol. 12, 2019) takođe donosi čak tri korpusno utemeljena istraživanja linearizacije klitika – u ranom književnom slovenačkom (Jelovšek & Erjavec 2019), dijalekatskom (Zuljan Kumar 2019) i savremenom slovenačkom jeziku (Rath 2019).

No, kao i dijahronijska o kojima je napred bilo reči, tako i ova kvantitativna istraživanja pre svega predstavljaju *metodološke* pristupe i izvore podataka za analizu, dok mogu imati različita, često i suprotstavljena teorijska zaleđa ili biti i bez njih. Stoga i jesu najznačajnija najpre kao izvori građe, često i one iz razgovornog jezika koja teorijskim pristupima „glavnog toka“ nedostaje; ali i s druge strane, kao važan korektiv pristupima zasnovanim samo na procenama gramatičnosti i konstruisanim primerima, koji neretko nisu ni sasvim reprezentativni.

3.2. Struktura klitičkog niza

Koliko god bile razjedinjene u pogledu pristupa linearizaciji (en)klitika na „drugoj“ poziciji u okviru *viših* struktura u kojima se klitike raspoređuju, sve pomenute teorije enkliticizacije slažu se u pogledu unutrašnje arhitekture klitičkog niza. Niz je, prema tome konsenzusu, načelno shvaćen kao nezavisno uređen, predefinisani i potpuno gramatikalizovan međusobni redosled (en)klitika.

Nezavisno je *uređen* u tom smislu što se njegova linearizacija u rečenici uglavnom posmatra odvojeno od njene unutrašnje strukture, tj. od načina na koji se i same (en)klitike *između sebe* raspoređuju na odgovarajuća mesta, jedne ispred ili iza drugih u nizu (osim kod Progovac 1996, ali kako je iznad istaknuto, sa značajnim propustima upravo u ovom domenu; dok je, recimo, u pristupu Milićević 2009a potrebno da se i eksplicitno formuliše posebno pravilo za formiranje enklitičkog niza, potpuno nezavisno od pravila njene linearizacije).

Zatim, klitički niz je shvaćen kao *predefinisani* u tom smislu što se, kako god bilo formulisano, to njegovo uređenje uvek posmatra kao unapred potrebno svojstvo za njegovu linearizaciju. Drugim rečima, ni u jednom od ovde prikazanih pristupa linearizaciji enklitika ne dopušta se mogućnost da se enklitike i međusobno raspoređuju simultano se pozicionirajući i u odnosu na ostatak klauze (kod Milićević 2009a, recimo, međusobni položaj enklitika je definisan obrascem koji prethodi njihovom pozicioniranju unutar klauze; kod Progovac 1996, on je pak definisan već sintaktičkom strukturom, tj. enklitike se međusobno pozicioniraju onako kako su i generisane na svojim baznim pozicijama, i sl.).

Konačno, klitički niz je *gramatikalizovan* u tom smislu što se pretpostavlja kako, načelno, ne postoji mogućnost varijacije u međusobnom redosledu enklitika, niti mogućnost da sâm niz bude razdvojen neklitičkim elementima, izuzev u nekim formalno definisanim slučajima (kao što je prisustvo negacije, i sl.). Tako shvaćen, štokavski klitički niz, u svim ovde prikazanim pristupima enkliticizaciji, izgleda kao **obrazac** u (19).

(19) Opšta shema arhitekture štokavskog enklitičkog niza (cf. Popović, op. cit.: 289–290):

Q (+EMPH)	AUX ≠ je	DAT (+ETH/POSS)	ACC/GEN	REFL (DENTRANS)	AUX = je
<i>li</i>	<i>sam, si, ću,</i> <i>ćeš, bih, bi...</i> (etc.)	<i>mi, ti, joj,</i> <i>mu, nam...</i> (etc.)	<i>me, te, je/ju,</i> <i>ga, nas...</i> (etc.)	<i>se</i>	<i>je</i>

Ako su, međutim, u iskazu, pored gramatičkih (argumentskih) enklitika u dativu, upotrebljene i klitičke forme ekspresivnog (etičkog) dativa, prema Popoviću (op. cit.), one dolaze na drugo mestu u nizu, *ispred* gramatičkih enklitika u dativu; kao i enklitike posesivnog dativa i „slobodnog“ dativa (prema Milićević, op. cit.: 240), mada se, prema Milićević (ibid.), one ne mogu javiti u istom iskazu sa objekatskim enklitikama u dativu, što empirijski možda ne važi uvek. Milićević, kako je napred rečeno, razlikuje i emfatičku rečcu *li* od upitne rečce.

Takođe, i Popović, i Milićević (op. cit.: 241) prave razliku između pronominalnih enklitika u akuzativu i homofornih enklitika u genitivu. Prema Popoviću, ukoliko se i jedne i druge pojavljuju u rečenici, enklitika u akuzativu u pravilu prethodi enklitici u genitivu; dok Milićević, međutim, navodi da to jeste običniji, ali ne i jedini mogući njihov redosled. Prema njoj, međusobni raspored enklitika u ovoj sekvenci je načelno slobodan (GEN>ACC ili ACC>GEN). Kada je enklitika u genitivu, međutim, dopuna količinskih izraza, poput *mnogo* ili *koliko*, prema Milićević je obavezan redosled GEN>ACC. To, međutim, zaista važi u slučajevima kada su enklitike genitiva i akuzativa jedine koje su realizovane u nizu, ali ako je pored njih u nizu prisutna i treća enklitika, nije nemoguće i da je njihov međusobni raspored ponovo slobodan, up. (20).⁸⁶

- (20) a. *Koliko **ih ga** posećuje?*
Koliko **ga ih posećuje?*
- b. *Koliko **ih ga se** seća?*
*Koliko **ga ih se** seća?*
itd.

Prema tome, međusobno pozicioniranje različitih enklitika u nekim slučajevima može i da varira. Uopšte, međusobno pozicioniranje sintaktičkih (argumentskih i glagolskih) enklitika znatno je gramatikalizovanije i rigidnije nego pozicioniranje različitih „komunikativnih“ enklitika, u koje spadaju i emfatička (ne i upitna) rečca *li*, te enklitike etičkog, „slobodnog“ i posesivnog dativa.

Određeni stepen slobode u međusobnom pozicioniranju, takođe, pokazuju i enklitike s desnog kraja niza, u sekvenci *se+je* odnosno *je+se*, ukoliko se enklitika *je* ne elidira iz te sekvence (Popović, op. cit.: 291–292). I ovde se, pri tome, homofone enklitike, glagolsko *je* 3. lica singulara prezenta i pronominalno *je* 3. lica femininuma u genitivu singulara, usled fonološke strukture ponašaju na isti način, a uprkos sintaktičkoj razlici (ibid.). A da je čak moguće i varijabilno međusobno pozicioniranje „najsintaksnijih“ od svih enklitika – argumentskih enklitika dativa i akuzativa femininuma u sekvenci

⁸⁶ Više o ovome „efektu treće klitike“ govorili smo u Božović 2020.

joj+ju odnosno *ju+joj*, oslanjajući se na kolebljivo jezičko osećanje, primećuje i Kovačević (2012: 44–45). I u tom slučaju, varijabilnost se javlja ponovo tamo gde postoji i fonološka, morfo(no)loška i (morfo)sintaktička specifičnost enklitika u sekvenci – aliterativnost oblikâ, jednakost po rodu, te disimilativno *ju*, opet u prisustvu treće enklitike, glagolskog *je*. Upravo takve **netrivijalne varijacije**, uz inače fiksiran međusobni redosled klitika u nizu, koji je po sebi gramatikalizovano paradigmatičko svojstvo klitika kao zasebne klase, kao i uz idiosinkrastičke operacije nad određenim kombinacijama klitika (poput disimilacije *je : ju* ili elizije *je* u sekvenci sa *se*), jesu i prvorazredni signali *strukturnih odnosa* unutar niza, na osnovu čega možemo da govorimo i o njegovoj unutrašnjoj *arhitekturi*, a ne samo o nizu kao linearnom odsečku klauze.

To je moguće i formalno opisati. Niz postoji kada postoje najmanje dve klasterizujuće klitike u rečenici – neka su *a* i *b* klitike koje se klasterizuju; niz je kombinacija $\langle ab \rangle$ ili $\langle ba \rangle$. Pri tome, niz može biti **uređen** ili **neuređen** – u prvom slučaju, *uređen* je ako je međusobni redosled njegovih elemenata utvrđen (odnosno relativno fiksiran), npr. $\langle ab \rangle$, ali ne i $\ast\langle ba \rangle$, odnosno u drugom slučaju, *neuređen* je ako međusobni redosled klitika u nizu nije utvrđen, već je načelno slobodan: $\langle ab \rangle$ ili $\langle ba \rangle$. Treba primetiti da je u oba slučaja, međutim, jednako reč o nekoj vrsti *strukture* (tj. *uređenosti*), dakle organizacije elemenata niza prema nekim njihovim unutrašnjim strukturnim svojstvima. Ili, u logičkim terminima, skup uređenih nizova je podskup skupa svih neuređenih nizova. Drugim rečima, radi se o istoj vrsti pojave – u oba slučaja, o posledicama neke vrste **strukturne uređenosti** elemenata u nizu, koja može biti utvrđena na određeni način ili neutvrđena u pogledu njihovog rasporeda.⁸⁷

Pri tome, niz *u celini* može biti uređen ili neuređen, ali isto tako i *pojedinačne* klitike mogu da nose obeležja preferencije ka uređenosti ili neuređenosti u odnosu na bilo koje druge klitike u nizu. Recimo da postoje tri klitike u nizu, *a*, *b* i *c*. Ako je *jedini* njihov uvrđeni međusobni redosled $\langle abc \rangle$, onda je i niz *u celini uređen*, tj. svaka klitika u njemu ima samo jedan mogući položaj u odnosu na sve druge klitike. S druge strane, ako su *svi* mogući redosledi klitika *a*, *b*, *c* u nizu – $\langle abc \rangle$, $\langle acb \rangle$, $\langle bac \rangle$, $\langle bca \rangle$, $\langle cab \rangle$ i $\langle cba \rangle$ – dozvoljeni, onda je i niz *u celini neuređen*, tj. nijedna klitika u njemu nema i utvrđen položaj u odnosu ni na jednu drugu klitiku. Ponovo, logički rečeno, skup u celini uređenih nizova je samo minimalni podskup skupa svih neuređenih nizova. Drugim rečima, kada se u literaturi obično navodi i fiksni redosled klitika u nizu kao jedna od njegovih osobina, onda se zapravo govori o *u celini uređenim* nizovima. Ali treba imati u vidu da je to samo jedan, a ne i jedini

⁸⁷ Termin *niz* upravo i označava uređeni skup elemenata i nije slučajno upotrebljen u lingvistici za ovu vrstu pojave. Ipak, za razliku od matematičkih nizova, koji su uređene *liste* s uvek definisanim redosledom, struktura klitičkog niza je uređena već *samim grupisanjem* elemenata u niz, dakle njihovim izdvajanjem iz ostatka klauze i *klasterizacijom* na „specijalnim“ pozicijama u strukturi iskaza. Pri tome grupisanju, različite pojedinačne klitike u svakom jeziku mogu ili ne moraju i da se na utvrđen način linearno pozicioniraju u odnosu na neke ili na sve druge elemente niza. V. i u nastavku.

mogući način strukturne uređenosti elemenata niza. Zato i mogu da se jave primeri varijabilnog pozicioniranja klitika u nizu, koji samom svojom pojavom ne narušavaju i tvrdnju o strukturnoj uređenosti niza, već naprotiv, samo predstavljaju varijacije iste pojave strukturne uređenosti nizova. Stoga ni fiksni redosled klitika u nizu ne mora da bude *apsolutno* obeležje klitičkog niza. Jer, neki ili svi elementi niza mogu s druge strane biti i međusobno neuređeni u pogledu linearnog raspoređivanja, ali samim time što su *grupisani skupa*, svejedno ne prestaju zbog toga i da čine *niz*.

Tendencija ka uređenosti ili neuređenosti u odnosu na druge klitike može da bude, dakle, i sintagmatsko obeležje *svake pojedinačne* klitike, a ne niza u celini, što onda i stvara različite moguće kombinatoričke varijante nizova. Tako, međusobni položaj klitika *a* i *b*, recimo, može da bude uređen (fiksni), pa da jedini dozvoljeni njihov redosled u nizu bude $\langle ab \rangle$ i da su sve kombinacije s redosledom $\ast\langle ba \rangle$ isključene, dok položaj treće klitike *c*, kao njeno pojedinačno obeležje, može da ne bude uređen u odnosu na prethodne dve, pa da skup dozvoljenih nizova u ovom slučaju onda bude manji od skupa svih u celini neuređenih nizova, ali nešto veći od minimalnog podskupa u celini uređenih nizova, tj. od skupa nizova s fiksnim redosledom svih klitika. To su nizovi $\langle abc \rangle$, $\langle cab \rangle$ i, eventualno, $\langle acb \rangle$, u zavisnosti od toga da li ovaj uređeni par klitika $\langle ab \rangle$ formira i niz koji se, osim linearnim redosledom elemenata, odlikuje i time što u njega nakon formiranja više nije moguće i intervenirati ili ne.⁸⁸ Recimo, refleksivna klitika *se* u slovenačkom u odnosu na druge zameničke klitike ponaša se upravo kao element *c* u ovom primeru – ona se može pozicionirati i ispred (*se mu ga*) i iza drugih zameničkih klitika (*mu ga se*), dok je njihov međusobni redosled pak utvrđen ($\ast ga mu$); up. §4.1.2.

Ili obratno, samo neka klitika *a* može pojedinačno da bude poziciono uređena u odnosu na sve (ili neke) druge klitike, dok ostale klitike u nizu mogu i da nemaju definisanu tendenciju ka nekom utvrđenom međusobnom redosledu. Recimo, ako se *a* po pravilu pozicionira na levom kraju niza, tj. obavezno prethodi u nizu svim drugim klitikama, a redosled klitika *b* i *c* nije uređen, onda je skup dozvoljenih nizova sa tri klitike *a*, *b*, *c* u ovom jeziku $\langle abc \rangle$ i $\langle acb \rangle$. Primeri ovako specifikovanih klitika i nizova koje one međusobnim raspoređivanjem upravo na ove načine formiraju nalaze se i u jezicima s našeg prostora. Klitika *a* u ovom primeru ponaša se kao štokavska upitna rečca *li*, koja je apsolutno inicijalna u nizu. Jednako vredi i za štokavsku enklitiku 3. lica sg. prezenta *je*, koja je u nizu poziciono specifikovana tako da je uvek na njegovom desnom kraju, bez obzira na pojedinosti međusobnog redosleda svih ostalih klitika u ostatku niza, koji za ove periferne klitike nisu važni.

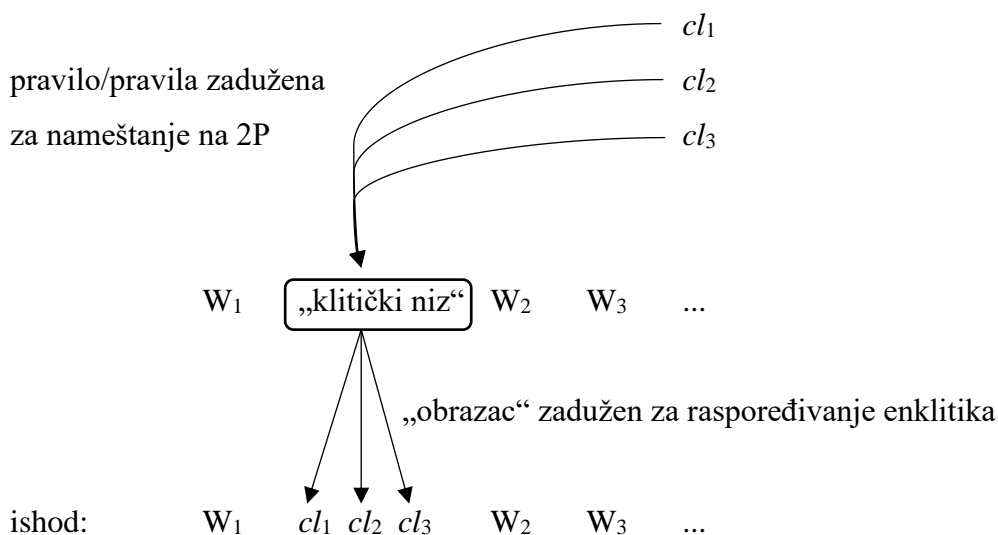
Dakle, formalno opisati međusobni redosled klitika u nizu znači utvrditi *poziciona svojstva svih pojedinačnih* klitika odnosno klasâ klitika koje se na ovakve načine nameštaju na određena mesta u nizu, *u odnosu na druge klitike*, formirajući tako i nizove kao *uređene strukture*. Ta svojstva klitika,

⁸⁸ Tako se stvaraju i tzv. *matrice* nizova, tj. dvo- i višedimenzionalni nizovi („kocke“, odnosno matrice matrica). Štokavski enklitički niz je upravo jedna takva matrica, tj. barem dvodimenzionalna struktura; up. efekat u (20).

u stvari, proizilaze iz njihove kategorijalne pripadnosti (odnosno funkcionalne strukture), kao što je to verovatno slučaj s klitičkom rečom *li*, kao i iz pojedinosti njihovog morfonološkog sastava, što je slučaj i s enklitikom *je*. Drugim rečima, razlog zašto je neka klitika *a* na određen način poziciono specifikovana unutar niza, odnosno zašto je neki međusobni redosled klitika *a, b, c... n* u konkretnim nizovima dozvoljen ili ne, mora da se nalazi i u samim formalnim svojstvima klitika *a, b, c... n*, koja su u toku derivacije niza „vidljiva“ i za druge klitike u nizu. Zato niz nije ni tek arbitraran, nezavisno uređen linearni *obrazac*, kao ni predefinisani ili trivijalan *epifenomen*, već je *dinamička struktura* koju same klitike grade, upravo *u njemu* deluje morfosintaksa samih klitika, tj. on ima i složenu unutrašnju arhitekturu.

Prema tome, u zavisnosti od konkretnog iskaza (i argumentske strukture glagola u predikatu), u praksi se realizuju i različite pojedinačne klitike, u nizovima različite veličine i unutrašnje strukture. I ne samo što će sastav i ustrojstvo klitičkog niza, kao rečeničkog segmenta, zavisiti od gramatičkih i komunikativnih (pragmatičkih) faktora, koji „spolja“ deluju na njega, već će i sam broj i sastav konkretnih klitika *unutar* niza uticati i na njegovo unutrašnje ustrojstvo i način organizacije – upravo, kao što je i slučaj u nizovima u (20a) prema (20b), različite mogućnosti raspoređivanja klitika unutar niza mogu da važe u minimalnim nizovima, sastavljenim od dveju, i u većim nizovima sastavljenim od tri i više klitika.

- (21) Linearizacija enklitika nezavisna od njihovog međusobnog raspoređivanja prema „obrascu“ (adaptirano iz Hale 2017: 291):

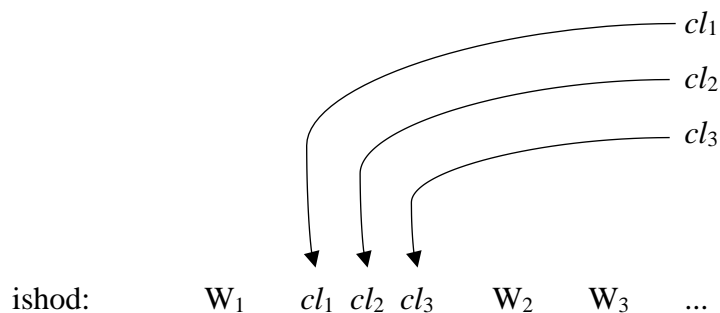

Stoga i dosadašnji pristupi kliticizaciji, zasnovani na obrascu kao u (19), upravo i ne uspevaju da objasne *zašto* se enklitike nižu, odnosno *kako* se zapravo pozicioniraju jedne u odnosu na druge,

kao i da li su sve moguće kombinacije štokavskih enklitika, koje proizilaze iz obrasca u (19), zaista i posvedočene, te otkuda primeri varijabilnog pozicioniranja jednih, ali ne i drugih enklitika, te druge morfološke, morfosintaktičke i semantičke idiosinkrazije sa klitikama u nizu; zato što arhitekturu samog niza posmatraju *odvojeno* od njegove linearizacije na „drugom“ mestu u klauzi. To primećuje i Hale (2017, v. i tamo cit. literaturu), koji ovakve pristupe (u njegovom slučaju, za 2P enklitike u sanskritu i drugim klasičnim ie. jezicima) vizuelno prikazuje kao u (21).

S druge strane, ako želimo zaista da odgovorimo na pitanje *gde* se tačno smeštaju enklitike, bilo bi dobro da i njihovo međusobno raspoređivanje motivišemo nekim svojstvom *samih* enklitika. Za razliku od (21), gde se objašnjenja kliticizacije iscrpljuju u formulisanju pravila koja bi dovela klitike na „drugom“ poziciju, tako *en masse*, dok način njihovog međusobnog raspoređivanja zatim prepuštaju nekom abitrarno definisanom „obrascu“, Hale sledeći Hocka (1996) linearizaciju enklitika koja ih *ujedno* namešta na odgovarajuću poziciju u klauzi kao i na odgovarajuće mesto u nizu sa drugim enklitikama, vizuelno prikazuje kao u (22), te zatim pokušava da je motiviše u okviru teorije optimalnosti.

- (22) Linearizacija enklitika sa njihovim simultanim međusobnim raspoređivanjem na „drugom“ poziciji (tzv. „Hockov obrazac“ prema Hale, op. cit.: 294):

U ovom drugom slučaju, Hale (i Hock) se pitaju, kao i mi ovde, postoje li neka svojstva samih klitika koja su zapravo zaslužna i za njihovo ulančavanje u nizu, tj. da li je „obrazac“ kao u (19) zapravo *motivisan*, a ne tek arbitraran linearni poredak, odnosno da li je klasterizacija klitika *motivna* i za njihovu linearizaciju na nivou klauze – a ne sekundarna u odnosu na nju; tako da, onda, i svaka pojedinačna klitika, kao u (22), u nizu zapravo ima *svoje, strukturno definisano* mesto, a ne samo linearnu poziciju u odnosu na ostale klitike.⁸⁹ Hale to ovako kaže:

⁸⁹ Za u osnovi sličan funkcionalno motivisan pristup klasterizaciji i verbocentričnih klitika u romanskim jezicima, kao i za širu teorijsku pozadinu, v. i Pescarini 2011, inter alia.

„So, our hope must be that the clitics fall into non-arbitrarily-defined classes, and that these clitic classes occupy well-motivated positions (relative to the functions the clitics instantiate) in the linguistic representation. Since it is safe to assume that no two clitics do exactly the same work and co-occur in a single clause, if order falls out in some way from function, we should always be able to generate a predicted ordering for any pair of clitics [...] There is no ‘second position’ in this conception of things, but a variety of ordered positions into which clitics are placed based on their properties (prosodic and functional)“ (Hale, op. cit.: 292–293).

Istraživanjima klitika „trećeg talasa“ preostaje, dakle, da utvrde koje su to tačno (formalne i funkcionalne) osobine samih *pojedinčnih* klitika relevantne i za njihovo „specijalno“ ponašanje na nivou klauze, a to je upravo nemoguće i bez bližeg razmatranja morfosintaktičkih i morfonoloških svojstava samih *nizova* koje klitike grade i u kojima se i ostvaruju, u netrivialnim spojevima s drugim klitikama. U nastavku ćemo, stoga, detaljnije razmotriti klitičke sisteme jezika našeg areala, imajući u vidu sve što je o (predikatskofraznim) klitikama do sada rečeno, kao tipološki raznovrsnim elementima na kontinuumu između autonomnih reči i vezanih funkcionalnih morfema – afiksâ, koji formiraju nizove sa razvijenom unutrašnjom strukturom i gramatikalizovanim idiosinkrastičnim osobenostima, na „specijalnim“ pozicijama u strukturi klauze.

4. Klitike u jezicima balkanskog areala

Južnoslovenski i balkanski jezici, kao što smo pomenuli, poseduju izrazito bogate sisteme klitika, u kojima su posvedočeni i praktično svi kroslingvistički relevantni tipovi kliticizacije. Tako, prema kategorijalnoj pripadnosti, tu su zameničke odnosno determinativne, zatim glagolske klitike, ali i različite klitičke partikule. Po funkciji, tu su tzv. komunikativne (tj. diskursne i modalne), kao i gramatičke – argumentske odnosno rekcijske (najpre objekatske, ali i subjekatske klitike u pojedinim jezicima), uključujući refleksivnu klitiku, zatim kopulativna i klitike pomoćnog glagola, kao i klitike u domenu imenske fraze (tzv. postpozitivni i prepozitivni članovi, te posesivne klitike). Prema načinu prozodizacije (smeru vezivanja), tu su ne samo enklitike i proklitike, već i pojave mezoklize (klitike koje se smeštaju *između* osnove i afiksa); i konačno, prema distribuciji i domenu linearizacije u višim sintaktičkim jedinicama, tu se nalaze i 2P/2W (en)klitike na nivou rečenice (odnosno fraze), i klitike s Tobler–Mussafijinim efektom, kao i kontaktne klitike u lokalnom domenu (tj. centrične klitike). Uz to, prema sintaktičkom ponašanju, ovde se javljaju – doduše, nejednako u svim jezicima ovoga areala – i podizanje, kao i udvajanje klitika.

Tako bogat inventar klitika i neobično elaborirani klitički sistemi u jezicima na ovom prostoru jesu arealno izrazita odlika kojom se ovi jezici suprotstavljaju susednim i drugim jezicima sa kojima se porede (npr. južnoslovenski u odnosu na druge slovenske jezike, ali i uopšte svi balkanski jezici u odnosu na starije faze u svojoj istoriji), pa se on može smatrati i geolingvistički važnim obeležjem, koje je makar delom bilo podstaknuto međujezičkim kontaktom i arealnom difuzijom u kontekstu balkanske miksoglotije.⁹⁰ Ako ima smisla uspostaviti takvu tipološku kategoriju, jezike balkanskoga areala bismo mogli nazvati „jezicima bogatim klitikama“.⁹¹

⁹⁰ Različite klitike (najpre tzv. postpozitivni članovi, posesivne te objekatske klitike pri reduplikaciji) zaista figuriraju kao prominentan jezički materijal i u svim klasičnim balkanističkim radovima, ali nikada u ovom smislu, kao *specijalna klasa* jezičkih elemenata, već se balkanističke studije u pravilu fokusiraju na fenomen klitičkog udvajanja objekata, koji jeste prvorazredni balkanizam u centralnim jezicima balkanskoga jezičkog saveza i kontaktom indukovano arealno obeležje u tako ograničenom, užem arealu. Sama kliticizacija elemenata u proširenoj glagolskoj projekciji i fenomen nizanja klitika na nivou klauze, međutim, značajno su šire rasprostranjeni od objekatske reduplikacije, čak i na Balkanu. Reduplikacija je samo jedan uži fenomen, vezan za verbocentrične balkanske klitike, pa tako i arealno uže razmešten, u onim idiomima koji su i tradicionalno predmet proučavanja balkanistike.

⁹¹ U nemaloj meri su i drugi indoevropski jezici tokom istorije razvijali različite pojedinačne klitike ili klitičke sisteme, pa se kliticizacija uopšte može smatrati i širim *evropskim* arealolingvističkim obeležjem (u dobroj meri se u tom smislu balkanskim jezicima tipološki pridružuju i drugi zapadni romanski jezici, a južnoslovenskim – zapadnoslovenski; dok se

Nažalost, dosada najveći arealnotipološki projekat, *Svetski atlas jezičkih struktura* (engl. *World Atlas of Language Structures*, *WALS*), u redakciji M. Dryera i M. Haspelmatha (Dryer & Haspelmath 2013), još uvek ne sadrži posebno poglavlje o klitikama, odnosno ne bavi se uopšte tipologijom klitika u jezicima sveta. To je moguće zato što se klitike ne smatraju kroslingvistički uporedivom kategorijom (e.g., v. niže u §4.3). Međutim, neke druge na sličan način *deskriptivne* kategorije ipak jesu našle mesto u *WALS*-u, npr. porede se morfologije različitih jezika kao pretežno sufiksalne ili pretežno prefiksalne (u Dryer 2013a), što nije u teorijskom smislu mnogo različito od enklize nasuprot proklizi. Ipak, *WALS* dosledno izbegava da uključi klitike u razmatranje, npr. u poglavljima koja prikazuju položaj temporalno-aspektualnih afiksa u odnosu na glagol (Dryer 2013b) i položaj pronominalnih prisvojnih afikasa u odnosu na imenicu (Dryer 2013c), i eksplicitno se kaže da, ako su u jeziku vreme ili aspekt odnosno posesija iskazani klitikama, takvi jezici nisu uzeti u razmatranje i obeleženi su kao „no tense-aspect inflection“ i „no possessive affixes“, što uopšte ne odgovara istini i kviri realnu sliku o morfološkoj strukturi ovih jezika.⁹²

Klitike se u *WALS*-u jedino pojavljuju kao moguće vrednosti u poglavlju o položaju padežnih afiksa (Dryer 2013d), ali ni ovde se one zapravo ne odnose na balkanske jezike, koji su ili izgubili morfološke padeže, ili pak poseduju padežne *sufikse*, a ne klitike, pa je u tom smislu i ovo poglavlje iz *WALS*-a za naše područje, kada je reč o klitikama, potpuno nezanimljivo. Razlozi su tome, svakako, i u „makrotipološkoj“ orijentaciji projekata poput *WALS*-a, pa se bogatstvo detalja i informacije relevantne za „mikropodručja“ kakvo je balkansko u njima neminovno gube. Ipak, sigurno je da bi jedan dovoljno informativan pregled inventara i osobina klitika u jezicima sveta (npr. koliki inventar klitika poseduju, u kojim sve kategorijama i funkcijama imaju klitike, znaju li za podizanje ili udvajanje objekatskih odnosno subjekatskih klitika, ili za 2P ili Tobler-Mussafijine efekte, itd.) na „mezonivou“ otkrio moguće arealne preferencije kao što je, recimo, mediteranska (romanska i balkanska) zona udvajanja klitika ili uopšte evropska „sklonost ka kliticizaciji“ i sl., a njih bi onda bilo moguće i porediti s razmeštajem nekih drugih fonoloških i sintaktičkih fenomena, pa je zapravo šteta što *WALS* nema takva poglavlja o klitikama.

I naš areal – prostor srednje i jugoistočne Evrope – lingvistički je heterogeno područje, obeležno dugom istorijom međujezičkih kontakata, koji su u znatnoj meri uticali i na morfologiju i

i germanski V2 obrasci, svakako još od Warckernagela, mogu analizirati i u tome kontekstu; iako, naravno, reč je o značajno „siromašnijim“ inventarima klitika).

⁹² Tako su, recimo, albanski, grčki, rumunski, bugarski i srpskohrvatski označeni kao jezici sa „no possessive affixes“ u Dryer 2013c, iako su klitike posesivnog dativa – mada, naravno, nisu sasvim uporedive s „pravim“ posesivnim afiksima kakvi su to, recimo, u turskom – ipak među karakterističnijim balkanizmima koji imaju važnog efekta i na strukture ovih jezika, uključujući i značajne razlike u sintaksi posesivnog dativa između samih južnoslovenskih odn. balkanskih jezika (cf. Gallis 1974, Pancheva 2004 i najskorije Nomachi 2016).

sintaksu jezika koji se ovde govore. *Balkanski jezički savez* je, tako, i prvi identifikovani jezički savez u istoriji lingvistike i do sada najbolje proučen.⁹³ Međutim, kao i sve lingvističke pojave koje su proizvod arealne difuzije, i kao i uvek kada se jezičke osobine posmatraju u prostoru, ni granice balkanskoga jezičkog saveza nisu oštre niti kompaktne. Posebno je u tome smislu indikativan odnos između tzv. *centralnih* jezika-članica ovoga saveza – tj. albanskih i balkanskih romanskih govora u kontaktu sa balkanizovanim slovenskim govorima na središnjem Balkanu – i južnoslovenskih jezika kao celine, koji čine jedinstven dijalekatski kontinuum od Crnog i Egejskog mora do istočnih Alpa.

Naime, izoglose balkanizama u južnoslovenskim govorima prostiru se difuzno preko većeg dela južnoslovenske teritorije, a posebno se raspršuju na terenu srpskohrvatskog jezika. Tako, kako se krećemo s (jugo)istoka na (severo)zapad, koncentracija balkanizama postupno opada – na primer, prenoseći se s bugarskog i makedonskog terena, areal postpozitivnog člana ovde zahvata timočko-lužnički dijalekat, objekatska reduplikacija pak i prizrensko-južnomoravski, analitička komparacija sve prizrensko-timočke govore, zatim infinitiv je manje običan i u kosovsko-resavskom dijalektu, a sinkretizam padeža mesta i cilja proširen je i u zetskim govorima, aorist i imperfekat su živa vremena i u istočnohercegovačkom dijalektu, a tzv. *volo*-futura, s klitičkim oblikom pomoćnog glagola *hteti*, grade ne samo svi štokavski, već i čakavski govori (up. i Ivić 1957, 2002).⁹⁴ Samo najseverozapadniji južnoslovenski – slovenački i hrvatski kajkavski govori – ostaju uglavnom izvan zone balkanizacije. Na jugoistoku odavde, balkanizmi su graduelno sve zastupljeniji, dok na terenu makedonskog jezika ne dostignu vrhunac, da bi zatim ponovo počeli postupno da opadaju kako idemo dalje ka istoku, kroz kompleks bugarskih govora, do obala Crnog mora.

Tako se južnoslovenski jezici *kao celina* uklapaju i u šire odnose među jezicima tradicionalno shvaćenog balkanskoga saveza, gde južnoalbansko narečje, zapadnomakedonski i aromunski govori oko Ohridskoga jezera predstavljaju *epicentar*, istočnomakedonski, severnoalbanski, prizrensko-timočki i zapadnobugarski govori *poluperiferiju*, a istočnobugarski, te grčki na jugu i rumunski na severu – krajnje *periferne zone* ovog saveza. Ostatak južnoslovenskoga dijalekatskog kontinuumu – dakle, srpskohrvatski jezik u celini i slovenački kao „nulta tačka“ balkanizacije na severozapadu – tu

⁹³ Za klasične sinteze v. Sandfeld 1930, Schaller 1975, Asenova 2002, Demiraj 1994. Opšti pregled oblasti daje i Friedman 2011, s pregledom najvažnije literature.

⁹⁴ Iako se, dakle, štokavski govori obično kategorijalno dele na *balkanizovane* i *nebalkanizovane* (Ivić 2009), to je ipak samo aproksimacija – i pored dubokih tipoloških razlika između ovih dveju grupa govora, u njima se ipak ogledaju efekti kontinuumu, te srpskohrvatski jezik *u celini* zapravo ulazi u zonu balkanističkih procesa (usp. i Grickat 2004; za pregled v. Popov 1984).

predstavljaju logičan (kao i organski) nastavak ovakve geolingvističke konstelacije, i kao takvi jesu upravo od izuzetnog značaja i za analizu fenomena koji se tiču samog saveza u užem smislu.⁹⁵

Stoga i ovde, radije nego o balkanskom jezičkom savezu u tradicionalnom smislu, koji je usko definisan tako da isključuje glavninu zapadnojužnoslovenskih dijalekata, govorimo o „**proširenom balkanskom arealu**“ – a to za nas znači balkanske i južnoslovenske jezike, integralno, bez obzira na stepen njihove zahvaćenosti i (ne)pripadnosti tradicionalno shvaćenom jezičkom savezu. Tako i oni strukturno *nebalkanizovani* idiomi, poput slovenačkog, svejedno kao organski deo južnoslovenskog dijasistema mogu da posluže i kao „kontrolni“ član u analizi, odnosno *tertium comparationis*. Između različitih tipova klitika i u južnoslovenskim jezicima, uostalom, bili oni u većoj ili manjoj meri balkanizovani ili ne, svakako postoji, kako smo i ranije videli, i formalna kao i dijahronijska veza.

Ovde ćemo bliže razmotriti upravo tipove klitičkih sistema u jezicima proširenoga balkanskog areala, kao i ambivalentan status klitika kao leksikogramatičke kategorije na kontinuumu između reči i afiksa. Pri tome, osobina glagolskofraznih klitika u ovim jezicima da se realizuju u okviru *niza*, sa sintagmatskim i paradigmskim specifičnostima koje iz tog strukturnog svojstva specijalnih klitika proizilaze, pokazaće se kao važna dopuna tipološkim kriterijima i dijagnostičima za status klitika razrađivanim u dosadašnjoj teorijskoj literaturi. U nastavku ćemo, stoga, videti i kako se u odnosu na tako formulisane tipološke parametre iz klasične teorije klitika pozicioniraju različite južnoslovenske i balkanske frazne odnosno verbocentrične klitike.

⁹⁵ Nije ni slučajno što je balkanski jezički savez najpre i definisan upravo *iz ugla slavistike* (najčešće se navodi Kopitar 1829, za kojim su sledili Miklosich 1861, Seliščev 1925 i dr., v. u Popov, op. cit., Friedman, op. cit.: 277), tj. komparativno posmatrajući osobine jednih (bugarskih i makedonskih) govora u odnosu na ostatak južnoslovenskih jezika, kao celine.

4.1. Južnoslovenske frazne klitike

(Glagolsko)frazne tj. klauzalne klitike u južnoslovenskim jezicima predstavljaju tradicionalne Wackernagelove enklitike, kakve imaju zapadnojužnoslovenski – srpskohrvatski i slovenački jezik. Ovi jezici nalaze se, i u strukturnotipološkom i u arealnom smislu, *izvan* tradicionalno shvaćenog balkanskoga jezičkog saveza, bilo u potpunosti (slovenački) ili u velikom stepenu (srpskohrvatski, koji je i najmanje balkanizovan upravo u domenu enklitika), te dele gotovo identičan inventar fraznih klitika. No, iako je reč o dvama blisko srodnim jezicima i gotovo identičnim klitičkim sistemima, srpskohrvatske (standardne štokavske) i slovenačke klitike, kako ćemo videti u nastavku, na sintaktičkom nivou ipak manifestuju i bitne razlike, demonstrirajući tako upravo efekte *kontinuum*a, koji se mogu posmatrati i na strukturnom planu, i u arealnoj perspektivi.

Drugi južnoslovenski jezici (istočne grupe, koji su i strukturno veoma balkanizovani) frazne klitike imaju pre svega u domenu *imenske fraze* – koje se ne klasterizuju; i to tzv. postpozitivni član i posesivne klitike u dativu, koje i svojom formom ali i funkcijom i same stoje između rečeničnog i imenskog domena (pored iznad cit. radova, cf. i Miličević 2012), pa ih nije jednostavno uklopiti ni u jednu klasifikaciju i s obzirom na kompleksnosti svoje upotrebe predstavljaju praktično nezavisan teorijski problem. Sve ostale balkanske klitike su u strukturnom smislu *centrične* (bilo da, pri tome, prozodijski manifestuju i Tobler–Mussafijin efekat ili ne).

4.1.1. Raspoređivanje klitika u rečenici i fonetskoj frazi

Za razliku od štokavskih enklitika, koje ne mogu stajati u izolaciji i fokusu, pa stoga nikada ne mogu ni poneti akcentat, u razgovornom slovenačkom jeziku je takva realizacija klitika zapravo moguća (23). Drugim rečima, slovenačke klitike uopšte nisu prozodijski (pod)specifikovane, pa se u govornom jeziku javljaju i u izolaciji (23a), pa i akcentovane u kontrastu (23b) (Dvořák 2007, 2010). To znači da nužan uslov za *klitičnost* nisu ni neakcentovanost, ni nemogućnost stajanja u izolaciji, u koordinaciji ili u fokusu, već su i to samo redundantne osobine većine klitika u jezicima sveta, koje obično, ali ne i nužno, samo proizilaze iz njihove „specijalne“ sintakse, kao površinske manifestacije.

- (23) a. *A(li) ga kličeš?*
– *Ga.*
b. *Slišal sem GA, videl pa NE.*

(primeri iz Dvořák 2010)

U primerima u (23), slovenačke klitike zapravo nose pragmatička obeležja *verum* fokusa na tzv. „levoj periferiji“ klauze (usp. i Ivić 2005), tj. realizuju se u izolaciji ili u kontrastu samo zato što ih licencira takvo pragmatičko obeležje, bez koga se ne bi mogle tako upotrebiti (na sličan način na koji i 2P enklitike inače u domen CP privlače veznici ili pak upitna rečca *li*, kao inicijalne morfeme u nizu sa klitikama), pa bismo upravo to pragmatičko obeležje onda, i u strukturnom smislu, mogli smatrati i „osloncem“ za klitike u (23).⁹⁶

Isto tako, slovenačke klitike, za razliku od štokavskih, mogu da se jave i na inicijalnoj poziciji u svojoj izgovornoj reči odn. prozodijskoj frazi, tj. i iza pauze. To je zato što klitike u slovenačkom, zapravo, *nisu* uopšte specifikovane prozodijski – one mogu biti prozodijski i u enklizi i u proklizi, u zavisnosti od konfiguracije konkretnog iskaza (Marušič 2008).⁹⁷ Za razliku od njih, štokavske klitike će se radije premestiti na „treću“ ili postverbalnu poziciju negde dublje u rečenici, ili će se smestiti unutar sintagme na inicijalnoj poziciji, neposredno iza prve reči u njoj, ako ispred njihove uobičajene „druge“ pozicije stoji pauza. Radije to, nego da ostanu na njoj, a da se prozodijski pridruže osloncu s desne strane, tj. da se izgovore u proklizi. To će biti slučaj samo onda kada je iskaz tako nesrećno sastavljen da enklitika nema bolju opciju nego da ostane za pauzom, npr. (24).⁹⁸

(24) *Marko Marković, # koga ste juče upoznali, # je = dobar #.*

Konstituentna druga pozicija, neposredno nakon prvog konstituenta, isključuje se u (24), bilo zbog njegove sintaktičke (što je vlastito ime), bilo prozodijske „težine“ pred pauzom, pa se enklitika morala smestiti niže, na alternativnu „treću“ poziciju, iza umetnute rečenice. Za različite govornike su, naime, druge moguće opcije, kao enklitika unutar ličnog imena: *Marko je Marković*, ili enklitika na apsolutnom kraju dužeg iskaza: *...dobar je #*, odnosno upotreba ortotoničke forme umesto neutralne klitičke: *jeste dobar*, i sl., nejednako prihvatljive ili stilski obeležene.

⁹⁶ Slične primere donosi i Priestly 1993: 429, npr. *Si že končal delo? – Predvčerajšnjim še nè, včeraj pa sem gâ*, kao i *(Ali) se dobro počutiš? – Jā, sè* (cit. u Franks 2016). Tako klitike, kada nose akcenat, primećuje Franks, mogu i same da postanu oslonac za druge klitike: *Ali mu ga daješ? – Mu gâ* i dr. (op. cit.: 97–98 et seq.; cf. i Franks 2010, Franks & King, op. cit.).

⁹⁷ Za neke govornike, kako svedoči Franks 2016, postoji čak preferencija k proklizi. Slovenačke klitike, onda, manifestuju i nešto poput „obrnuto“ Tobler-Mussafijinog efekta, utoliko što se *sintaktički* nameštaju na drugo mesto u rečenici, kao i „klasične“ Wackernagelove enklitike, ali prozodijski se pak pridružuju izgovornoj reči sa svoje *desne* strane; up. primer *Včeraj se = je = Janez cel dan praskal po rokah!* (op. cit.: 96, et seq.). Opet, i ovde je moguće posredni *pragmatički* faktor, utoliko što se prilog (*včeraj*) razume kao topikalizovan.

⁹⁸ # ovde označava granice širih prozodijskih (intonacionih) fraza.

Slovenačkim klitikama, s druge strane, važno je pak samo to da se realizuju na *sintaktički* „drugoj“ poziciji u klauzi, i tu će se prozodijski pridružiti osloncu s leve strane (tj. kao enklitike) ako je to moguće, a ako nije, onda će naprosto okrenuti smer prozodizacije na suprotnu stranu i prozodijski se realizovati kao proklitike. Slovenačke klitike, dakle, imaju Wackernagelovu distribuciju *u sintaksi*, tj. Wackernagelovu poziciju u strukturi klauze (= iza *prvog konstituenta*, bilo da je to neka reč, sintagma, predložko-padežna konstrukcija ili cela klauza), dok prozodijski nisu specifikovane, iako preferiraju enklizu – pridružiće se, naime, onom prozodijskom osloncu s bilo koje strane, kome to mogu (prvo će svakako proveriti levu, ali ako je tu prozodijska granica, onda i desnu stranu).

Up. primere u Toporišiča (2000), gde iako je obeležen akcenat na svim inicijalnim konstituentima, čime sugerise enklizu, u primerima kao što su njegovi 6 i 9, a moguće i pojedini drugi navedeni, kao i u svima pod b), iza umetnutog dela rečenice, jasno je da su klitike, iako se nalaze na sintaktički „drugom“ mestu, prozodijski zapravo *u proklizi* u odnosu na neku reč koja sledi:

„Prosti naslonski niz stoji:

a) Za prvim stavčnim členom [...], najsi bo gol, zložen ali stavčen. [...] Zglede vzemimo kar iz Cankarjevega besedila.

1. *Petéro nas* (osebek) *je*...

2. *Sedéli* (deležnik zloženega povedka) *smo*...

3. *Spočétka* (prislovno določilo) *smo se*...

4. *Nájstaréjši sêstri* (logični osebek) *je*...

5. *V srcih* (prislovno določilo ozira) *pa smo*...

6. *Kadar so se zunaj oglasili koráki* (prisl. dol. časa), *smo se*...

7. *Zeló* (prislovno določilo mere) *smo*...

8. *Pred dôbro úro* (prislovno določilo) *se je*...

9. »*Kmálu se vrnem!*« (dobesedni navedek) *je rekla.* / »*Kmálu,*« *je rekla,* »*se vrnem.*«

10. *Máti* (osebek) *se nas je bala.*

b) Za vrvikom: *Na Gregorjevo – otec, še veš? – se ptički ženili so.* (Ž) – *Zunaj, mislim, da pred sosedovo hišo, je zacvilil pes.* (C)“ (Toporišič 2000: 675).

Upravo ovo svojstvo klitikama u slovenačkom omogućava i da u naporednosloženoj rečenici stoje i iza naporednih veznika, tj. sa stanovišta sintaktičke strukture, na *doslovno inicijalnom* mestu u klauzi (pored toga što se inače smeštaju na „gramatikalizovanu“ postsindetsku poziciju iza zavisnih veznika, kao i u štokavskom; uostalom, u ovim slučajevima je u oba jezika ceo spoj veznika, koji je i sâm proklitika, i klitikâ za njim, prozodijski svakako u proklizi):

„Če je v povedi (tudi razdruženi) več stavkov povezanih z vezniki, stoji veznik pred prostimi naslonkami: *Sedeli smo za mizo in smo čakali. – V srcih pa smo bili stari. – Zdelo se mu je, da ga pelje kot otroka. – Ga pelje kot otroka, in je ubogal. – Je ubogal, ker je vedel ... – Je vse izginito in ga zapustilo. – Sama je najbrž že večerjala, pa se ji ne mudi s kruhom.* Prim. še v odvisnem govoru: *Takoj da se povrne, je rekla*“ (ibid.: 676).

Slovenačke klitike, prema tome, daleko *slobodnije* shvataju Wackernagelovu 2P distribuciju nego čak i štokavske, koje se u poređenju s ovim primerima doimaju znatno ograničenije. „Drugo“ mesto ovde bukvalno znači drugo iza *bilo čega*, baš kako je to hteo i Wackernagel. Čak se iz primera koje navodi Toporišič iznad čini da „drugo“ mesto lako može biti shvaćeno i *na nivou diskursa*, dakle i preko granica jedne komunikativne rečenice, tako što će se klitike smestiti i na apsolutno inicijalnu poziciju u rečenici ako njoj prethodi neka druga rečenica koja je s njom povezana *u diskursu*; dakle slovenački, ponovo vidimo, zna i za *pragmatičku* „drugo“ poziciju odnosno **pragmatički oslonac** za klitike (up. *Zdelo se mu je, da ga pelje kot otroka. Ga pelje kot otroka, in je ubogal. Je ubogal, ker je vedel...* itd.).

Čak ni u izolovanim iskazima, apsolutno inicijalna pozicija nije strana slovenačkim klitikama. Up. i kod Toporišiča, koji na izvestan način i sâm primećuje kako u tim slučajima pragmatika zapravo licencira položaj klitike:

„Na začetku povedi ali stavka stojijo proste naslonke le takrat, če sta pred njimi izpuščena vezniška ali naglašena beseda (besedna zveza), za katerimi naslonke sicer lahko stojijo:

Si brala novo pesniško zbirko? (= Ali si ...);

Le hitro pojdi, je daleč (= pojdi, ker je ...);

Se bo nadaljevalo (namreč: tó, berílo, článeK, razpráva);

Se priporočamo (namreč: Tudi za prihodnjič...).

Sem gre za silo tudi Prešernovo *Je znala obljubit, je znala odreči...* (namreč *Urška*); ali pa moramo to imeti za umetno stavo“ (loc. cit.).

I ovakav položaj normalno proishodi iz prozodijske neobeležnosti klitika u slovenačkom. Štokavske klitike, budući da su i prozodijski *specifikovane* kao enklitike, nisu toliko slobodne. Tako, osim ograničenja o kojima je već bilo reči, a koja je najdetaljnije istražio Popović (op. cit.), one su i značajno manje neselektivne u odnosu na svoj oslonac. Pre svega, ne mogu se, kao slovenačke klitike, „osloniti“ na pragmatiku, pa tako ne mogu ni (osim u izuzetnim slučajevima, kada su sve druge opcije manje dobre) menjati smer prozodizacije. Pojedine klitike pak imaju i dodatno suženu vezljivost; tako upitna enklitika *li*, čiji ujedno prozodijski i gramatički oslonac mogu biti samo druge upitne, *k*-reči (*ko li, šta li, gde li* itd.) ili finitni glagol (*Dolaziš li sutra? : *Sutra li dolaziš?*), odnosno određeni veznici (sa kojima je i sraslo: *ali, ili, negoli, ako li*), ili tek izuzetno, kada i nije više upitna rečca, već

marker emfaze, i neka druga reč (*čudna li čuda, strašno li je* i sl.).⁹⁹ U svim drugim situacijama, kao i ako je na apsolutno inicijalnoj poziciji u iskazu, *li* će se zameniti svojim ortotoničkim oblikom *da li* ili *je li* (za tzv. „da–ne“ pitanja, gde oslonac za *li* čine akcentovani oblici gl. *jesam*, uključujući ovo poziciono uslovljeno *jě*), a koje se u razgovornom jeziku stopilo i u partikulu *jel*.¹⁰⁰

Dakle, prema sintaktičkim merilima (položaju i vezljivosti, mogućnosti upotrebe u izolaciji i u fokusu, odnosno (ne)mogućnosti koordinacije), južnoslovenske frazne klitike čine kontinuum od apsolutno slobodnih slovenačkih klitika, čije je jedino klitičko obeležje u načelu vakernagelovska distribucija, ali koje osim toga nemaju ni prozodijskih, niti ikakvih drugih sintaktičkih ograničenja i stoga su maksimalno neselektivne čak i preko granica klauze; preko srpskohrvatskih enklitika, koje su u poređenju s njima nešto manje neselektivne, ne mogu se upotrebiti u izolaciji ili u fokusu, odn. ne mogu se koordinirati, pa tako ni poneti akcent; do istočnojužnoslovenskih fraznih enklitika samo u domeni imenske fraze, gde je to pre svega članska morfema, ali ne više i na nivou klauze.¹⁰¹

⁹⁹ Izgleda da, osim glagola, oslonac za ovo emfatičko *li* mogu opet biti samo *pridevi* ili *prilozi izvedeni od prideva* (usp. **sutra li*). To, posredno, ukazuje i u štokavskom na kroslingvistički inače poznatu vezu između vrsta reči glagola i prideva (odnosno od njih izvedenih priloga, sa kojima inače čine leksički kontinuum) – u nekim jezicima, naime, između njih uopšte i nema formalne razlike, i pitanje je mogu li se pridevi uopšte nedvosmisleno izdvojiti kao univerzalna vrsta reči. (Dublje to rezonira i Belićev opštiji pojam „nesamostalne vrste reči“, u Belić 1941.) U našem jeziku, dakle, i tu vezu posredno pokazuje sintaktičko ponašanje klitike *li*.

¹⁰⁰ Kovačević 2020 je analizira kao tmezu *jesam li* → *jel sam* i sl., dakle kao da je enklitika *li* (u redukovanoj formi *l'*) permutacijom u ovakvim spojevima postala *mezoklitika*. Međutim, ne radi se više o klitici. *Jel* je samostalna partikula, dobijena gramatikalizacijom izraza *je li*, koja je samo u razgovornom jeziku proširila svoju upotrebu i na sve upitne kontekste, ne samo na kopulativna „da–ne“ pitanja u 3. licu jednine, i zato se sada nezavisno javlja i kao prozodijski i gramatički oslonac i za druge enklitike u upitnim rečenicama (kao *jel sam, jel si, jel bi, jel ćeš*, u razgovornom jeziku se može čuti i „pleonastično“ *jel je*, itd.), dakle u svim kontekstima u kojima se u književnom jeziku inače koristi i *da li*. Varljiv utisak da se radi o „tmezičkoj permutaciji“ zapravo je motivisan samo nesrećnim pravopisnim rešenjem da se supstandardna partikula *jel* piše (tj. da se pokuša uklopiti u pravopisne konvencije, po kojima se i *li*, iako je uvek vezana morfema, u književnom jeziku piše odvojeno) kao *je l'* (analogijom prema načinu na koji beležimo i zaista u govoru redukovano *da l'*) ili čak *jel'* (tako, spojeno ali s apostrofom, kao kompromisno „srednje“ rešenje, donosi ga *Pravopis* Matice srpske u svom rečniku, s. v. *je li*), čime se zapravo pogrešno sugerise da je *l'* tu posebna reč i fonetski redukovano *li*. Onda *je l' si* i sl. samo svojim ortografskim likom izgleda kao tmeza.

¹⁰¹ Ograničenjima vezljivosti treba dodati i ranije pomenuti položaj glagola, prema Popoviću (op. cit.; §1.2.4), koje je ograničenje verovatno univerzalno i za sve *glagolskofrazne* klitike. Ono izgleda da važi i u slovenačkom, up. u Toporišiča, donekle dvosmisleno: „Če je povedek sestavljena glagolska oblika ali će sestoji iz pomožnega glagola in povedkovega določila, stojijo proste naslonke za deležnikom ali povedkovim določilom“ (ibid.: 675); ograničavajući tako i položaj klitika samom *strukturuom klauze*, kao i u štokavskom, s *desne* strane.

4.1.2. Raspoređivanje klitika unutar niza

Na ovako definisanim sintaktičkim pozicijama, i slovenačke i srpskohrvatske se frazne klitike klasterizuju u *klitičke nizove*. U njima pak deluju različite morfonološke i morfosintaktičke operacije nad samim kombinacijama klitika. Kako smo to istakli i u Božović et al. (2017), upravo su takve idiosinkrastičnosti kakve uočavamo unutar klitičkog niza, odnosno u morfologiji samih (en)klitika, znakovite i za njihovu tipologiju i parametrizaciju. Ako se, naime, *stepen idiosinkrazije* uzme kao merilo statusa nekog jezičkog elementa na kontinuumu između afiksa (i.e. morfologije, koja se odlikuje višim stepenom idiosinkrastičnosti) i reči (sintakse), onda se različite pojedinačne klitike ili tipovi klitika, posmatrani i u kontekstu niza u kome se ostvaruju, a ne samo na nivou klauze, tj. u spoju sa ortotoničkim rečima, mogu pratiti duž tog leksikogramatičkog kontinuumu i po svojim formalnim, i po funkcionalnim svojstvima.

Opštu shemu arhitekture štokavskoga enklitičkog niza videli smo u (19); slovenački klitički niz skiciran je u (25).¹⁰²

- (25) Opšta shema slovenačkog klitičkog niza (cf. Toporišič, op. cit.: 671; Golden & Sheppard 2000):

AUX ≠ je / AUX ≠ FUT	REFL	DAT	ACC/GEN	(REFL)	AUX = je / AUX = FUT
<i>sem, si, sva, bi... (etc.)</i>	<i>si, se</i> (i.e., <i>si</i> > <i>se</i>)	<i>mi, ti, ji, mu, nam...</i> (etc.)	<i>me, te, jo, ga, jih...</i> (etc.)	(<i>se</i>)	<i>je, bom, boš, bo... (etc.)</i>

Iako sitne, razlike koje postoje u inventaru štokavskih i slovenačkih klitika održavaju se i na ustrojstvo njihovih klitičkih nizova. Tako, slovenački poseduje i refleksivnu klitiku u dativu *si* pored akuzativne *se*, za koju znaju i neki štokavski dijalekti, ali ne i standardni jezik; takođe, sl. futurske enklitike su oblici glagola *biti* od osnove *bo(*d)-* a ne glagola *hteti*; osim toga, sl. klitika *bi* ne razlikuje

¹⁰² Pored glagolskih i zameničkih klitika, slovenačke gramatike (up. Toporišiča) navode i veznike i negaciju kao elemente klitičkih nizova. I ove morfeme svakako jesu nenaglašene i ulaze u nizove sa klitikama, veznici s leve strane, na inicijalnoj poziciji u nizu, a negacija na finalnoj, s desne ivice. Ovde ih, međutim, izostavljamo jer je reč o *funkcionalnim rečama* a ne o klitikama *u užem smislu* (donekle kao i štokavsko *li*, mada ono za razliku od drugih funkcionalnih reči u štokavskom zaista jeste i *enklitika*, što signalizira njegov „specijalni“ status).

lica, kao i u mnogim štok. dijalektima i u razgovornom jeziku; ali zato zameničke i klitike pomoćnog glagola u prezentu i futuru, pored jedninskih i množinskih, ovde imaju i oblike dvojine, i u glavnini dijalekata i u književnom jeziku).

Kao i u štokavskom, i ovde se samo klitika 3. lica jednine prezenta *je* pozicionira na kraj, a sve ostale klitike pomoćnog glagola *biti* na početak niza, izuzev futurskih klitika od osnove *bo-*, koje kao i *je* stoje iza, a ne ispred zameničkih klitika – za razliku od štok. *ću, ćeš, će* itd. Takođe, dok štok. refleksivno *se* ima gramatikalizovanu poziciju iza drugih pronominalnih enklitika, dakle s desnog kraja niza, gde i gl. *je*, pozicioniranje sl. refleksivnog *se* je jednako moguće *na oba kraja* zameničkih pozicija u nizu – *pozadi*, dakle uz druge klitike u akuzativu, kao i *napred*, uz druge klitike u dativu (kojima prirodno teži da se pridruži refleksivno *si*, a onda za sobom povlači i drugu refleksivnu klitiku *se*).¹⁰³ Kada se obe refleksivne klitike realizuju na toj „dativnoj“ poziciji *napred*, onda klitika u dativu *si* ponovo svakako prethodi klitici u obliku akuzativa *se*.

Sámo postojanje takve morfološke strukture kao što je klitički niz, tj. sâm poredak klitika u njemu, obično dosta rigidan, koji sledi neka unutrašnja pravila raspoređivanja klitika, predstavlja već po sebi, kao što smo i *napred* istakli, prvorazrednu idiosinkrastičnost klitika. Već se po tome, dakle, i zapadnojužnoslovenske predikatskofrazne klitike, iako su objekti na nivou rečenice, bitno udaljuju od tipičnih morfosintaktičkih reči i formalno se približavaju afiksima. A unutar niza, postoje i dodatne morfološke idiosinkrazije, poput pomenutog različitog nameštanja glagolskih klitika ispred odnosno iza zameničkih. Naime, ukoliko se klitike prezenta s jedne i futura s druge strane u slovenačkom i mogu, budući da je sistemski reč o rascepu na nivou morfosintaktičke kategorije (vremena), nekako i objasniti u sintaksi, činjenica da se *samo* klitika 3. lica jednine prezenta *je*, u oba jezika, pozicionira drugačije nego ostale klitike iz *iste* kategorije mora biti morfosintaktička idiosinkrazija.

Samo ta klitika je, upravo, i drukčijeg morfološkog *sastava* nego ostale prezentske klitike, kao što smo ustvrdili i iznad, kao i drukčije gramatikalizacije. Dok su ostale klitike prezenta sistemski predstavljene formantom *s-* i nastavčkim delom: *s-m* [→ štok. *sam*, sl. *sem*], *s-(*s)i*, *s-mo*, *s-te*, *s-u*, odnosno u sl. i *s-va*, *s-ta*, samo je klitika 3. lica sg. jedina predstavljena redukovanom osnovinskom morfemom *je* ← dezakcentuacijom *jê*. Dakle, kako je njen istorijski postanak drugačiji i pada u drugo vreme, te kako ni njen morfemski sastav, stoga, nije isti kao kod ostalih klitika, otuda i njeno drukčije morfosintaktičko ponašanje, tj. idiosinkrastičnost u nizu.

Slično tome, morfološki sastav je drugačiji i za glagolske klitike prezenta s formantom *s-* i za klitike futura od osnove *bo(*d)-*,¹⁰⁴ koje se u sl. i raspoređuju na različitim krajevima niza. (Ponovo,

¹⁰³ Ovaj drugi položaj je običniji u književnom jeziku i navodi ga Toporišič (ibid.).

¹⁰⁴ Od iste je osnove i klitika potencijala *bi*, ali se ona, za razliku od futurskih klitika, smešta na početak niza, zajedno s prezentskim klitikama. Razlog je tome verovatno u njenoj jačoj gramatikalizovanosti (zbog koje je i izgubila različite

i okolnosti njihove geneze su drugačije – ove druge su *mlađe*, i stoga se smeštaju, zajedno s *je*, na kraj niza. Futur se, naime, kao noviji glagolski oblik, koji se tek skorije u potpunosti emancipovao od prezenta, na različite načine gramatikalizovao u različitim slovenskim jezicima – i različito u dvama zapadnim južnoslovenskim jezicima i njihovim dijalektima.)

U štokavskom nizu, klitika 3. lica sg. *je* učestvuje i u dodatnim morfološkim idiosinkrazijama u odnosu na svoj slovenački parnjak. Naime, u dodiru s homofornom klitikom akuz. sg. femininuma *je*, potonja se obavezno disimilira u *ju*. (U govornom jeziku se, alternativno, i elidira jedna od klitika, haplogijom *je je* → *je*.) Isto tako, u književnom jeziku i u delu istočnijih govora elidira se *je* i iz sekvence *se je*, s reflektivnom klitikom *se*. (U drugim dijalektima to nije slučaj, ali je i međusobni raspored ovih dveju klitika, opet, obično slobodniji: *se je* ili *je se*. O tome usp. više kod Popovića, op. cit.: 291–292.¹⁰⁵) Ovakve morfonološke operacije nisu poznate u istovetnim sekvencama izvan niza klitika, tj. ne primenjuju se inače na svako fonološko /se/ i svako /je/, već samo na spojeve s *klitikama*. Reč je, dakle, o „unutrašnjem sandhiju“ u Zwickyjevim terminima (v. iznad), tj. o morfonološkim idiosinkrastičnostima kakve karakterišu i afiksarne spojeve pre nego sintaktičke konstrukcije.

S druge strane, u slovenačkom takvih morfoloških idiosinkrazija u analognim sekvencama klitika sa *je* nema (mada, ovde i klitika akuz. sg. femininuma inače glasi uvek *jo*, pa do homonimije i ne dolazi). Ponovo su, dakle, i s morfonološkog aspekta, štokavske enklitike *bliže afiksima* nego slovenačke, koje i tu uživaju nešto veću slobodu kombinovanja.

No, iako se na sekvencu klitika *se je* u slovenačkom nizu ne primenjuju nikakve arbitrarne morfonološke operacije, ponašanje klitike *se* i ovde je specifično, budući da se, kako smo rekli, može smestiti s oba kraja zameničkih klitika. Nesumnjivo je opet *morfologija* sama ta koja i ovu reflektivnu klitiku privlači na jednu ili drugu stranu, jer i klitika *se* teži da se pridruži oblički joj srodnim klitikama u akuzativu, s jedne strane, ili osnovinski joj srodnoj klitici *si*, s druge, te zbog toga i „preskače“ sve druge zameničke klitike i dativa i akuzativa.

Takođe, klitike u slovenačkom se, na izvestan način, po svojim inherentnim (mor)fonološkim svojstvima razlikuju od neklitičkih formi. Naime, u fonologiji slovenačkog, fonemska razlika između otvorenih i zatvorenih srednjih vokala *é, ó /ɛ, ɔ/* i *ê, ô /ɛ, ɔ/* neutralizuje se u nenaglašenim slogovima, u korist potonjih. U svim nenaglašenim slogovima u rečima uvek se, dakle, realizuju jedino otvoreni srednji vokali /ɛ, ɔ/. U klitikama poput *bo, se* i njima srodnim klitičkim partikulama kao *že, le*, međutim, i samo u njima, stoje zatvoreni vokali /ɔ, ɛ/, iako su ovi slogovi (u većini slučajeva, tj. u neutralnom iskazu i po definiciji) nenaglašeni. Odsustvo akcenta, dakle, ovde ne deluje na isti način

oblike za lica) u pravcu *modalne rečice*, slično kao u istočnoslovenskim jezicima. Kao klitika modalnog značenja, prirodno teži da se smesti što bliže početku klitičkog niza (gde je, upravo, i štok. *li*).

¹⁰⁵ Pregled varijacije u raspoređivanju enklitika u štokavskim dijalektima donosi sada i Ognjanović 2020.

na fonemski sastav reči kao u drugim, neklitičkim rečima u slovenačkom, tj. ni u slovenačkom se na klitike i na ostatak leksikona ne primenjuju ista fonološka pravila – fonološko pravilo koje inače važi za ortotone reči ne važi i za klitike, prema tome klitike i u slovenačkom imaju sopstvenu, *specifičnu fonologiju*, pored toga što i inače imaju specifičnu prozodijsku strukturu.

Prema tome, u pogledu morfoloških idiosinkrastičnosti i klasičnih kriterija za razlikovanje morfologije od sintakse, zapadnojužnoslovenske frazne klitike čine formalni i arealni kontinuum od relativno slobodnijih (= više sintaktičkih) klitika u slovenačkom, koje su prozodijski nespecificovane i maksimalno „neselektivne“, čak i preko granica klauze (tj. oslanjaju se i na pragmatiku) – s jedinom morfološkom idiosinkrazijom ovde u postojanju relativno rigidnog poretka klitika u nizu, koji uključuje arbitrarno nameštanje pojedinačnih klitika *je* i *se*, te samorazumevajućom činjenicom da su klitike i inherentno fonološki zasebne u odnosu na ostatak leksikona – pa do štokavskih enklitika, koje jesu prozodijski specificovane, neselektivne su samo unutar granica svoje klauze (ili još i ograničenije, poput klitike *li*) i ne dopuštaju sve logički moguće kombinacije enklitika u nizu, već na njih deluju i dodatna morfonološka ograničenja, nepoznata izvan klitičkog niza (a koja, opet, najpre uključuju kombinacije s klitikama *je* i *se*).

To štokavske klitike, u odnosu na slovenačke, čini više morfološkim (morfologizovanim), što nije bez veze i sa time kako se arealno pomeramo sve više ka jugoistoku, ka zoni balkanskih jezika. Iako je srpskohrvatski najmanje balkanizovan upravo u domenu enklitika, i iako je najrodniji upravo slovenačkom sistemu klitika, kada se oni ovako porede, na formalnom nivou i u kontekstu tipologije klitičkih nizova u kojima se i ostvaruju, kao i u arealnoj perspektivi, onda se ipak mogu jasno uočiti efekti kontinuuma.

4.2. Balkanske verbocentrične klitike

(Verbo)centrične klitike poznaju jezici balkanskoga saveza, tradicionalno shvaćenog, dalje na jugoistoku. Kao i frazne klitike, i *centrične* mogu u načelu biti klitike bilo u glagolskome, bilo to u imenskom domenu, u kome se, samo, ne pridružuju nekome kraju (ivicama) fraze, kako to čine frazne, već isključivo njenom leksičkom centru (glavnoj reči – glagolu odnosno imenici). I ovakve klitike, opet, prozodijski mogu biti u enklizi (ako se centru svoje fraze priključuju zdesna) ili u proklizi (ako se centru fraze pridružuju sleva), ali u balkanskim jezicima i u mezoklizi (kada se nameštaju *unutar* glavne reči, između njene gramatičke osnove i nastavaka).

I sistemi centričnih klitika na Balkanu razlikuju se donekle međusobno u samom inventaru klitika i njihovim morfosintaktičkim i morfonološkim osobinama. U *inventaru* zameničkih klitika, tako, svi balkanski jezici poseduju akuzativne i sinkretičke dativne odnosno genitivne (u modernom grčkom) klitike (tj. klitike direktnog i indirektnog objekta, koje ovde, pod određenim gramatičkim i pragmatičkim uslovima, redupliciraju i odgovarajuće argumentske fraze), ali pojedini idiomi (grčki, prema Mišeska Tomić 2006: 315–316f, kao i romski govori) znaju i za nominativne (tj. subjekatske) klitike. S druge strane, balkanoslovenski govori imaju i klitike pomoćnog glagola kao specijalne klitike, dok su u drugim (neslovenskim) balkanskim jezicima oni nezavisne funkcionalne reči, koje mogu biti i nenaglašene u govornom nizu, kao „proste“ klitike, ali nemaju i „specijalnu“ sintaksu kao zameničke klitike, tj. ne ulaze nužno sa njima i u *nizove* sa specifičnim alomorfijama i kombinatornim ograničenjima.

Isto tako, samo je u balkanskim slovenskim jezicima tzv. postpozitivni član klitika u domenu imenske fraze (i to, s 2P efektom), dok je u drugim balkanskim jezicima (balkanskim romanskim i albanskom) on srazmerno više morfologizovan i gramatikalizovan uza svoj leksički centar – imenicu kao pravi afiks (v. Halpern 1992, Ortman & Popescu 2000). Ovi jezici, s druge strane, u imenskoj frazi imaju i tzv. prepozitivni član (tj. „izafetsku“ morfemu, odn. engl. *linker*). Imensko-frazne klitike, poput ovih, kao što smo rekli, ne ulaze i u nizove na nivou klauze, već predstavljaju zaseban, paralelni funkcionalni sistem.

Razlike, zatim, u klitičkim sistemima na Balkanu postoje i na nivou *distribucije* – balkanske slovenske verbocentrične klitike imaju Tobler–Mussafijinu distribuciju u standardnom bugarskom, a u makedonskom samo ako je u nizu prisutna klitika 3. lica sg. prezenta *e*. Tobler–Mussafijin efekat je nepoznat u grčkome, albanskome i balkanskim romanskim idiomima (v. detaljnije i u Hauge 1976, 1999, Billings 2002b, Lewis 2002, Harizanov, op. cit. i dr., odn. za opšti pogled Franks & King 2000).

Slično važi i za *upotrebu* – u nekim su balkanskim dijalektima argumentske klitike gramatički obavezne pri reduplikaciji (gegijski albanski, zapadnomakedonski), i to s dativnom klitikom pre nego sa klitikom direktnog objekta; u drugima je pak to više pragmatički motivisan fenomen (tako toskijski albanski i istočnomakedonski, kao i drugi balkanskoslovenski govori); dok je u drugim balkanskim jezicima, kao rumunskom ili grčkom, klitičko udvajanje objekata gotovo sasvim opcionalno.

Ipak, i pored ovih razlika, balkanske verbocentrične klitike dele i niz zajedničkih formalnih karakteristika, po kojima se jasno izdvajaju kao celina i kao *tip*, pre svega u odnosu na frazne klitike kao u zapadnojužnoslovenskim jezicima. One se najpre vide, ponovo, u kontekstu *nizova* u kojima se ostvaruju. Balkanski klitički niz na prvi pogled nešto je siromašniji od zapadnojužnoslovenskog – njega tipično čine samo dve zameničke klitike, jedna u dativu/genitivu i druga u akuzativu (slično kao i u mnogim romanskim govorima na zapadu). Međutim, kako ćemo videti u nastavku, upravo po količini i po vrsti morfoloških (morfosintaktičkih i morfonoloških) *idiosinkrazija* kojima se ovaj klitički niz karakteriše, on se, usprkos svome siromašnjem inventaru, kojim se spolja realizuje, zapravo ispostavlja kao iznutra čak mnogo kompleksnija struktura od zapadnojužnoslovenskog.

4.2.1. Raspoređivanje klitika unutar niza

Albanski, tako, ima ukupno *trinaest* zameničkih klitika (ali, usled sinkretizma, dosta manje i formalno različitih oblika): po šest za sva tri lica i oba broja u dativu i akuzativu, kao i refleksivnu klitiku za sva lica *u* (26).

- (26) Albanske lične zamenice u dativu i akuzativu i klitičke forme (cf. Mišeska Tomić 2006: 307–315, Bozhoviq & Kašić 2015):

		SG				PL			
		DAT		ACC		DAT		ACC	
			CL		CL		CL		CL
1		<i>mua</i>	<i>më</i>	<i>mua</i>	<i>më</i>	<i>neve</i>	<i>na</i>	<i>ne</i>	<i>na</i>
2		<i>ty</i>	<i>të</i>	<i>ty</i>	<i>të</i>	<i>juve</i>	<i>ju</i>	<i>ju</i>	<i>ju</i>
3	MASC	<i>tij</i>	<i>i</i>	<i>té</i>	<i>e</i>	<i>tyre</i>	<i>u</i>	<i>ta</i>	<i>i</i>
	FEM	<i>saj</i>						<i>to</i>	
REFL		<i>u</i>							

Već se i svojom spoljašnjom formom klitike u albanskome razlikuju od analognih neklitičkih oblika zamenica, čime snažno signaliziraju i da je reč o *posebnom*, zatvorenom sistemu. Tako, kao što se vidi u (26), klitike 3. lica, naime, ne razlikuju rod, za razliku od ortotoničkih formi dativa sg. *tij* (masc.) : *saj* (fem.) i akuzativa pl. *ta* (masc.) : *to* (fem.). S druge strane, klitike 1. i 2. lica sistemski manifestuju pak padežni sinkretizam, što opet nije slučaj i s ortotoničkim oblicima zamenica pl. *neve* (dat.) : *ne* (ak.) i *juve* (dat.) : *ju* (ak.). **Morfonološka veza** između ortotoničkih i klitičkih oblika zamenica znatno je, prema tome, slabija ovde nego u zapadnojužnoslovenskim sistemima klitika – pa tako, dok se u klitikama 1. i 2. lica donekle mogu raspoznati elementi *m-*, *t-*, *n-* i *ju*, zajednički s ortotoničkim formama, klitike 3. lica *i*, *e* i *u* ne pokazuju nikakvu morfonološku vezu s neklitičkim oblicima *tij*, *saj*, *tyre*, *ta* i *to*, dok reflektivna klitika *u* – uopšte i nema odgovarajuću neklitičku formu.

U tom kontekstu, naročito su zanimljivi i „slučajni“ sinkretizmi u sistemu klitika (26). Naime, već *sistemski* sinkretizam padeža klitika 1. i 2. lica po sebi predstavlja morfološku idiosinkraziju koja klitike razlikuje od neklitičkih formi (za razliku, recimo, od sinkretizma zapadnojužnoslovenskih klitika akuzativa i genitiva, koji nije tipičan samo za klitike, već je produžetak sinkretizma koji važi i za sve imenske reči u kategoriji živog; cf. u Božović et al., op. cit.), ali još i više *nesistemski*, „slučajni“ sinkretizmi klitike 3. l. dat.sg. i akuz.pl. *i*, ili klitike 3. l. dat.pl. i povratne klitike *u*, koje i ne čine prirodnu klasu, dodatno ukazuje na *zatvorenost* sistema klitika 3. lica, u kome se smenjuju svega nekoliko morfonoloških elemenata: *i*, *e* i *u*, bez ikakve morfološke veze s neklitičkim formama (o tom fenomenu u romanskim jezicima v. u Bonet 1991, 1995).¹⁰⁶

Klitički niz u albanskome ima, kako smo rekli, svega dva mesta. Na prvom mestu može stajati samo klitika u dativu, a na drugom klitika u akuzativu ili reflektivna klitika, ako su obe klitike (dativna i akuzativna ili reflektivna) prisutne u rečenici. I samo sa te dve pozicije, opet važi rigidan poredak dativ > akuzativ, bez izuzetka, tj. ovde i bez ikakve mogućnosti varijacije.

U balkanskim klitičkim nizovima, međutim, postoje i dodatna kombinatorička ograničenja – ako u rečenici postoje obe klitike, onda klitika na drugom mestu (akuzativna) može biti samo klitika 3. lica. Drugim rečima, nemoguće su sekvence **më të* (= *mi te*) ili **i më* (= *mu me*), već se makar jedna klitika u takvim spojevima mora iskazati neklitički. Ovo se zove **ograničenje lica i padeža** (engl. *Person-Case Constraint*, PCC), i predstavlja jedno od mogućih kombinatoričkih ograničenja nad nizovima klitika, kakva postoje u većini jezika, ali i jedan od trenutno najintenzivnije proučavanih fenomena u teoriji padeža i kongruencije u φ -obeležjima (cf. i Bonet, op. cit. za romanske jezike).

¹⁰⁶ S druge strane, o ovakvoj funkcionalnoj motivisanosti sinkretizma u morfosintaksi albanskoga, gde se kao sinkretičke redovno pojavljuju upravo *udaljene* forme, koje se inače ne mogu nikada upotrebiti u istoj funkciji, kao ovde klitike dativa singulara i akuzativa plurala, v. više kod mene u Bozhović 2018.

Pored tih morfosintaktičkih idiosinkrazija, albanski klitički niz, kada ga formiraju klitika bilo kog lica u dativu i klitika 3. lica u akuzativu ili refleksivna klitika, u konačnici će uobličiti i niz *morfoloških operacija* („unutrašnjeg sandhija“), nepoznatih izvan niza klitika, tj. operacija koje inače ne deluju u morfonologiji albanskoga na fonološki jednake neklitičke sekvence (27).

(27) Albanski klitički nizovi (cf. Mišeska Tomić, op. cit.: 307–315, Bozhoviq & Kašić, op. cit.):

DAT + ACC.SG		DAT + ACC.PL		DAT + REFL	
<i>më</i>	<i>ma</i>	<i>më</i>	<i>m'i</i>	<i>më</i>	<i>m'u</i>
<i>të</i>	<i>ta</i>	<i>të</i>	<i>t'i</i>	<i>të</i>	<i>t'u</i>
<i>i</i>	<i>ia</i>	<i>i</i>	<i>ia</i>	<i>i</i>	<i>ia</i>
<i>na</i>	+ e = <i>na e</i>	<i>na</i>	+ i = <i>na i</i>	<i>na</i>	+ u = <i>na u</i>
<i>ju</i>	<i>jua</i>	<i>ju</i>	<i>jua</i>	<i>ju</i>	<i>ju</i>
<i>u</i>	<i>ua</i>	<i>u</i>	<i>ua</i>	<i>u</i>	<i>iu</i>

Ponovo, postoji tako svega *osamnaest* mogućih klitičkih nizova u albanskom, ali ni oni se svi ne razlikuju formalno, zbog postojanja nekoliko sinkretičkih nizova. Pri tome, različiti spojevi klitika proizvode i fuzione (*portmanteau*) oblike, koji nisu lako razloživi na svoje dve sastavne morfeme. Posebno to važi za nizove sa *-a* u drugom delu, koje se ne može izvesti niti morfološki niti fonološki. Naime, hijat koji ovako nastaje se u albanskom inače uklanja elizijom vokala *schwa* (u alb. pravopisu *ë*) pred drugim vokalom, kao što je slučaj u nizovima *m'i*, *t'i*, *m'u* i *t'u* (i alb. pravopis tu eliziju beleži apostrofom), ali u spojevima *ma* i *ta* javlja se neočekivana kraza *ë+e* → *a* (fonološki očekivani oblici bi bili **m'e* i **t'e*), kakva deluje samo u ovim kombinacijama klitika, ne i inače na bilo koje drugo *schwa* i *e* u jeziku. Naročito su fonološki nemotivisani i sinkretički spojevi klitika *ia*, *jua* i *ua*, gde *-a* na drugom mestu nije rezultat čak ni kraze.

Ovakvi idiosinkrastički obrasci alomorfije i sinkretizma unutar klitičkog niza snažno ukazuju na njegov *više morfološki* nego na sintaktički karakter, tj. na veću bliskost balkanskih klitika afiksima nego (čak i funkcionalnim) rečima.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Na identičan način klitike u albanskome sada analiziraju i Sims & Joseph 2019. Mi smo o tome govorili u Bozhoviq & Kašić 2015, za albanski, i Božović et al. 2017, sumarno za južnoslovenske i balkanske jezike [takođe saopšteno 2015, a štampano dve godine kasnije].

4.2.2. Raspoređivanje klitika uz glagol

Pored toga što formiraju rigidne klitičke nizove, s kombinatoričkim ograničenjima i idiosinkrastičkom unutrašnjom alomorfijom, balkanske klitike se, budući centrične, kao što smo rekli, selektivno odnose i prema kategoriji svog oslonca – to može biti samo glagol, klitike moraju biti u neposrednom dodiru s njim, odnosno između klitika i glagola nije moguće umetnuti drugi neklitički materijal (28a). Takođe, balkanske klitike se ne mogu ni koordinirati, već se onda moraju upotrebiti neklitičke forme (28b). Iz primera (28a) se vidi i to da klitike ne mogu biti dopune predlozima, već to mogu samo neklitički oblici.

- (28) a. **Më me të pe.* → *Më pe me të.*
 me sa njim/njom videti.2SG.AOR me=videti.2SG.AOR sa njim/njom

Nameravano: „Video/la si me sa njim/njom.“

- b. **Më dhe e pe.* → *Më pe mua dhe atë.*
 me i ga/je= videti.2SG.AOR me= videti.2SG.AOR mene i njega/nju

Nameravano: „Video/la si mene i njega/nju.“

(iz Bozhoviq & Kašić, op. cit.)

I ne samo što su osetljive na *sintaktičku kategoriju* svog oslonca, balkanske klitike su osetljive i na njegov *morfološki oblik*. Naime, balkanske verbocentrične klitike su (kao i u nekim romanskim govorima) uvek u proklizi uz glagol, *izuzev* uz afirmativni oblik imperativa, kada klitike u grčkom i albanskom mogu biti i u enklizi, odnosno u mezoklizi, jer se nameštaju ispred flektivnog nastavka, a neposredno iza glagolske osnove (alb. primeri su u 29).

- (29) a. *e= shiko* / *shiko-je* (← *shiko+e*)
 3SG.ACC= gledati.2SG.IMP gledati.2SG.IMP-3SG.ACC (-j- je antihijatsko)
 ‘vidi/gledaj ga/je’

- b. *e= shiko-ni* / *shiko-je-ni*
 3SG.ACC= gledati-2PL.IMP gledati-3SG.ACC-2PL.IMP
 ‘vidite/gledajte ga/je’

- c. *mos e= shiko / *mos shikoje*
 NEG 3SG.ACC= gledati.2SG.IMP
 ‘ne gledaj ga/je’
- d. *mos e= shiko-ni / *mos shikojeni*
 NEG 3SG.ACC=gledati-2PL.IMP
 ‘ne gledajte ga/je’

(prema Božović 2015a: 395)

Dakako, nisu klitike u (29) te koje se pomeraju na nižu poziciju iza glagola, već se glagol u imperativu premešta na sintaktički višu poziciju na „levoj periferiji“ klauze, ostavljajući tako klitike, ali i fleksiju 2. lica množine, za sobom, na njihovoj uobičajenoj poziciji, čime se samo stvara utisak enklize odnosno mezoklize u površinskom obliku. To je evidentno i iz blokiranog podizanja imperativa u (29c–d), gde je ova viša pozicija već zauzeta negacijom *mos*, pa i glagol onda mora da ostane na svojoj poziciji i klitike, uz negirane imperative, ostaju na svojoj uobičajenoj proklitičkoj poziciji uz glagol, te ne dolazi ni do enklize i mezoklize (cf. Božović 2015a, Turano 2000).¹⁰⁸

Ipak, kako god bila motivisana, sama pojava enklize odnosno mezoklize uz jedan specifičan *oblik glagola* u balkanskim jezicima indikativna je i za status balkanskih klitika na kontinuumu između reči (tj. sintakse) i afiksa (tj. morfologije). S jedne strane, forme kao u (29b) naizgled ozbiljno narušavaju hipotezu leksičkog integriteta, po kojoj sintaksa ne bi smela da manipuliše unutrašnjom strukturom reči. One i govore u prilog više morfološkoj, tj. afiksnoj prirodi balkanskih uzglagolskih klitika (za sličnu analizu u novogrčkom, v. i Bošković 2004b). Budući da svoju distribuciju uz glagol podređuju i njegovom *morfološkom obliku*, tj. da su osetljive ne samo na leksičku kategoriju svog oslonca (koji mora biti glagol), već i na njegovu morfološku strukturu, i balkanske centrične klitike se, tako, ponašaju mnogo više poput kanoničkih afikasa, a manje poput kanoničkih morfosintaktičkih reči.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Drugim rečima, negacija i imperativ glagola međusobno konkuriraju za nameštanje na inicijalnoj poziciji u domenu CP, gde ih privlači neko pragmatičko obeležje imperativne klauze. Ova dinamika između imperativa i negacije ogleda se i u imperativnom značenju i upotrebi same odrične rečice *mos* u albanskom (*Mos!* ‘Nemoj!’), kao i u tzv. zabrani „pravih odričnih imperativa“ (engl. *ban on true negative imperatives*) u mnogim jezicima, gde nije moguće direktno negirati imperativ, već se pribegava perifrastičkoj odričnoj konstrukciji (kao i u razgovornom štokavskom, gde umesto knjiškog *ne piši, ne idi, ne brini* dolazi *nemoj pisati, ići, da brineš...*).

¹⁰⁹ Jednako su tako osetljive na morfološku strukturu glagola i uzglagolske klitike u romanskim jezicima dalje na zapadu. I ovde se, u različitim dijalektima na različite načine, klitike, koje su inače uvek u proklizi uz finitni glagol ili glagolski oblik indikativa, takođe nameštaju enklitički odn. mezoklitički uz imperative, futur ili uz nefinitni oblik glagola – particip ili infinitiv. Pri tome u nekim dijalektima dolazi i do *zamene mesta* dveju pronominalnih klitika u nizu kada je on u takvim

Na jednak način je i podizanje klitika u balkanskim slovenskim jezicima osetljivo na *finitnost* glagola, tako što je moguće jedino iz infinitivnih, kao u zapadnim južnoslovenskim jezicima koji poseduju infinitiv, a ne i iz subjunktivnih dopuna, kao u istočnim, balkanizovanim južnoslovenskim jezicima, koji su infinitiv zamenili konstrukcijom *da*+prezent (u njima je, kao i u drugim balkanskim jezicima – albanskom, balkanskim romanskim i novogrčkom – podizanje klitika preko subjunktivne rečice negramatično; cf. i Turano 2017 za albanski, Krapova & Cinque 2019).¹¹⁰

Uopšte je položaj klitičkog niza na visoko gramatikalizovanom mestu unutar glagolskog kompleksa u balkanskim jezicima, uz samu glagolsku osnovu, signal znatno čvršće veze između balkanskih klitika i afiksa, odnosno njihove relativno manje slobode u odnosu na frazne klitike u zapadnojužnoslovenskim jezicima. Tako, u albanskom se klitički niz uvek smešta neposredno uz glagolsku osnovu, razdvajajući je ne samo od negacije, kao u (29c–d) i u (30a), već i od svih drugih funkcionalnih morfema u analitičkim glagolskim oblicima, kao što su subjunktivna rečca *të* (30b), s kojom takođe formira idiosinkrastičke sintetičke forme s krazom na *-a*, zatim futurski marker *do*

slučajevima u enklizi, tako što i klitika u akuzativu sada prethodi klitici u dativu u ovako inače „obrnutom“ redosledu klitičkog niza i glagola (a u nekim romanskim dijalektima, to je i uobičajen redosled zameničkih klitika). U balkanskim nizovima klitika, to se nikada ne dešava – njihov međusobni poredak je uvek fiksiran dativ–akuzativ i u enklizi odnosno mezoklizi. Dijahronijski je mezokliza u albanskome uz nastavak 2. lica plurala *-ni*, kao i u nekim romanskim jezicima, kao recimo u portugalskome uz morfemu futura, moguće motivisana i time što su i ove morfeme, zapravo, i same skorije gramatikalizovane od klitika (futura morfema gramatikalizacijom od modalnog glagola, jednako kao i u balkanskim jezicima, a alb. *-ni* od partikule koja je tek skorije zadobila funkciju nastavka); up.:

„Admittedly, this placement may say more about the nature of the 2PL ending *-ni* than about the pronoun, since *-ni* shows other signs of having a ‘freer’ status than that of other person/number endings. In particular, it can occur as a ‘plural’ marker with a number of interjections, adverbials, particles, and even greetings, forms that would not ordinarily be thought of as being compatible with a verbal plural ending“ (Joseph 2018: 1784).

Takvi su primeri *mosni* ‘nemojte’, gde se *-ni* dodaje samoj imperativnoj reči *mos*, ili *mirëmëngjesni* ‘dobro vam jutro’ prema *mirëmëngjes* ‘dobro jutro’. I u štokavskome postoji potpuna strukturna paralela s nastavcima plurala *-te* i *-mo*, koji se jednako slobodno dodaju imperativnim rečicama kao *hajdete*, *hajdemo*, pa čak i *hajdemote* u govornom jeziku, *dëlate* (prema *dëla*), *äkote* i sl., iako oni nisu poreklom klitike!

¹¹⁰ U Bozhoviq & Kašić, op. cit. primećujemo da, iako su inače negramatični, u razgovornom jeziku postoje i pojedini marginalni primeri podizanja klitika uz subjunktivnu frazu u albanskom, koji se najpre mogu razumeti kao posledica radikalnijeg objekatskog udvajanja, tako što klitika u višoj klauzi u stvari udvaja dopunsku klauzu (tj. kataforski upućuje na celu situaciju označenu dopunskom klauzom), a nije zapravo poreklom iz nje. Takvi slučajevi „sekundarnog“ podizanja klitika, koji su u stvari posledica klitičke reduplikacije uz celu objekatsku klauzu, javljaju se takođe i u nekim romanskim idiomima na zapadu. S druge strane, i srpskohrvatski govori imaju slična „sekundarna“ podizanja enklitika uz dopunu *da*+prezent (*hoće ga da vidi* i sl.), koja su ovde pak posledica skorije zamene infinitiva ovom konstrukcijom (Marković 1954).

(30c), gramatikalizovan od 3. lica prez. gl. *dua* ‘hteti’ s oblikom subjunktiva (*da*+prezent), te različiti nefinitni složeni oblici s modalnim rečcama najčešće gramatikalizovanim od predlogâ i oblikom participa ili glagolske imenice (30d–f). Klitike u albanskom (kao i u drugim balkanskim jezicima), tako, jesu i *fizički deo* glagolskog kompleksa, što takođe ukazuje na njihov više afiksalni karakter.¹¹¹

- (30) a. *s’/nuk* *e*= *shikoj*
 NEG 3SG.ACC= gledati:1SG.PRES.ACT
 ‘ne vidim/gledam ga/je’
- b. *t-a* (← *të+e*)= *shikoj*
 SUBJ-3SG.ACC= gledati:1SG.PRES.ACT
 ‘da ga/je vidim/gledam’
- c. *do* *t-a* (← *të+e*)= *shikoj*
 FUT SUBJ-3SG.ACC= gledati:1SG.PRES.ACT
 ‘videću/gledaću ga/je’ (bukv. *će da ga/je vidim/gledam*)
- d. *me* *e*= *shikue* (geg.)
 sa (tj. INF) 3SG.ACC= gledati.PART
 ‘gledati’ (gegijski infinitiv)
- e. *për* *t-a* (← *të+e*)= *shikuar* (tosk.)
 za SUBJ-3SG.ACC= gledati:PART
 bukv. ‘za (tj. *za da*) videti/gledanje ga/je’ (tj. finalni particip)¹¹²

¹¹¹ Sims & Joseph, op. cit., u balkanskim jezicima, među koje uključuju i standardni štokavski (*Neću da mu ga dam*), primećuju kako se funkcionalne rečce i klitike unutar glagolskog kompleksa uvek nameštaju po određenom redosledu: NEG – TNS – MOOD – IO – DO – V, što ukazuje na visok stepen gramatikalizovanosti cele ove niske morfema. Dijahronijski gledano, ovakvo smeštanje balkanskih klitika između glagola i drugih funkcionalnih morfema moguće predstavlja i uzrok gubljenja Wackernagelove distribucije u njima, tako što su se isprva 2P enklitike normalno nameštale i iza negacije i drugih partikula na inicijalnoj poziciji, upravo kao Wackernagelove ili, u nekoj prelaznoj fazi, Tobler–Mussafijine klitike (nekako poput *ne dam ga* → *ne =ga dam* i sl., kao i u savremenom bugarskom), da bi se zatim takav položaj u glagolskom kompleksu i dodatno gramatikalizovao kao ono što su danas kontaktne glagolske proklitike u albanskom, makedonskom, rumunskom ili novogrčkom. Onda bi, kako primećuje Joseph, loc. cit., za alb. klitike uz oblik imperativa, položaj klitika uz imperativ zapravo čuvao *starije* 2P stanje, jer imperativna klauza inače nema subjekta, pa je glagol i prvi konstituent.

¹¹² O ovoj balkanskoj konstrukciji v. više i u Božović 2017b.

- f. *pa e= shikuar*
 bez 3SG.ACC= gledati:PART
 ‘ne gledajući/videvši ga/je’ (privativni particip)
 itd.

Jedino se *pomoćni glagol* može smestiti između klitičkoga niza i glavnog glagola s desne strane u složenim glagolskim oblicima koji se tako grade, kao što su perfekat (s gl. *kam* ‘imati’ + particip) i analogna analitička prošla vremena, tzv. pluskvamperfekti u albanskom (31). No, i ovde je upravo pomoćni glagol centar čitave glagolske fraze, jer on nosi obeležja finitnosti, pa se i tu klitike zapravo dosledno smeštaju neposredno uz njega, razdvajajući ga opet i od negacije i od svih drugih funkcionalnih rečca i morfema koje se mogu pojaviti s njegove leve strane (npr. ponovo od futursko-subjunktivnih markera *do të*, koji uz prošla vremena u balkanskim jezicima grade irealni kondicional kao *future-in-the-past*; cf. primere u 31d).

- (31) a. *(s’/nuk) e= kam shikuar*
 (NEG) 3SG.ACC= imati:1SG.PRES gledati:PART
 ‘(ni)sam ga/je video/la’ (tj. perfekat sa *habeo*)
- b. *(s’/nuk) e= kisha shikuar*
 (NEG) 3SG.ACC= imati:1SG.IMPRF gledati:PART
 ‘(ni)sam ga/je (bio) gledao/la’ (tzv. pluskvamperfekat)
- c. *(s’/nuk) e= pata shikuar*
 (NEG) 3SG.ACC= imati:1SG.AOR gledati:PART
 ‘(ne) bejah ga/je video/la’ (tzv. pluskvamperfekat II)
- d. *(s’/nuk) do t-a (← të+e)= kisha shikuar*
 (NEG) FUT SUBJ-3SG.ACC= imati:1SG.IMPRF gledati:PART
 ‘(ne) bih ga/je video/la’ odn. ‘da ga/je (ni)sam video/la’ (tj. kondicional)

U celini, dakle, balkanske uzglagolske klitike poseduju veći broj osobina koje ih čine bližima polu (glagolskih) afiksa, nego polu „pravih“ morfosintaktičkih reči. Osim što nisu neselektivne – naprotiv, kao verbocentrične klitike biraju leksičku kategoriju svog oslonca, jednako kao i afiksi, a

uz to su, poput flektivnih afiksa, osjetljive i na njegov morfološki sastav (finitnost, modus i sl.) – balkanske, kao i romanske klitike, i u kontekstu nizova koje formiraju takođe manifestuju brojne morfosintaktičke i morfonološke idiosinkrazije, tipične za više morfološke ili morfologizovane strukture pre nego za sintaktičke jedinice, kao što su ne samo rigidni(ji nego kod fraznih klitika) međusobni poredak klitika u nizu, već i arbitrarne praznine u mogućim kombinacijama klitika i izrazito elaborirani obrasci sinkretizma i specifičnih alomorfija u postojećim sekvencama klitika. Uz to, za razliku od zapadnojužnoslovenskih fraznih klitika, koje u većoj meri čuvaju i morfonološku vezu s neklitičkim oblicima, balkanske klitike, a naročito nizovi koje formiraju, često nisu ni oblički uopšte bliske odgovarajućim neklitičkim rečima, već čine *zatvoreni morfološki sistem*.

4.3. Klitički kontinuum u jezicima balkanskog areala

Kada se ovako bliže tipološki razmotri status i ponašanje klitika između „pravih“ reči s jedne i drugih funkcionalnih vezanih morfema, kao što su afiksi, s druge strane, jasno se uočavaju *efekti kontinuuma*. Upravo to je i razlog zašto su teoretičari klitika osamdesetih, poput Zwickyja, imali poteškoća da uopšte definišu klitike kao leksičkogramatičku klasu i kao jednoznačnu, univerzalnu jezičku kategoriju.

Na **formalnom nivou**, taj kontinuum se ogleda u postojanju ne jedne jedinstvene klase klitika (i u tom smislu je Zwicky i odustao od ovog pojma kao „predteorijskog“ i „kišobran-termina“, što on u osnovi i jeste), već više različitih tipova ili čak pojedinačnih klitika koje u različitoj meri dele neke osobine s „pravih“ rečima, a druge s afiksima. Nijedan skup dijagnostičkih testova za identifikaciju klitika nije, u tom smislu, sposoban i da nedvosmisleno izdvoji ovu vrstu jezičkih elemenata od drugih funkcionalnih reči, kao ni od tipičnih afiksa, već se klitike odlikuju upravo po svom *ambivalentnom* statusu kao istovremeno delom i reči, a delom i afiksi (a tako, ujedno ni zaista reči, ni zaista afiksi). Pri tome je i samu ambivalentnost klitika moguće postići na različite načine – kako nijedan definitivan spisak kriterija za status i ponašanje „pravih“ reči ili afikasa *ne mora* nužno da bude zadovoljen kada su klitike u pitanju, već one mogu da dele neke osobine i s jednim i s drugima, onda su i moguće *različite kombinacije* tih osobina u različitim jezicima, u različitim tipovima klitika ili čak i u slučaju pojedinačnih klitika. Otuda i kontinuum.

Takođe, to znači i da ne mora biti niti ijedne *definišuće* osobine koju bi „sve i samo“ klitike nužno morale da poseduju – kao što smo videli, čak ni nenaglašljivost, pa ni neselektivnost. Ono po čemu se klitike odlikuju u jeziku jeste upravo njihova *neuklopljivost* u „normalnu“ sintaksu, tj. to što čine zaseban (pod)sistem sa „specijalnom“ sintaksom. A ta se neuklopljivost, upravo, u različitim jezicima može postići na različite, jezički specifične načine.

Upravo to je i problem koji, sada u nizu radova, Haspelmath (2007, 2010, 2011 posebno o problemu definicije reči, 2015 o klitikama, 2018, i dr.) navodi kao argument protiv univerzalnih jezičkih kategorija uopšte (tačnije, protiv opisa jezika koji, kao u generativnoj gramatici, operiše s univerzalnim kategorijama). Kao što je i Zwicky u jednom trenutku odustao od svoje definicije klitika, tako i Haspelmath sada ističe da se klitike ne mogu uopšte definisati *kroslingvistički*, jer to što podrazumevamo u različitim jezicima pod terminom „klitike“ jesu sasvim nesamerljive pojave. Klitike su, prema tome, u svakom pojedinačnom jeziku *deskriptivna*, a ne univerzalna lingvistička kategorija. Drugim rečima, kada kažemo da je nešto klitika, onda jedino tvrdimo da to ima određene osobine u nekom konkretnom jeziku, koje ga u gramatici tog jezika razlikuju od tipičnih reči i od

drugih vezanih morfema u tom jeziku. Ne mogu postojati „klitike uopšte“, samo ono što nazivamo „klitikom“ u gramatici nekog posebnog jezika.

Za Haspelmatha, međutim, problem s klitikama jeste i samo egzemplaran simptom opštijeg metodološkog problema. Sve jezičke kategorije, naime, prema Haspelmathu jesu uvek jezički specifične, deskriptivne kategorije, a ne „prirodne vrste“ (engl. *natural kinds*), za koje se mogu dati univerzalne definicije, tj. izlistati barem neke definišuće (esencijalne) odlike. Opisi jezika, naprotiv, zasnivaju se na identifikovanju *unutarjezičkih* kategorija, koje su prema tome nužno „društvene kategorije“ (engl. *social categories*), jer se jedino i mogu definisati u odnosu na druge jedinice unutar svakog pojedinačnog jezika–sistema. Jezičke kategorije, po Haspelmathu, nije moguće *prepoznavati* u različitim jezicima na osnovu nekog skupa osobina (tj. „simptoma“) ili dijagnostičkih testova kao što su oni reprodukovani iznad (u §2), kao prirodne vrste, već se kroslingvističke tipologije mogu uspostaviti jedino na osnovu „uporednih pojmova“ (engl. *comparative concepts*), koje bismo mogli formirati prema nekom arbitrarno uzetom kriteriju (npr. porediti sve elemente koji su u različitim jezicima nenaglašeni), što bi nas onemogućilo da poredimo npr. sve „klitike“ u jezicima proširenog balkanskoga areala, kao što smo to upravo učinili.

Jer, ukoliko je neka pojava toliko varijabilna u različitim jezicima, da li je onda uopšte reč o manifestacijama iste pojave? Za Haspelmathov jaki relativizam, odgovor je ne. Zauzimajući tako čvrst (neo)strukturalistički, empiricistički stav, on kaže da: „different languages represent historical accidents and (unless they influenced each other via language contact or derive from a common ancestor) the categories of one language have no causal connection to the categories of another language“ (Haspelmath 2018: 85). To je, u krajnjem, posledica konvencionalnosti jezika.

I zaista, kada pogledamo „specijalno“ ponašanje klitika na kontinuumu između reči i afiksa, vidimo da je klitike upravo teško definisati u odnosu na ove dve elementarne vrste jedinica gramatike i leksikona zato što *ni njih* zapravo nije moguće kroslingvistički jednoznačno definisati. Klitike se, naime, definišu u odnosu na (ortotoničke) reči, pa pošto je naročito i ono što podrazumevamo pod „rečju“ zapravo sasvim nesamerljivo u različitim jezicima, jer i ne postoji univerzalna definicija reči, zato ni klitike ne mogu da predstavljaju univerzalnu kategoriju (Haspelmath 2011, 2015). Sve ove pojave – i „reč“, i „klitika“, i „afiks“ – jesu *deskriptivne*, jezički specifične kategorije, kao sticaji konkretnih istorijskih okolnosti u posebnim jezicima, i jedino ih jeste moguće definisati u okvirima konkretnih jezika, budući da ne postoji nijedan spisak osobina koji bi im bio zajednički u *svim* jezicima.

Stoga je i pogrešno, prema Haspelmathu, zasnivati gramatički opis na unapred datim, navodno univerzalnim kategorijama, koje će lingvistkinja „prepoznavati“ u nekom konkretnom jeziku pomoću dijagnostičkih testova, kao što su recimo Zwickyjevi. Umesto toga, zadatak je lingvistike da „odozdo“ opiše gramatičke sisteme konkretnih jezika, onako kako je, po njemu, jedino i moguće – u terminima

gramatike tih jezika, dakle *identifikujući* jezički specifične kategorije u svakom konkretnom sistemu prema onim osobinama koje u njemu imaju, radije nego *dijagnostifikujući*, s podrazumevanim teorijskim konceptima, neki unapred zadat skup leksičkogramatičkih kategorija. To nije moguće jer lingvističke kategorije po Haspelmathu nije moguće definisati kroslingvistički ni na osnovu kog zajedničkog skupa svojstava („simptoma“, tj. dijagnostika), a moraju se *nekako* definisati da bi se uopšte mogle zatim i porediti kao „uporedni pojmovi“ – pa je to jedino, onda, po Haspelmathu moguće *unutarjezički*, kao deskriptivne („društvene“) kategorije.

Ipak, kako sada primećuje i Spike (2020), Haspelmath nije nužno u pravu kada tvrdi da varijabilnost onemogućava kroslingvističku definiciju pojave. Upravo je Zwicky bio u pravu kada je uvideo da se fenomeni poput klitika, budući da su teorijski primitivi, jedino i mogu *dijagnostifikovati* testovima, umesto definicijama (= listom osobina):

„Haspelmath cites Zwicky (1985), who points out the difference between linguistic *definitions*, i.e. exhaustive lists of properties, and linguistic *tests*, i.e. diagnostic tools used to judge category membership. Zwicky observes that linguists often confuse definitions with tests, but that ‘in the case of terms (like ‘word’ and ‘clitic’) which function as theoretical primitives, *only* lists of symptoms can be provided’ (Zwicky, 1985, p. 285). Lists of symptoms are necessary because ‘theoretical primitives’ cannot be defined in terms of their relationship with other parts of the theory (so we can’t define clitics as things which optionally affix words), and can’t be decomposed into smaller theoretical entities (so we can’t define the syntactic word in terms of smaller syntactic parts). But whether primitives really exist in some irreducible form (as part of our minds, perhaps, or up in Platonic heaven), or if the point is more that they are irreducible within the context of a particular theory, Zwicky makes his argument *because* of the unpredictable behaviour of words and clitics cross-linguistically: we can’t use definitions (again, lists of properties) because their properties are different in each language, but we also can’t define them in reductive terms because they are primitives. This being the case, and assuming of course that such primitives really do exist, our *best bet* at identifying something as a word or a clitic is to resort to diagnostic criteria, which Zwicky (1977, p. 95) himself states is not meant ‘to suggest that linguistic litmus tests are guaranteed to *decide* any question that is put to them’“ (Spike 2020).

Drugim rečima, uopšte i nije neophodno da se neka pojava odlikuje i jedinstvenim skupom osobina da bi se smatrala „prirodnom vrstom“, tj. da bi se i sve njene konkretne manifestacije smatrale članicama jedne kategorije, kako to esencijalistički zahteva Haspelmath. Klitike mogu da žive i bez jedinstvene definicije (u smislu *definišućih odlika* kao liste esencijalnih svojstava na kojima insistira Haspelmath), upravo kao „porodične sličnosti“ na kontinuumu leksičke defektnosti – njih upravo i nije moguće definisati, ali ih je zato jedino i moguće *dijagnostifikovati* preko „simptoma“ koje

ispoljavaju, kako je to ispravno uočio Zwicky. Pri tome, međutim, nije nužno da uvek i svi „simptomi“ budu na jednak način ispoljeni, jer se kontinualne pojave poput klitika upravo i odlikuju varijabilnošću te vrste – što je Zwickyju i drugim autorima „drugog talasa“ teorije klitika, u stvari, i predstavljalo problem kada su se zapravo suočili sa postojanjem kontinuuma.

Sve ono što, dakle, nije „tipična“ reč (a ni, s druge strane, „tipičan“ afiks), što se odlikuje „posebnom sintaksom“, jesu *neke* „klitike“. To su pojave leksičke odnosno strukturne defektnosti, koje se upravo zahvaljujući toj svojoj „specijalnoj“ prirodi ostvaruju na različite načine. A upravo je onda, zbog postojanja kontinuuma, i jedino moguće klitike „prepoznavati“ *simptomatski*, pomoću dijagnostičkih testova, umesto *definicijom* zasnovanom na esencijalnom skupu osobina. Kako dalje ističe Spike (op. cit.), ni lingvističke pojave u tome nisu nimalo specifične u odnosu na druge nauke.¹¹³ Sve vrste pojava, pa i one „prirodne“, jesu u krajnjem uvek spektri individualnih varijacija, definisani pomoću nekog *teorijski posredovanog* (a ne esencijalnog) skupa svojstava.¹¹⁴

Na kraju, čak i ako bi postojala neka osobina koju sve klitike dele – kao, možda, ako bismo ih, kao ovde, definisali kao „elemente koji se klasterizuju“, pa onda poredili različite klitičke nizove, tj. klitike kao one elemente koji se pojavljuju u kontekstu niza; i tu bi, sledeći Haspelmatha, problem onda bio kako kroslingvistički jednoznačno definisati sâm *niz*, koji opet u različitim jezicima može da ima različit sastav i osobine („struktura koju formiraju klitike“ je cirkularno). Klitički niz bi morao, međutim, i po Haspelmathu da bude makar „poredbeni pojam“, ali bi za razliku od njegovog zahteva da poredbeni pojmovi uključuju kategorije definisane po nekom skupu zajedničkih svojstava, upravo ovaj poredbeni pojam demonstrirao kako takav zahtev nije nužno (odnosno, izvan teorije nije ni moguće) ispuniti.

¹¹³ Ne samo u lingvistici, već i u drugim naukama, ako bismo se držali Haspelmathovog zahteva za čvrstim definicijama i na njima zasnovanim „uporednim pojmovima“, morali bismo da odustanemo od dobrog dela teorijski inspirisanih saznanja koja bismo mogli da dobijemo o pojavama koje proučavamo. Lingvistika bi se, prema Haspelmathu, iscrpljivala samo u ekstenzivnoj *deskripciji* pojava. I ova teza o klitikama bi, prema tome, bila nemoguća, pa ne bismo mogli da govorimo ni o klitičkom kontinuumu koji uočavamo u jezicima balkanskog areala i njegovim osobinama. A mi to upravo radimo – tj. taj kontinuum je vrlo *stvaran*. Dakle, upravo ako želimo nešto novo da saznamo o jezičkim, ili bilo kojim drugim pojavama koje jesu inherentno varijabilne, a što se ne svodi samo na njihovu sve dublju i dublju deskripciju *in situ*, onda i nemamo drugog načina nego da pojave analiziramo „simptomatski“, unutar nekog teorijskog okvira. S druge strane, H. jeste u pravu kada kritikuje slepo prenošenje kategorija iz evropske lingvističke tradicije na opise različitih jezika sveta, koji mogu biti i tipološki sasvim udaljeni od klasičnog gramatičarskog modela, kao i kada ističe da je, zbog međujezičkih razlika u morfosintaktičkoj strukturi, univerzalnu definiciju reči nemoguće dati, pa tako ni definiciju klitika, koje kao fenomen u krajnjem i počinjavaju na tome šta u nekom jeziku *jeste* reč. Ali, uostalom, to niko i ne spori – već je na tome zasnovano odbijanje da se pojave sagledavaju kroslingvistički, na čemu H. insistira, potpuno kontraproduktivno.

¹¹⁴ V. o tome više i kod Leslie 2013. Debata koju o prirodi jezičkih kategorija i njihovih opisa vodi Haspelmath nastavlja se sada i u Haspelmath (in press), D’Alessandro (in press), itd.

Između (neo)relativizma i univerzalizma u lingvistici, istina je, dakle, i ovaj put negde na sredini: u postojanju *kontinuum*a, fluidnog spektra pojava koje zauzimaju trodimenzionalni prostor (takvi su kontinuumi svih jezičkih kategorija i sistema, kao npr. između imenice i glagola, između hipotakse i paratakse, između dopuna i odredbi, između diskursa i gramatike, između gramatike i leksikona, odnosno morfologije i sintakse itd.), i kojima jedino možemo da pristupimo *simptomatsko-dijagnostički*, pomoću testova koji i ne moraju uvek da daju decidan rezultat, a ne samo komparativno-deskriptivno, ukoliko želimo da ih razumemo unekoliko više od ekstenzivne deskripcije.

Sinoptički sagledana, tipologija klitika u jezicima proširenoga balkanskog areala proizvela bi, dakle, kontinuum pojava nejednako raspoređenih između pola „tipičnih“ reči i pola „tipičnih“ afiksa, u kojima bi se različiti južnoslovenski i balkanski tipovi klitika međusobno pozicionirali bliže jednom ili drugom polu. Mogli bismo, dakle, da govorimo o različitim stepenima „klitičnosti“, neki od kojih dele više, a neki pak manje osobina sa „pravim“ rečima, ili s druge strane, neki od kojih dele više, a neki pak manje osobina sa drugim vezanim morfemama – afiksima. U Božović et al. (op. cit.), dali smo im formalne nazive „leksičke klitike“ ili „klitičke reči“ i „afiksarne“ (ili barem *afiksoidne*) klitike odn. „klitički afiksi“.¹¹⁵ Ovi termini bi trebalo da bliže opišu različite stepene leksičke i gramatičke defektnosti na kontinuumu između „pravih“ (leksičkih) reči i afiksa. Tako, uključenjem tipološke perspektive i morfoloških, pored tradicionalnih sintaktičkih i fonoloških kriterija u analizu klitičkih konstrukcija, umesto uobičajene tripartitne podele u (32a), koja je morila Zwickyja i druge autore i autorke „drugog talasa“ teorije klitika, dobili bismo tako nijansirani *kontinuum* kao u (32b).

- (32) a. reči : klitike : afiksi
 b. reči > klitičke reči / leksičke klitike > afiksarne klitike / klitički afiksi > afiksi

Kao i na svakom kontinuumu, ni na ovome u (32b), naravno, u stvari ne postoje oštre granice, već samo gradualni prelazi između ovako definisanih tačaka kontinuumu. Stoga termine kao „klitička reč“ ili „leksička klitika“, „klitički afiks“ i „afiksarna klitika“ treba razumeti kao relacione. Npr. ako neka klitika (ili tip klitika) komparativno pokazuje manji stepen morfoloških idiosinkrazija u odnosu na drugu, reći ćemo da je bliža polu pravih reči („leksičkih reči“) od ove potonje, pa bismo prvu nazvali „(više) leksičkom“ u odnosu na drugu, a drugu „(više) afiksarnom“ klitikom u odnosu na prvu. Moguće je, dakle, tako napraviti i finiju međusobnu razliku između ovih termina – recimo,

¹¹⁵ Slično i Haspelmath 2015 za ovu prelaznu kategoriju predlaže naziv *afiklitike* (engl. *affclitics*).

najmanje morfološki idiosinkrastična klitika mogla bi se nazvati „klitičkom rečju“, a morfološki najidiosinkrastičnija (tj. najbliža polu afiksa) „klitičkim afiksom“ itd. Različite varijacije ovih termina su, tako, moguće, kao što i različite klitike zapravo pokazuju različite stepene idiosinkrastičnosti na kontinuumu u (32b). Recimo, ako je neka klitika ipak manje morfološki idiosinkrastična od one koju smo odredili kao „afiksalsnu klitiku“, ali opet pak bitno više od „leksičkih klitika“, onda bi se ona mogla opisati i kao npr. „*afiksoidna* klitika“, i sl. Kao što ni svaki kontinuum nije zapravo moguće jasno izdeliti na bilo koji broj diskretnih delova, tako se i ova terminologija može na različite načine po potrebi i značajno umnožavati.

U Božović et al. (op. cit.), pokazali smo kako se primenom napred definisanih dijagnostičkih testova iz opšte literature (§2.1) mogu primetiti efekti ovog kontinuumu i razmotrili kako se duž tako shvaćenog kontinuumu smeštaju južnoslovenske i balkanske klitike o kojima je iznad bilo reči. On je, s manjim izmenama, reprodukovano u (33).

(33) Kontinuum klitika u južnoslovenskim i balkanskim jezicima (adaptirano prema Božović et al., op. cit.):

	afiksi	balk. centrične klitike	balk. T–M klitike	zjsl. frazne klitike	reči
a. rigidni poredak	+	+	+	+	–
b. specifične alomorfije	+	+	+	+	–
c. nemogućnost prekida	+	+	+	+	–
d. izostanak koordinacije	+	+	+	+ (–)	–
e. morfološka osetljivost	+	+	+	+/–	–
f. arbitrarne praznine	+	+	+	+/–	–
g. selektivnost	+	+	+/–	– (+)	–
h. obligatornost	+	+/–	+/–	–	–
i. fonološka posebnost	+	+/–	–	–	–
„klitički afiksi/afiksalsne klitike“ ← → „leksičke klitike/klitičke reči“					

Kao što se vidi u (33), prema ovako definisanim formalnim kriterijima afiksi i reči zaista zauzimaju krajnje, međusobno u potpunosti suprotstavljene polove kontinuumu. Svi morfološki i sintaktički kriteriji za afikse su pozitivni; ovo su, dakle, *dijagnostici afiksalnog statusa*. Klitički sistemi jezika balkanskoga areala razlikuju se pak međusobno upravo po tome koliko manifestuju *osobina afiksa*, tj. koliko su srazmerno bliski tome polu (odnosno udaljeni od pola samostalnih reči, dakle upravo u kolikoj su meri *defektne* reči).

Sve klitike u jezicima balkanskog areala manifestuju *rigidni poredak* u nizu (a), i pri tome ispoljavaju različite idiosinkrastične obrasce *alomorfije i sinkretizma* (b), uključujući i različite

asimilacije i disimilacije klitika u nizu, doduše u različitoj meri (pa se prikaz u 33 može i proširiti uvođenjem još kolona, za pojedinačne jezike, u kojima bi, recimo, albanske, romanske i grčke klitike bile *najbliže* afiksima, tj. s najviše specifičnih alomorfija, balkanske slovenske klitike nešto dalje, još dalje štokavske, a slovenačke klitike pak *najdalje* od njih, jer pored inače specifične fonologije i prozodijske strukture – što je i trivijalna osobina svih klitika već kao takvih – i osim posebnog nameštanja glagolskih i refleksivne klitike *se* u nizu, ne znaju ni za kakve dodatne, specifične morfonološke procese koji bi delovali samo na nizovima određenih klitika, a ne i van njih).

Takođe, u klitike ni u jednom jeziku nije moguće intervenirati neklitičkim materijalom (tj. one u normalnim, dobro formiranim iskazima uvek *formiraju niz*), a u jezicima s verbocentričnim klitikama, nije moguće intervenirati ni između klitika i njihovog oslonca – glagola (c). Ovaj parametar ujedno označava i prelaz od morfoloških (onih koji se tiču samog niza) ka sintaktičkim kriterijima (onih koji se tiču ponašanja klitika na nivou rečenice). Pa tako, samo u slovenačkom je (doduše, u posebnim kontekstima) klitike moguće i *koordinirati*, odnosno staviti ih u *fokus* (d), u svim ostalim jezicima (i kontekstima) to nije moguće.

Klitike su *osetljive i na morfološku strukturu* svog oslonca (glagola) u jezicima balkanskog saveza (e): u mezoklizi su samo s afirmativnim oblicima imperativa; dok se u zjsl. sistemima klitika morfološka osetljivost donekle može prepoznati u mogućnosti podizanja klitika samo iz infinitivne, a ne i iz subjunktivne (*da*+prezent) dopune. (Opet, pošto balkanski jezici inače nemaju infinitiv, već samo subjunktivne dopune iz kojih je podizanje klitika načelno nemoguće, i po ovom kriteriju bi se mogli još jače polarizovati, tj. bolje nijansirati na kontinuumu, u odnosu na zjsl. jezike).

Zatim, svi balkanski jezici znaju za *arbitrarne praznine* (f) u nizovima klitika (ograničenje lica i padeža), gde su nepoželjne neke logički moguće kombinacije klitika. Verbocentrične klitike se i *selektivno odnose prema kategoriji* svog oslonca (g), dok se kod zjsl. fraznih klitika njihova sintaktička distribucija i prozodijska veza koju uspostavljaju sa osloncem ne moraju nužno preklapati. (Ponovo, i ovo je moguće prikazati nešto nijansiranije, tako što bismo recimo uveli posebne kolone i za pojedinačne klitike, pa bi selektivnost zapravo onda važila i za štok. *li*, po čemu bi ono bilo bliže balkanskim klitikama; s druge strane, slovenačke klitike bi bile daleko bliže polu reči i od svih štokavskih klitika, jer su maksimalno neselektivne u tom smislu da se, kao što smo videli iznad, mogu „osloniti“ i na pragmatiku.) Balkanske slovenske Tobler–Mussafijine klitike su sintaktički selektivne s desne strane, gde moraju biti neposredno nameštene uz glagol, ali nisu i prozodijski selektivne s leve strane, na kojoj kao i zjsl. 2P klitike traže bilo koju reč kao oslonac na inicijalnoj poziciji u klauzi, pa se prema ovom parametru smeštaju između „pravih“ centričnih klitika, kao u drugim balkanskim jezicima, i zjsl. fraznih klitika.

Fleksija je uvek *obligatorna* – moramo morfosintaktičku reč staviti u odgovarajući oblik – s druge strane, sintaksa nam daje srazmerno veću slobodu u kombinacijama reči. Klitike su po ovom

parametru bliže „pravim“ rečima (h). O obligatornosti klitika bi se možda moglo govoriti u kontekstu balkanske objekatske reduplikacije, gde klitike figuriraju kao manje ili više obavezan gramatički materijal u klauzi – ali i tu se, zapravo, pokazuju efekti kontinuuma, tako što je reduplikacija mahom obavezna samo s klitikom indirektnog objekta, a u različitim balkanskim jezicima je različito gramatikalizovana (ili pragmatikalizovana) s klitikom direktnog objekta. S druge strane, ako obligatornost definišemo u izvornom Kayneovom smislu (v. u §2.2.2), onda se klitike, kao i fleksija, praktično uvek odlikuju sintaktičkom obligatornošću u tom pogledu što imaju sopstvenu, specifikovanu sintaksu, tj. tačno određen skup pozicija u rečenici (ili čak, kao u slučaju balkanskih i romanskih centričnih klitika, *samo jednu* takvu poziciju) na kojima se mogu pojaviti.¹¹⁶

Konačno, klitike u južnoslovenskim jezicima mahom čuvaju i *morfonološku vezu* s neklitičkim oblicima pomoćnog glagola i ličnih zamenica (*jesam* : *sam*, *meni* : *mi*, *njega* : *ga* itd.), dok u gramatikalizovanim sistemima, kao što je albanski, mogu da se odlikuju i većom fonološkom posebnosti (i). Postojanje i prirodu (mor)fonološke veze između klitičkih i neklitičkih formi uveo je Zwicky (1977) kao osnovni parametar u svojoj originalnoj definiciji specijalnih klitika; međutim, u narednim radovima je od njega eksplicitno odustao i ni potonji autori i autorke ga više ne navode. Da

¹¹⁶ Takođe, iako nisu, strogo gledano, gramatički obligatorne (skoro sve što inače iskazujemo pomoću klitika hipotetički bismo mogli parafrazirati i drugim, neklitičkim materijalom), klitike ipak jesu *upotrebno jako frekventne* u diskursu, pa će se zapravo pojaviti u većini iskaza. Naime, klitike predstavljaju neutralan i nemarkiran način anaforskog enkodiranja objekata ili tvorbe složenih glagolskih oblika i kopolativnog predikata u štokavskom, dok su neklitičke forme *markirane* jer se upotrebljavaju u fokusu ili u deriviranim iskazima (up. *doći ćeš* : *hoćeš li doći*; *vidim ga* : *vidim njega* itd.), mada se i tu opet mogu pojaviti *neke druge* gramatičke klitike (kao npr. *li* u upitnom obliku *hoćeš li doći* ili, u jezicima s reduplikacijom klitika, opet ta ista, udvojena klitička zamenica i uz ovako pragmatički istaknut objekat, kao u mak. *go gledam nego*), pa ni tako frekvencija klitika zapravo neće bitno opasti. Tako, prema jednom istraživanju na korpusu od 14.966 reči, najfrekventniji prozodijski obrazac u srpskohrvatskom predstavljaju 1) *dvosložne akcentovane reči*, kojih je u tekstu gotovo trećina (32,18%, tj. 4.816 pojavljivanja), a odmah za njima, praktično jednako frekventne, dolaze 2) *jednosložne neakcentovane reči*, dakle klitike, sa 32,14% odnosno 4.811 tokenom (Đorđević 1996: 22). Svih ostalih akcentogenih reči je u diskursu znatno manje nego klitika – na trećem mestu po frekvenciji su 3) *trosložne akcentovane reči*, ali svega sa 14,51% (2.172 pojavljivanja), što je više nego upola manje, zatim 4) *jednosložne akcentovane reči* s 11,40% (1.707 pojavljivanja), te izrazito nisko frekventne 5) *četvorosložne akcentovane reči* (5,38%, tj. 805 tokena), i ponovo, 6) *dvosložne neakcentovane reči* (3,51% odnosno 526 tokena; to su pojedini proklitički predlozi i veznici, ali mogu biti i neke glagolske enklitike kao *ćemo*, *ćete*, *bismo*, *biste*), zatim dolaze 7) *petosložne akcentovane reči* (0,69%, tj. 104 tokena) i gotovo zanemarljive, mahom hapaksi, 8) *šestosložne akcentovane reči* (0,09%, tj. 14 tokena), te ponovo 9) *trosložne neakcentovane reči* (0,04% odnosno 7 pojavljivanja, ponovo nekih od veznika i predloga) i 10) *sedmosložne akcentovane reči* (0,02%, tj. 4 tokena). Iako su podaci iz srpskohrvatskog i iz relativno malog korpusa, ipak odražavaju, rekli bismo, i univerzalne prozodijske preferencije u jeziku, u kojima je veoma visoka frekventnost klitika i dodatno potcrtana time što one inače predstavljaju relativno malobrojnu i zatvorenu leksičku klasu, daleko malobrojniju od „pravih“ leksičkih (tj. punoznačnih) reči.

je ovo ipak potentan dijagnostik statusa klitika vidi se na našem kontinuumu u (33). Ne samo što je fonološka posebnost klitike *redovno udružena* i sa svim drugim idiosinkrastičnostima koje ona manifestuje na morfosintaktičkom planu, već je i na osnovu morfonološkog sastava (oblika) klitike moguće i *objasniti* specifičnosti njenog ponašanja u nizu – npr. činjenicu da se od svih enklitika pomoćnog glagola, jedino enklitika 3. lica sg. prezenta *je* smešta na kraj niza, ili uopšte drukčije ponaša, u slovenskim jezicima nemoguće je ne povezati s njenim naročitim morfonološkim sastavom (jedino je ona predstavljena *osnovinskim*, a sve druge enklitike *nastavačkim* delom) i posebnim okolnostima geneze u odnosu na druge enklitike pomoćnog glagola. Takođe, i druge morfosintaktičke specifičnosti, poput arbitrarnih praznina u nizovima zameničkih klitika, nemoguće je ne povezati s razlikama upravo u morfonološkom sastavu klitika 1. i 2. naspram klitika 3. lica, koje npr. u albanskom nisu ni u kakvoj fonološkoj niti morfološkoj vezi s akcentogenim oblicima, za razliku od klitika 1. i 2. lica, koje ipak sadrže i elemente osnove *m-*, *t-*, *n-* i *ju*; dok su u štokavskome pak predstavljene samo nastavačkim materijalom (*ga* kao u *ovaj* : *ov-oga*, [*j*]o*j* kao u *ov-oj*, s protetskim *j-*, *ih* prema *ov-ih*, *im* prema *ov-im* itd.), bez elemenata osnove, opet za razliku od enklitika 1. i 2. lica, koje obavezno sadrže i deo osnove pored nastavka (*m-i*, *m-e*, *t-i*, *n-am*, *v-am* itd.), tj. imaju *celovitu morfološku strukturu reči*.¹¹⁷

Upravo će, dakle, **oblik klitike** i postojanje ili nepostojanje **(mor)fonološke veze** između nje i akcentogene reči, ili pak nepostojanje analogne akcentogene reči s istom funkcijom (kao npr. kod većine klitičkih reči), biti i važan indikator njenog statusa i prediktor njenog morfosintaktičkog ponašanja, kao što je to Zwicky isprva i primetio, iako se u celokupnoj kasnijoj literaturi ovaj

¹¹⁷ Vezu između oblika klitike i njenog statusa primetio je još Jakobson 1935, koji je upravo gubljenjem fleksije klitika i promenama u akcenatskom sistemu od melodijskog ka ekspiratornom akcentu objasnio i nestanak glagolskofraznih (tj. Zwickyjevih „specijalnih“) klitika u istočnoslovenskim jezicima. Ruski je, naime, očuvao tek diskursne klitike/partikule poput *li* i *že*, koje inače nemaju fleksiju, ali je zameničke enklitike zamenio akcentovanim formama, izgubio je enklitike pomoćnog glagola u prezentu/perfektu i zamenio ih nultom morfemom, te sveo flektivne oblike enklitike pomoćnog glagola u potencijalu na oblik *by* za sva lica, i njega, kao i reflektivnu klitiku *-s'/-sja*, koju je fiksirao uz glagol, onda reanalizirao kao rečcu u nepromenljivom obliku – te kao posledicu je, primećuje Jakobson, ruski izgubio i mogućnost neiskazivanja pronominalnih subjekata (*pro-drop*), inače tipičnu za druge slovenske jezike, koji imaju enklitike sa fleksijom. To se sada naziva **Jakobsonovom generalizacijom**. Franks 2010: 5 će ovaj Jakobsonov uvid o klitikama predložiti i kao kriterijum za razlikovanje Zwickyjevih „prostih“ i „specijalnih“ klitika uopšte – *specijalne* klitike se, po njemu, mogu definisati kao *klitike sa fleksijom* – ali i kao formalni razlog i objašnjenje (koje je Zwickyju izmicalo) zašto su specijalne klitike u stvari u sintaktičkom smislu tako „specijalne“:

„This observation suggests another way to characterize Zwicky’s (1977) distinction between special and simple clitics: special ones are ones that have paradigms and inflect. In minimalist terms, this implies that special clitics have some feature that must be checked off in the overt syntax, whereas simple ones do not. This conclusion, it seems to me, must provide the key to why special clitics behave as they do“ (loc. cit.).

parametar više ne navodi.¹¹⁸ Naprotiv, jedino je i logično da klitike, kao uostalom i svi drugi elementi jezika, i svojim *oblikom* saopštavaju nešto o svom statusu i ponašanju.

Defektnost, tj. bliskost afiksima, balkanskih klitika evidentna je iz kontinuuma u (33). Upravo zbog toga su brojni autori i autorke klitike i pokušali da definišu kao „frazne afikse“ (uključujući Zwickyja 1994) ili „rečeničnu morfologiju“ (tako Anderson 1993, i dr.). Prema ovim, ali i sada dominantnim analizama romanskih i balkanskih klitika u formalnoj sintaksi, klitike zapravo *jesu* svoje vrste afiksi, samo što se, za razliku od „tipičnih“ afiksa, ne pridružuju nužno nekoj leksičkoj osnovi i ne iscrpljuju se na nivou morfosintaktičke reči, već stoje i učestvuju u operacijama na nivou rečenice. Klitika je, tako, samo previše (relativno) *slobodan* afiks, ali *jeste* gramatički (fektivni) afiks, koji enkodira gramatička značenja i odnose između morfosintaktičkih reči. (U tom smislu se, po Zwickyju, i može odustati od samog pojma „klitikâ“ kao predteorijskog, jer se ona svodi na afiks, tj. samo je deskriptivni termin koji opisuje jednu specifičnu *vrstu* „rečeničnih“ afiksa.)

Tako smo klitike kao afikse u albanskom analizirali u Bozhoviq & Kašić (op. cit.), a sada ih jednako tako analiziraju i Sims & Joseph (op. cit.). O afiksalsnom statusu klitika i u modernom grčkom, na osnovu istih zvikijevskih parametara kao što su izloženi ovde, u nizu radova govori i Joseph (1988, 2002, up. i tu cit. lit.), a u makedonskom e.g. Franks (2009). S druge strane, postoje i dalje analize koje klitikama pristupaju kao objektima u sintaksi (tj. „rečima“ neke vrste), i one su uglavnom zasnovane na građi iz zapadnojužnoslovenskih jezika (tako, za klitike u slovenačkom, recimo, v. Golden 2003, koja sledi analizu Stjepanović 1998 za srpskohrvatski; ali za ovakav pristup klitikama i u balkanskim jezicima, v. e.g. Philippaki-Warburton & Spyropoulos 1999 za grčki, kojima je Joseph 2002 odgovor).

Ono što nam, međutim, uvođenje kontinuuma u pojam „klitičnosti“ pokazuje (i zato ipak nije nužno ni da odustanemo od ovog pojma, već samo da ga jasnije sagledamo upravo kao kontinuum) jeste da i uzrok ovih teorijskih prepora leži u samoj graduelnoj prirodi pojave između pola afiksa, kojima jesu bliže balkanske (i romanske, tj. uopšte *centrične*) klitike, i pola „pravih“ reči, kojima jesu bliže zapadnojužnoslovenske (tj. uopšte *frazne*) klitike. I ponovo, među drugim formalnim kriterijima i parametrima za njihovu analizu, i sâm *morfološki sastav* klitike odnosno (ne)postojanje morfološke (obličke) veze s ortotoničkim rečima jeste i jedan od ključnih indikatora njihovog više afiksalnog (tj. morfološkog) ili više sintaktičkog statusa. Razlike u pristupu klitikama u savremenoj formalnoj lingvistici proizilaze, dakle, upravo iz razlika u samoj građi iz jezika koje ovi autori i autorke dominantno analiziraju, a bez prethodnog razrađivanja njihove detaljnije tipologije i tako i bez svesti o postojanju *klitičkog kontinuuma* kao u (33). Zato su nam tipologije pojava neizmerno važne.

¹¹⁸ Up. i kod Plungjana, iznad: „razlikuju [...] po svojstvima koja nisu povezana s njihovim značenjem ili s osobitostima formalnoga ustroja“, tj. morfološkog sastava.

Iz kontinuuma u (33) iščitavaju se, upravo, i dva pola klitičkih sistema u jezicima proširenoga balkanskog areala – jedan u centralnim jezicima tzv. balkanskoga saveza na jug(oistok)u (s verbocentričnim tipom klitika, kao u albanskom) i drugi u nebalkanizovanim južnoslovenskim jezicima na severozapadu (s fraznim tipom klitika, kao srpskohrvatski i slovenački), s gradualnim prelazima i unutar i između njih, sa balkanskoslovenskim klitikama upravo kao prelaznim tipom između ova dva ekstrema. Osim na formalnom nivou, kontinuum klitika u južnoslovenskim i balkanskim jezicima ogleda se, dakle, i **na arealnom nivou**: od najslobodnijih klitika u slovenačkom, najbližih rečima ili skoro pa nerazlučivih od njih, preko srazmerno više gramatikalizovanih klitika u srpskohrvatskom i srazmerno još više u balkanskoslovenskim govorima, do najgramatikalizovanijih klitika, praktično nerazlučivih od afiksa, u centralnim jezicima balkanskoga saveza poput albanskog (up. 34).

(34) slovenačke klitike > srpskohrvatske klitike > balkanske slovenske klitike (i to, bugarske > makedonske klitike) > balkanske romanske, grčke i albanske klitike

Upravo, dakle, kada se gradiraju prema formalnim parametrima duž kontinuuma strukturne defektnosti odnosno idiosinkrastičnosti, balkanske i južnoslovenske klitike se ulančavaju i u skladu sa svojim geografskim razmeštajem. Na jednome kraju nalazi se frazni, a na drugome centrični tip klitika, s prelaznim Tobler–Mussafijinim klitikama između. Pri tome, i unutar svakoga od ovih tipova može se primetiti postojanje gradualnih prelaza, i to opet upravo tako što se geografski udaljeniji idiomi i formalno jače polarizuju u odnosu na međusobno susedne (pa tako, slovenačke u odnosu na srpskohrvatske frazne klitike pokazuju značajno veći stupanj slobode, a unutar balkanskih slovenskih, recimo, bugarske u odnosu na makedonske, koje su po većini obeležja bliže i „pravim“ uzglagolskim klitikama kao u susednim neslovenskim balkanskim jezicima, jer Tobler–Mussafijine efekte zapravo pokazuju samo u nizovima s glagolskom klitikom 3. l. sg. prezenta *e*).

Formalna svojstva klitika u jezicima balkanskoga areala, tako, prate i njihov arealnolingvistički razmeštaj. Prema tome, iako se o klitikama u balkanskoj lingvistici govori mahom samo u kontekstu objekatske reduplikacije, koja je obeležje tradicionalno shvaćenih jezika tzv. balkanskoga jezičkog saveza, dok se klitički sistemi drugačijeg tipa, kao u zapadnojužnoslovenskim jezicima, smatraju potpuno nebalkanizovanim, ipak se, preko kontinuuma njihovih formalnih obeležja, i ovde jasno primećuju efekti arealne difuzije. Reduplikacija je samo jedan uži fenomen, jedno od svojstava jednog tipa klitika u jezicima balkanskog areala, koje je udruženo s drugim formalnim obeležjima klitika, a opozicija balkanizovano : nebalkanizovano previše je u tom smislu oštra i ne uspeva da obuhvati inače nediskretne, kontinualne i disperzne pojave kakve jesu pojave

arealne difuzije. Srpskohrvatski jezik se *u celini*, posmatran u tako širem arealnom rakursu, a ne samo u jednostranoj opoziciji prema balkanskim klitikama na jugoistoku, ponovo pokazuje kao znatno balkanizovaniji nego što to glavnina literature, koncentrisana na uska i diskretna morfosintaktička obeležja na mikronivou, sugeriše. Na kraju, ta se postupna prelaznost čita i iz kontinuuma u (33), gde su, kako zaključujemo u Božović et al. (op. cit.), „uočljiva [...] mesta, u tabeli obeležena sa +/-, na kojima su procesi jezičke promene u jeku, a odatle i relevantna obeležja koja ‘predvode’ tok gramatikalizacije klitika u pravcu afiksa u balkanskim jezicima“.

Upravo stoga nijedan klitički sistem nikada i nije *idealni predstavnik* svog tipa, niti takvi idealtipski slučajevi uopšte postoje – kako to primećuje i Haspelmath (op. cit.). U stvarnosti, postoji samo višeslojni i višedimenzionalni kontinuum. Ne postoje, dakle, „prototipične klitike“ (izuzev u okviru neke od tradicionalnih definicija klitika koju sami uspostavimo), već su svi konkretni elementi koje prepoznajemo kao „klitike“ u različitim jezicima uvek proizvod i konkretnih puteva njihove geneze, koji su pritom dvostruko predeterminisani materijalnim okolnostima: *iznutra*, pre svega već samom jezičkom materijom što je imaju na raspolaganju – dakle, konkretnim sastavom (formom) koju gramatikalizuju/leksikalizuju, pragmatikalizuju ili na druge načine na nju deluju u jeziku (tj. kao što smo rekli, da li je u pitanju osnova, morfološki celovita reč ili samo nastavački deo, odnosno postoji li veza s drugim formama u jeziku ili ne itd.); i *spolja*, međujezičkim kontekstom u kome te forme obitavaju, dakle njihovim arealnolingvističkim razmeštajem, kontaktima i stalno tekućom jezičkom promenom, tj. divergencijom i difuzijom jezičkih pojava u vremenu i prostoru.

To, međutim, ne znači da nam kroslingvističke generalizacije i tipologije nisu od pomoći – naprotiv. Iako je svaki *tip* samo aproksimacija na kontinuumu pojava, njih ipak ne možemo potpunije da objasnimo niti bolje da razumemo bez heurističkih dijagnostika kao što su „centrične klitike“ ili „frazne klitike“, odnosno i same „specijalne klitike“, ili formalnodeskriptivnih termina kao što su „frazni afiksi“ i „vezane reči“, „klitičke reči“, „leksičke klitike“, „afiksalne/afiksoidne klitike“ i sl., čija definicija je upravo nemoguća bez kroslingvističkog sagledavanja i simptomatskog dijagnostifikovanja pojave. Ukoliko odbacimo tu mogućnost, jedino što nam preostaje jeste samo ekstenzivna deskripcija svih pojedinačnih slučajeva ponaosob, koje bismo, u kranjem, upravo zbog njihove graduelne prirode, tako onda mogli da opisujemo *ad infinitum*.¹¹⁹

¹¹⁹ To primećuje i H., koji na jednom mestu pohvalno citira Evansa: „No matter how hard the linguist has tried to be comprehensive in their grammatical description, and to represent the functionings of the language in a way that does justice to its own unique genius, there will always be phenomena they have overlooked or failed to understand“ (Evans 2009: 223). Sa time ne možemo da se ne složimo.

5. Zaključak

U prethodnim poglavljima videli smo kako je teorija klitika, u proteklih sto i pedesetak godina, koliko ovaj fenomen zaokuplja pažnju moderne lingvistike, prešla prilično turbulentan put od tradicionalnog razumevanja klitika prosto kao atona – „reči bez akcenta“ – do shvatanja o njima kao o „rečeničnim afiksima“, tj. od prozodijskih preko sintaksocentričnih do u osnovi morfoloških pristupa. I mada su ove perspektive unekoliko bitno drugačije, njihov sadržaj je u osnovi isti – radi se, naime, o fenomenu strukturne defektnosti na kontinuumu između „autonomnih“ reči i maksimalno gramatikalizovanih afiksa, dakle upravo o procesu *morfologizacije* jednog dela klauze. Iz toga se mogu izvući i nekotiki teorijski značajni zaključci o samoj prirodi klitika kao elemenata jezika.

Prvo – u tome smislu, nije slučajno što su i osobine klitika, koje smo ovde bliže razmotrili u jezicima balkanskog areala, u većoj ili manjoj meri zapravo osobine morfoloških struktura. Za klitike se, kao morfološki zatvorenu klasu elemenata, koja se na nivou rečenice realizuje kao fonetski, informativno i sintaktički devalorizovan, zaseban podsistem, tj. uređen „specijalnim“ pravilima, upravo može reći da predstavljaju **morfologizovanu sintaksu** – jedan visoko gramatikalizovan segment rečenice, koji zakonomernosti „normalne sintakse“ zaobilaze, i u čiji sastav ulaze određeni elementi, i to određenim redosledom i u određenim dozvoljenim kombinacijama.

Pri tome, različite klitike ili pak različito definisani tipovi klitika pokazuju znatnu varijativnost – ne morfologizuju se svi na isti način i ne poseduju uvek jednaka svojstva. Morfologizaciju kao vid i sredstvo kliticizacije ne treba, dakle, shvatiti kao jednosmernu gramatikalizaciju od „punih“ reči ka afiksima, kao unapred zacrtan put koji sve klitike uvek i nužno moraju da pređu, kako se to obično predstavlja u literaturi o fenomenima gramatikalizacije,¹²⁰ već radije kao „desintaksizaciju“ nekih elemenata, koja ih svakako čini unekoliko robusnijim, ali koja ih može odvesti na različite načine u različitim pravcima.¹²¹

¹²⁰ Na tzv. „lancu“ gramatikalizacije (engl. *grammaticalization cline* ili *cline of grammaticality* i sl.), koji uvek vodi od reči preko klitika ka afiksima.

¹²¹ Pojmovno-terminološku razliku između morfologizacije i gramatikalizacije pravi i Plungjan:

„Dijakronijski je za jezičnu jedinicu (osobito onu koja izriče gramatičko značenje) tipična jednosmjerna evolucija od jednoga krajnjega područja linearno-sintagmatskoga kontinuuma prema drugomu: posrijedi je postupni razvoj u smjeru *izrazito autonomni rječooblik* → *slabo autonomni rječooblik* → *klitika* → *poluklitika* → *formant* → *afiks*. Takva se evolucija često naziva ‘gramatikalizacijom’ (usp. Lehmann 1995 [i.e. 2002 = drugo, ponovljeno izd.], Hopper i Traugott 1993 [i.e. 2003 = drugo izd.] i dr.), iako bi u ovom slučaju bilo preciznije govoriti o ‘morfologizaciji’ jezične jedinice jer je jedini sadržaj te evolucije upravo gubitak

To je i razlog zašto nema jedinstvenih osobina koje bi sve klitike u svim jezicima (pa čak često ni sve klitike u jednom jeziku) morale da dele, već samo simptomatičnih karakteristika koje ukazuju na njihovu morfologizaciju (tj. strukturnu robusnost). A otuda i brojni različiti pristupi klitikama o kojima je bilo reči u prethodnim poglavljima, upravo jer su različiti autori i autorke mahom pažnju posvećivali *određenim* osobinama klitika, uzimajući ih kao *differentia specifica* i na njima gradeći teoriju (npr. 2P linearizaciju ili udvajanje klitika u „sintaktičkim“ pristupima kliticizaciji, ili pak prozodijsku strukturu izgovorne reči u „prozodijskim“ pristupima, odnosno različite tipove klitika poput fraznih ili centričnih kao *egzemplarne*, ne vodeći računa o njihovoj tipologizaciji, i sl.), zbog čega je i bilo nemoguće ikako kroslingvistički definisati šta su to uopšte klitike.

Klitike jesu, međutim, upravo *svi* oni elementi koji nisu ni stereotipični afiksi, niti su „prave“ reči, koji nisu u potpunosti sagledljivi ni iz ugla prozodizacije, ni iz ugla sintakse (linearizacije i sl.), već su *transmodularni*; klitike, dakle, kao proizvod morfologizacije nekog dela klauze zaista i *jesu* „kišobran-termin“ za veoma raznovrsne pojave strukturne defektnosti, kako je to istakao još Zwicky ili sada Haspelmath, ali i brojni drugi autori (npr. Everett 1996). Ali to ne treba da nas obeshrabi kao pomenute istraživače – samo su nam potrebne što bolje tipologije pojave i njeno jasnije sagledavanje na kontinuumu kao što je onaj u balkanskim jezicima u (33), jer upravo takva *varijativnost*, a ne uvek unidirekcionalni i predvidljivi putevi gramatikalizacije, jeste i očekivani efekat morfologizacije neke klase jedinica. Pravi predmet istraživanja za teorije klitika, prema tome, i treba da bude praćenje **varijacije** (kako međujezičke, tako i one unutar posebnih jezika) koju, kao posledicu morfologizacije, ispoljavaju svi takvi elementi koji spadaju u „klitike“ (tj. sve ono što *ne* spada bez ostatka ni u reči,

linearno-sintagmatske autonomnosti, koja je dotičnoj jedinici u početku bila svojstvena, te preobrazba dotične jedinice u vezanu sastavnicu rječoooblika. Pritom je tačno da tijekom takve evolucije leksička jedinica doista obično počne izricati gramatičko značenje, ali i da su ‘gramatikalizacija’ (u gore određenom smislu) i ‘morfologizacija’ u pravilu međusobno neovisni procesi. Morfologizacija ne mora pratiti gramatikalizaciju [...] štoviše, ni gramatikalizacija u nekim slučajevima ne mora pratiti morfologizaciju“ (Plungjan, op. cit.: 24).

No, Plungjanova je motivacija za razlikovanje morfologizacije kao formalnog (= sužavanja distribucije, tj. „slobode“ nekog jezičkog elementa) od gramatikalizacije kao funkcionalnog procesa (= sužavanja značenja u smeru gramatičkog), čini se, isključivo semantička. Pl. tako razlikuje morfologizaciju i gramatikalizaciju, ali ih izgleda posmatra kao *paralelne* procese na istom „lancu“ i u istom smeru; jedino što se prvi odvija na formalnoj, a drugi na funkcionalnoj odnosno značenjskoj ravni. Mi, međutim, tu razliku pravimo već i na formalnom nivou – morfologizacija jeste proces „desintaksizacije“ kojim neki elementi gube svoja tipična sintaktička svojstva i tako stiču „posebnu“, tj. ograničenu sintaksu, pri čemu ne samo što ne mora biti uvek praćena i značenjskom gramatikalizacijom tih elemenata, već se ne mora uvek ni odvijati u istom smeru od reči ka afiksu, niti mora uvek prolaziti kroz iste faze i realizovati se u svim slučajima na isti način. Drugim rečima, morfologizacija je znatno širi fenomen od gramatikalizacije, koja bi se mogla posmatrati i na formalnom nivou kao tek jedna *vrsta* morfologizacije, praćena ujedno i semantičkim sužavanjem neke jezičke jedinice.

ni u afikse; odnosno sve što, zahvaljujući „desintaksizaciji“, *ne* spada jednoznačno ni u „normalnu“ sintaksu, ni u leksičku morfologiju, itd.).

Drugo – kada ovako razumemo prirodu klitika, kao fenomen *morfologizacije* jednog dela klauze, onda postaje očito i da istraživanja klitika treba usmeriti upravo u same strukture koje klitike grade, tj. u **klitičke nizove**. Upravo to je, naime, taj morfologizovani segment rečenice u kome se i realizuju klitike i struktura koja sublimira sva njihova „specijalna“ svojstva o kojima smo napred govorili. Jer, reći da klitike čine „specijalan“ podsistem i da su strukturno defektne upravo znači reći da *formiraju niz*, naročitu strukturu s relativno manje kombinatoričke slobode, a relativno više strukturne okamenjenosti, u kojoj deluju unutrašnja pravila i logika drugačija od one izvan ovoga morfologizovanog segmenta rečenice. Zbog toga niz klitika i jeste struktura u kojoj najviše ima smisla i razmatrati formalne i funkcionalne osobine samih klitika, tj. osobenosti njihovog morfosintaktičkog i morfonološkog ustrojstva (= tj., kao što smo videli u prethodnom poglavlju, to kakve kombinacije klitika se formiraju, a koje ne, kakve morfonološke operacije deluju u određenim kombinacijama klitika, i sl., na osnovu čega i izdvajamo parametre za njihovu tipologizaciju). Drugim rečima, on nije samo jedan linearni odsečak klauze, već „punija“ struktura, koja sadrži i naročite osobine koje se ne iscrpljuju samo u njegovom prozodijskom ili sintaktičkom odnosu prema ostatku rečenice, ili nisu svodive samo na njih. Zato klitike i predstavljaju problem za svaku teoriju jezika koja pokušava primarno da ih objasni s aspekta izvanklitičkih struktura, tj. „normalne“ prozodije ili sintakse, ne obraćajući pri tome pažnju i na arhitekturu samih klitičkih nizova.

Uostalom, ovakvih fenomena nije malo u jeziku – osim klitika, i frazeologija obično predstavlja „okamenjenu“ sintaksu, pojedini izrazi su jednako tako morfologizovani u određenim funkcijama, brojne govorne formule itd. Sintaksa, ma kako bila kreativan jezički modul, u govoru obično teži formulaičnosti, pa tako i morfologizaciji, čije je prvo svojstvo gubljenje kombinatoričkih sloboda – što se sintagmatski upravo manifestuje *fiksiranjem međusobnog redosleda elemenata*, kao i s druge strane, oslabljenom produktivnošću, tj. izostankom svih logički mogućih kombinacija elemenata, odnosno pojavom *arbitrarnih praznina* u paradigmatici takvih struktura. Upravo to jesu i dva glavna morfosintaktička kombinatorička svojstva i klitičkih nizova – **sintagmatski**, za razliku od relativno slobodn(ij)e „normalne“ sintakse, i oni teže uglavnom fiksnom redosledu klitika u nizu (ili barem netrivialnim varijacijama u njihovom pozicioniranju, koje su strukturno motivisane), a **na paradigmatskom nivou**, ponovo za razliku od „normalne“ sintakse, manifestuju arbitrarne praznine i druga kombinatorička ograničenja u nizovima klitika. I jedno i drugo jesu samo dva lica iste pojave: morfologizacije klitičkih nizova, tako da u njih uvek ulaze samo određeni – a ne neki drugi ili ne bilo koji – elementi, i to u određenim međusobnim kombinacijama – a ne bilo kako. Postojanje ovakvih kombinatoričkih ograničenja, pored onih morfonoloških (tj. idiosinkrastičkih obrazaca alomorfije) o kojima je bilo reči i u prethodnim poglavljima, jeste i najostenzivniji dokaz morfologizacije klitika,

tj. njihove „desintaksizacije“ i posedovanja srazmerno većeg broja osobina afiksacije, iako i dalje na nivou klauze tj. fraze, a ne morfosintaktičke reči, tj. negde na „klitičkom kontinuumu“, u onom *limbu* leksičkogramatičkih pojava u kojem se realizuju klitike, na razmeđi različitih nivoa jezičke strukture.

I jednako kao kada u smesi za kolače naiđemo na gromuljicu, u govornom izrazu na poštapalicu, ili kada se na površini tekućine ili sveže rane koja zarasta pojavi tanka očvrsla pokorica, i u sintaksi se, dakle, na „površini“ klauze, formiraju, tako, relativno okamenjene, srasle strukture, sa značajno manjom entropijom, koje su zbog toga i srazmerno više porozne i krhke, slabo produktivne, ali i sklone međujezičkoj varijaciji. To će biti osobina svih vibrantnih i fluidnih sistema, kakva je i sintaksa prirodnog jezika, svake materije – smese, govora ili tekućine – koja je u stanju fluksa, da samim svojim kretanjem, nejednakim hlađenjem ili zagrevanjem, te nejednakom izloženošću drugim spoljnim faktorima, s vremena na vreme iz sebe izbacuje relativno očvrсле, sa stanovišta celine nelogične (ili „paradoksalne“) segmente ili slojeve, koji tu celovitu strukturu zapravo ne narušavaju, već joj svojom neuklopljivošću upravo omogućavaju i da lakše premosti strukturne nedostatke ili da zadrži unutrašnju kohezivnost.

I treće – ukazali smo na to da je upravo *materija*, tj. **morfonološki sastav (oblik)** klitika, i najjasniji prediktor njihovog sintaktičkog ponašanja i indikator njihovog leksičkogramatičkog statusa u jeziku. Kao, uostalom, i drugi elementi jezika, i klitike nam najpre pojedinostima svoje forme saopštavaju netrivialne informacije i o svojoj funkciji, kategorijalnom statusu i genezi. To je, međutim, u literaturi o klitikama nakon Zwickyja, uglavnom ostalo nedovoljno primećeno. Ovo je, stoga, i domen u kome su nam najviše potrebna i buduća istraživanja o klitikama.

Literatura

- Adams, J. N. (1994a). Wackernagel's Law and the placement of the copula *esse* in Classical Latin. *TPhS Suppl.* no. 18. Cambridge.
- Adams, J. N. (1994b). Wackernagel's Law and the Position of Unstressed Personal Pronouns in Classical Latin. *TPhS* 92/2: 103–178.
- Agbayani, B. & C. Golston (2010). Second-position is first-position: Wackernagel's Law and the role of clausal conjunction. *Indogermanische Forschungen* 115: 1–21.
- Aikhenvald, A. (2002). Typological parameters for the study of clitics, with special reference to Tariana. In R. M. W. Dixon & A. Aikhenvald (eds.), *Word: A cross-linguistic typology*. Cambridge: Cambridge University Press, 42–78.
- Aleksić, R. (1933). On se je radovao. *Naš jezik*, god. I, sv. 2: 48–50.
- Alexander, R. (1995). The Balkanization of Wackernagel's Law. *Indiana Slavic Studies* 7: 1–8.
- Alexander, R. (2000). Tracking Sprachbund Boundaries: Word Order in the Balkans. In Gilbers et al. (eds.), *Languages in Contact (Studies in Slavic and General Linguistics 28)*. Amsterdam: Rodopi, 9–27.
- Alexander, R. (2008). Rhythmic Structure Constituents and Clitic Placement in Bosnian, Croatian, Serbian. In Bethin, C. (ed.), *American Contributions to the 14th International Congress of Slavists* 1: 1–19. Bloomington: Slavica.
- Anagnostopoulou, E. (1994). *Clitic dependencies in Modern Greek*. PhD dissertation, University of Salzburg.
- Anagnostopoulou, E. (1999). Conditions on clitic doubling in Greek. In van Riemsdijk, H. (ed.) *Clitics in the languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter, 761–798.
- Anagnostopoulou, Elena. (2006). Clitic Doubling. In M. Everaert & H. van Riemsdijk (eds.), *The Blackwell Companion to Syntax*, vol I, Ch. 14. Blackwell Publishing, 519–580.
- Anderson, S. & A. Zwicky (2003). Clitics. In Frawley (ed.), *International Encyclopedia of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Anderson, S. (1992). *A-Morphous Morphology*. Cambridge: CUP.
- Anderson, S. (1993). Wackernagel's Revenge: Clitics, Morphology, and the Syntax of Second Position. *Language* 69: 68–98.
- Anderson, S. (1996). How to Put your Clitics in their Place, or Why the Best Account of the Second Position Phenomena may be Something Like the Optimal One. *The Linguistic Review* 13: 165–191.

- Anderson, S. (2000). Toward an Optimal Account of Second-Position Phenomena. In Dekkers, J. et al. (eds.), *Optimality Theory: Syntax, Phonology and Acquisition*: 302–333. Oxford: OUP.
- Anderson, S. (2005). *Aspects of the Theory of Clitics*. Oxford: OUP.
- Anderson, S. (2011). Clitics. In van Oostendorp, M. et al. (eds.), *Blackwell Companion to Phonology*. Oxford: Blackwell.
- Andrade, A. & R. Bok-Benema (2017). Clitic Climbing. In Everaert, M. & H. van Riemsdijk (eds.), *The Wiley Blackwell Companion to Syntax, Second Edition*. John Wiley & Sons.
- Asenova, P. (2002). *Balkansko ezikoznanie: osnovni problemi na balkanskija ezikov šajuz*. Veliko Tärново: Faber.
- Babić, S. (1963). Enklitika između imena i prezimena. *Jezik*, god. XI, sv. 2: 63–64.
- Baker, M. (1985). The Mirror Principle and Morphosyntactic Explanation. *Linguistic Inquiry* 16(3): 373–415.
- Baotić, J. (1972). Iz problematike veza „enklitičkih“ oblika ličnih zamjenica sa prijedlozima. *Književni jezik*, 1972, sv. 2: 5–15.
- Belić, A. (1905). *Dijalekti istočne i južne Srbije*. (Srpski dijalektološki zbornik, knj. 1). Beograd: Državna štamparija.
- Belić, A. (1924). O postanku srpskohrvatskih glagolskih oblika *neću, ću* i sl. *Glas SKA*, knj. CXII: 1–18.
- Belić, A. (1941). *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*. Beograd: SKA.
- Bennet, R. & E. Elfner (2019). The Syntax-Prosody Interface. *Annual Review of Linguistics* 5: 151–171.
- Bennett, D. (1987). Word-Order Change in Progress: The Case of Slovene and Serbo-Croat and Its Relevance for Germanic. *Journal of Linguistics* 23(2): 269–287.
- Bennett, D. (2006). The Evolution of Clitic Systems: A Lexicalization Explanation. *LACUS Forum* 32: 279–288.
- Bennett, D. (2011). Towards a Cognitively Realistic Account of Clitics. *LACUS Forum* 36: 55–72.
- Bennett, D. (2013). Grammaticalization, Lexicalization, and Frequency: Evidence from Clitics. *Slavia Centralis* 6(2): 5–19.
- Berendsen, E. (1986). *The Phonology of Cliticization*. Dordrecht: Foris.
- Bergaigne, A. (1877). Essai sur la construction grammaticale considérée dans son développement historique, en sanskrit, en grec, en latin, dans les langues romanes et dans les langues germaniques (sections III–VII). *Mémoires de la Société linguistique de Paris* 3: 169–186.
- Bermúdez-Otero, R. & J. Payne (2011). There are no Special Clitics. In Galani, A. et al. (eds.), *Morphology and its Interfaces*: 57–96.

- Beukema, F. & M. den Dikken (eds.) (2000). *Clitic Phenomena in European Languages*. *Linguistik Aktuell* 30. Amsterdam: John Benjamins.
- Billings, L. (2002a). Phrasal Clitics. *Journal of Slavic Linguistics* 10(1/2): 285–321.
- Billings, L. (2002b). Why clitics cluster together in Balkan Slavic: Non-templatic morphology. In Jindřich Toman, ed. *Annual Workshop on Formal Approaches to Slavic Linguistics 10: The Second Ann Arbor Meeting, 2001*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 75–96.
- Bloomfield, L. (1933). *Language*. New York: Henry Holt.
- Boeckx, C. & S. Stjepanović (2000). The Clitic/Wh-Connection: Evidence for Unselective Attraction. In King, T. H. & I. Sekerina (eds.), *FASL: Philadelphia Meeting 1999*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Boeckx, C. & S. Stjepanović (2001). Head-ing Toward PF. *Linguistic Inquiry* 32: 345–355.
- Bögel, T. et al. (2010). Second position and the prosody–syntax interface. In Butt, M. & King, T. H. (eds.), *LFG10*, 106–126. Stanford, CA: CSLI Publications.
- Bonet, E. (1991). *Morphology after Syntax: Pronominal Clitics in Romance*. PhD dissertation, MIT.
- Bonet, E. (1995). Feature structure of Romance clitics. *Nat Lang Linguist Theory* 13: 607–647.
- Bonet, E. et al., eds. (2019). *(In)direct Reference in the Phonology-Syntax Interface under Phase Theory: A Response to "Modular PIC" (D'Alessandro and Scheer 2015)*. *Linguistic Inquiry*, vol. 50(4). MIT Press.
- Booij, G. (2006). Inflection and Derivation. In: Keith Brown (Editor-in-Chief), *Encyclopedia of Language & Linguistics, Second Edition*, volume 5, 654–661.
- Borer, H. (1984). *Parametric syntax*. Dordrecht: Foris.
- Borer, H. (ed.) (1986). *The Syntax of Pronominal Clitics*. (*Syntax and Semantics* 19). New York: Academic Press.
- Borisova, A. B. (2005). *Mestoimennyj povtor dopolnenija: sintaksičeskij i pragmatičeskij aspekty (na materiale novogrečeskogo jazyka)*. PhD diss., Sankt-peterburgskij gosudarstvennyj universitet.
- Borjars, K. (1998). Clitics, affixes and parallel correspondence. In M. Butt & T. H. King (eds.), *Proceedings of LFG 98*. Stanford: CSLI Publications.
- Bošković, Ž. (1995). Participle Movement and Second Position Cliticization in Serbo-Croatian. *Lingua* 96: 245–266.
- Bošković, Ž. (2000). Second Position Cliticization: Syntax and/or Phonology? In Beukema, F. & M. den Dikken (eds.), *Clitic Phenomena in European Languages*: 71–119. Amsterdam: John Benjamins.
- Bošković, Ž. (2001). *On the Nature of the Syntax-Phonology Interface: Cliticization and Related Phenomena*. Amsterdam: Elsevier.

- Bošković, Ž. (2002). Clitics as Non-branching Elements and the Linear Correspondence Axiom. *Linguistic Inquiry* 33: 329–340.
- Bošković, Ž. (2004a). Clitic Placement in South Slavic. *Journal of Slavic Linguistics* 12(1/2): 37–90.
- Bošković, Ž. (2004b). On the clitic switch in Greek imperatives. In O. Mišeska Tomić (ed.), *Balkan Syntax and Semantics*. Amsterdam: John Benjamins, 269–291.
- Bošković, Ž. (2008). What will you have, DP or NP? In *Proceedings of NELS 37*: 101–114.
- Bošković, Ž. (2012). On NPs and Clauses. In *Discourse and grammar: From sentence types to lexical categories*, ed by G. Grewendorf and T. E. Zimmermann, 179–242.
- Bošković, Ž. (2016). On second-position clitics crosslinguistically. In F. Marušič & R. Žaucer (eds.), *Formal studies in Slovenian syntax*. Amsterdam: John Benjamins.
- Bozhoviq, Gj. & Z. Kašić (2015). Clitics: At the Interface of Phonology, Morphology and Syntax. *2nd International Conference “Crossroads of Foreign Languages”*, Alexander Moisiu University in Durrës.
- Bozhoviq, Gj. (2018). Roli i sinkretizmit në sistemin rasor të shqipes. Paper presented at the *2nd International Conference “Mapping Balkan routes”*, University of Belgrade Faculty of Philology.
- Božović, Đ. (2015a). Fonološko-gramatički interfejs slogovnog akcenta. *Anali Filološkog fakulteta* 27(2): 369–401.
- Božović, Đ. (2015b). Teorija rekapitulacije u evolutivno-razvojnoj psiholingvistici. *Primenjena lingvistika* 16: 213–229.
- Božović, Đ. (2017). Konstrukcija za+akuzativ u imenskom kopulativnom predikativu kao deagentizovani marker stava u srpskohrvatskom i albanskom jeziku. *Filološki pregled* 44(2): 161–176.
- Božović, Đ. (2017a). Linearizacija i arhitektura enklitičkog niza. *Anali Filološkog fakulteta* 29(1): 73–106.
- Božović, Đ. (2020). Third clitic effect in SerBoCroatian. Paper presented at the *16th Annual Meeting of the Slavic Linguistics Society* in Bloomington, Indiana. Indiana University.
- Božović, Đ. et al. (2017). Tipologija balkanskih klitika. *Balkanite: ezik, istorija, kultura*, vol. 5: 139–145.
- Brabec, I. (1965). Enklitika — što je to? *Jezik*, god. XII, br. 5: 143–151.
- Browne, W. (1968). Srpskohrvatske enklitike i teorije transformacione gramatike. *Zbornik MS za filologiju i lingvistiku* 11: 25–29.
- Browne, W. (1974). On the Problem of Enclitic Placement in Serbo-Croatian. In Breht, R. & C. Chvany (eds.), *Slavic Transformational Syntax*. *Michigan Slavic Materials* 10: 36–52. Ann Arbor: University of Michigan.

- Browne, W. (2008). Porjadok enklitikox u jaziku vojvodjanskix Rusnacox. *Švetlosc* XLIV(3).
- Browne, W. (2010). Syntactic studies in Burgenland Croatian: the order of clitics. *Balkanistica* 23.
- Bubenik, V. (1993). Inflectional Morphology and Clitics in Functional Grammar: Typology and Diachrony. *Diachronica* 10 (2): 165–190.
- Burton-Roberts, N. et al. (eds.) (2000). *Phonological Knowledge: Conceptual and Empirical Issues*. Oxford: OUP.
- Caink, A. (1999). Serbian/Croatian/Bosnian Clitics at the Lexical Interface. In Coates, H. et al. (eds.), *Formal Approaches to Slavic Linguistics 7*: 81–100. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Čamdžić, A. & R. Hudson (2002). Serbo-Croat-Bosnian Clitics and Word Grammar. *UCL Working Papers in Linguistics* 14: 321–353.
- Cardinaletti, A. & M. Starke (1999). The typology of structural deficiency: A case study of the three classes of pronouns. In van Riemsdijk, Henk (ed.), *Clitics in the Languages of Europe*, 145–234. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Cardinaletti, A. (2007). On different types of clitic clusters. *Working Papers in Linguistics, University of Venice*, vol. 17: 27–76.
- Carstairs, A. (1981). Notes on affixes, clitics, and paradigms. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Carstairs-McCarthy, A. (1999). *The Origins of Complex Language: An Inquiry Into the Evolutionary Beginnings of Sentences, Syllables and Truth*. Oxford: OUP.
- Ćavar, D. & C. Wilder (1999). “Clitic Third” in Croatian. In H. van Riemsdijk (ed.), *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin: De Gruyter.
- Ćavar, D. & M. Seiss (2011). Clitic Placement, Syntactic Discontinuity and Information Structure. In Butt, M. & T. H. King (eds.), *Proceedings of the LFG11 Conference*: 131–151. Stanford: CSLI Publications.
- Ćavar, D. (1996). On Cliticization in Croatian: Syntax or Prosody? *ZAS Papers in Linguistics* 6: 51–65.
- Chomsky, N. (1970). Remarks on Nominalizations. In R. Jacobs and P. Rosenbaum (eds.), *Reading in English Transformational Grammar*, 184–221. Waltham: Ginn.
- Chomsky, N. (1977). *Essays on Form and Interpretation*. New York – Amsterdam: Elsevier – North-Holland.
- Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press.
- Chomsky, N. (2001). Derivation by Phase. In Kenstowicz, M. (ed.), *Ken Hale: A Life in Language*: 1–52. Cambridge: MIT Press.

- Cimmerling, A. V. (2012a). Sistemy porjadka slov s klitikami v tipologičeskom aspekte. *Voprosy jazykoznanija* 2012, no. 4: 3–38.
- Cimmerling, A. V. (2012b). Sistemy porjadka slov v slavjanskix jazykax. *Voprosy jazykoznanija* 2012, no. 5: 3–37.
- Cimmerling, A. V. (2013). *Sistemy porjadka slov slavjanskix jazykov v tipologičeskom aspekte*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
- Collinge, N. E. (1985). *The Laws of Indo-European*. Amsterdam: John Benjamins.
- Comrie, B., Haspelmath, M. & Bickel, B. (2015). *The Leipzig glossing rules*. <https://www.eva.mpg.d/ingu/esource/lossing-rules.php>.
- Condoravdi, C. & P. Kiparsky (2001). Clitics and Clause Structure. *Journal of Greek Linguistics* 2: 1–39.
- Condoravdi, C. & P. Kiparsky (2004). Clitics and Clause Structure: The Late Medieval Greek System. *Journal of Greek Linguistics* 5: 159–183.
- Corin, A. P. (1991). Srpskohrvatske enklitike u svetlu današnje lingvističke teorije. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 20(2): 165–179.
- Crysmann, B. (1997). Cliticization in European Portuguese using parallel morpho-syntactic constraints. In *Proceedings of LFG97*. CSLI Publications.
- Culbertson, J. (2010). Convergent evidence for categorial change in French: From subject clitic to agreement marker. *Language* 86(1): 85–132.
- D'Alessandro, R. (in press). Not everything is a theory: A reply to Martin Haspelmath. To appear in *Theoretical Linguistics*.
- Dékány, É. (2018). Approaches to head movement: A critical assessment. *Glossa: A Journal of General Linguistics* 3(1): 65.
- Delbrück, B. & E. Windisch (1878). *Syntaktische Forschungen* IV. Halle.
- Delbrück, B. (1900). *Vergleichende Syntax. Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* V. Straßburg.
- Demiraj, Sh. (1994). *Gjuhësi Ballkanike*. Skopje: Logos-A.
- Diesing, M. & D. Zec (2011). Interface Effects: Serbian Clitics. In Runner, J. (ed.), *Experiments at the Interfaces. Syntax and Semantics* 37: 1–30. Bingley: Emerald.
- Diesing, M. (2010). Clitics Revisited. *Proceedings of FASL* 18: 104–124.
- Diesing, M. et al. (2009). Clitic Placement in Serbian: Corpus and Experimental Evidence. In Featherston, S. & S. Winkler (eds.), *The Fruits of Empirical Linguistics*: 61–75. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Dimitrova-Vulchanova, M. (1995). Clitics in Slavic. *Studia Linguistica* 49(1): 54–92.

- Dixon, R. M. W. & A. Aikhenvald, eds. (2002). *Word: A cross-linguistic typology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dorđević, B. (1996). *Elementi dikcije*. Beograd: Univerzitet umetnosti.
- Dryer, M. S. & M. Haspelmath (eds.) (2013). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <http://wals.info>
- Dryer, M. S. (2013a). Prefixing vs. Suffixing in Inflectional Morphology. In Dryer & Haspelmath (2013): <http://wals.info/chapter/26>
- Dryer, M. S. (2013b). Position of Tense-Aspect Affixes. In Dryer & Haspelmath (2013): <http://wals.info/chapter/69>
- Dryer, M. S. (2013c). Position of Pronominal Possessive Affixes. In Dryer & Haspelmath (2013): <http://wals.info/chapter/57>
- Dryer, M. S. (2013d). Position of Case Affixes. In Dryer & Haspelmath (2013): <http://wals.info/chapter/51>
- Dvořák, B. (2007). Slovenian Clitic Pronouns and What is so Special about Them. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 6: 209–233.
- Dvořák, B. (2010). Stress and strength by clitics in Slovenian. In *Formal studies in slavic linguistics*, ed. V. Mihalicek et al., 141–165. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Evans, Nicholas. 2009. *Dying words: Endangered languages and what they have to tell us*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Everett, D. (1996). *Why There Are No Clitics*. Dallas: Summer Institute of Linguistics – University of Texas.
- Franks, S. & Progovac, Lj. (1994). On the Placement of Serbo-Croatian Clitics. *Indiana Slavic Studies: Proceedings of the 9th Biennial Conference on Balkan and South Slavic Linguistics, Literature, and Folklore* 7: 69–78.
- Franks, S. & T. H. King (2000). *A Handbook of Slavic Clitics*. Oxford: OUP.
- Franks, S. (1997). South Slavic Clitic Placement is *Still* Syntactic. In Dimitriadis, A. et al. (eds.), *Proceedings of the 21st Annual Pen Linguistic Colloquium*. University of Pennsylvania Working Papers. University of Pennsylvania.
- Franks, S. (1999). Optimality Theory and Clitics at PF. In Dziwirek, K. et al. (eds.), *FASL: The Seattle Meeting 1998*: 101–121. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Franks, S. (2000). Clitics at the Interface. In Beukema, F. & M. den Dikken (eds.), *Clitic Phenomena in European Languages*: 1–46. Amsterdam: John Benjamins.
- Franks, S. (2009). Macedonian pronominal clitics as object agreement markers. In Franks et al. (2019), 189–221.

- Franks, S. (2010). Clitics in Slavic. In S. Franks (ed.), *Glossos 10: Summer 2010*. Durham: Duke University, 1–157.
- Franks, S. (2016). Clitics are/become minimal(ist). In F. Marušič & R. Žaucer (eds.), *Formal Studies in Slovenian Syntax. In honor of Janez Orešnik*, 91–127. Amsterdam: John Benjamins.
- Franks, S. (2019). *Syntax and Spell-Out in Slavic*. Bloomington, Indiana: Slavica Publishers.
- Franks, S. (2021). *Microvariation in the South Slavic Noun Phrase*. Bloomington, Indiana: Slavica Publishers.
- Franks, S. et al. (2004). Pronominal Clitics in Slavic. *Journal of Slavic Linguistics* 12: 3–36.
- Franks, S. et al. (eds.) (2009). *A Linguist's Linguist: Studies in South Slavic Linguistics in Honor of E. Wayles Browne*. Bloomington: Slavica.
- Friedman, V. A. (2011). The Balkan Languages and Balkan Linguistics. *Annual Review of Anthropology* 40: 275–291.
- Gallis, A. (1974). Da li je srpskohrvatski adnominalni dativ pripadnosti (posesivni dativ) – balkanizam? *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XVII(1): 51–61.
- Garrett, A. J. (1990). *The Syntax of Anatolian Pronominal Clitics*. PhD diss. Harvard University.
- Gerlach, B. & Grijzenhout, J. (eds.) (2000). *Clitics in Phonology, Morphology and Syntax. Linguistik Aktuell* 36. Amsterdam: John Benjamins.
- Gerlach, B. (2002). *Clitics between Syntax and Lexicon. Linguistik Aktuell* 51. Amsterdam: John Benjamins.
- Golden M. & M. Sheppard (2000). Slovene Pronominal Clitics. In Beukema & den Dikken (eds.), *The Clitic Phenomena in European Languages*. Amstrdam: John Benjamins, 191–207.
- Golden, M. (2003). Clitic placement and clitic climbing in Slovenian. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 56(3): 151–322. *Focus on: Slovenian from a typological perspective*, ed. by Janez Orešnik & Donald D. Reindl.
- Goldstein, D. M. (2010). *Wackernagel's Law in Fifth-Century Greek*. PhD diss., University of California, Berkeley.
- Goldstein, D. M. (2014). Wackernagel's Law I. In Georgios K. Giannakis (ed.), *Encyclopedia of Ancient Greek language and linguistics*, vol. 3, 508–513. Leiden: Brill.
- Goldstein, D. M. (2016). *Classical Greek syntax: Wackernagel's law in Herodotus*. Leiden: Brill.
- Golston, (2014). Wackernagel's Law II. In Georgios K. Giannakis (ed.), *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. Leiden: Brill.
- Gortan, V. (1956). O mjestu enklitike u nezavisnoj rečenici. *Jezik*, god. V: 15–16.
- Grickat, I. (2004). O istorijskojezičkom istraživanju. O srpskohrvatskom jeziku kao predstavniku balkanske ili „slovenoromanske“ zajednice. U *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*. Beograd: ZUNS.

- Grimshaw, J. (1986). A Morphosyntactic Explanation for the Mirror Principle. *Linguistic Inquiry* 17(4): 745–749.
- Grimshaw, J. (1991). *Extended projections*. Ms. Brandeis University.
- Grimshaw, J. (1997). The best clitic: constraint conflict in morphosyntax. In Liliane Haegeman (ed.), *Elements of grammar*. Dordrecht: Kluwer, 169–196.
- Grimshaw, J. (2001). Optimal Clitic Positions and the Lexicon in Romance Clitic Systems. In G. Legendre et al. (eds.), *Optimal Theoretic Syntax*. MIT Press. ROA-374.
- Grimshaw, J. (2005). Extended projection. In *Words and Structure*, edited by Jane Grimshaw. CSLI, Stanford, Ca.
- Grohmann, K. K. (2000). Towards a Syntactic understanding of prosodically reduced pronouns. *Theoretical Linguistics*, 26(3), 175-210.
- Groß, T. (2011). Clitics in Dependency Morphology. *Depling 2011 Proceedings*: 58–68.
- Hale, K. (1973). Person marking in Walbiri. In Stephen R. Anderson & Paul Kiparsky (eds.), *A festschrift for Morris Halle*, 308–344. New York, NY: Holt, Rinehart & Winston.
- Hale, M. (1987). Wackernagel’s law in the language of the Rigveda. In Calvert Watkins (ed.), *Studies in memory of Warren Cowgill*, 38–50. Berlin: Walter de Gruyter.
- Hale, M. (1996). Deriving Wackernagel’s law: Prosodic and syntactic factors de-termining clitic placement in the language of the Rigveda. In Halpern & Zwicky (1996): 165–197.
- Hale, M. (2017). Preliminaries to the investigation of clitic sequencing in Greek and Indo-Iranian. In C. Bower et al. (eds.), *On looking into words (and beyond)*, 289–310. Berlin: Language Science Press.
- Halle, M. & A. Marantz (1993). Distributed morphology and the pieces of inflection. In K. Hale & S. J. Keyser (eds.), *The View from Building 20*. MIT Press, 111-176.
- Halpern, A. & A. Zwicky (eds.) (1996). *Approaching Second: Second Position Clitics and Related Phenomena*. Stanford: CSLI Publications.
- Halpern, A. & J. M. Fontana (1994). X^0 and X^{\max} clitics. *WCCFL* 12: 251–266.
- Halpern, A. (1992). The Balkan Definite Article and Pseudo-Second Position. In *Proceedings of the 18th Annual Meeting of the BLS*, 338–349.
- Halpern, A. (1995). *On the Placement and Morphology of Clitics*. Stanford: CSLI Publications.
- Halpern, A. (1998). Clitics. In Spencer, A. & A. Zwicky (eds.), *Handbook of Morphology*: 101–122. London: Blackwell.
- Hansen, B. et al. (2018). Clitic Climbing and Stacked Infinitives in Bosnian, Croatian and Serbian – A Corpus-Driven Study. In Eric Fuß et al. (eds.), *Grammar and Corpora 2016*. Heidelberg: Heidelberg University Publishing.

- Harizanov, B. (2011). NonInitiality within Spell-Out domains: Unifying the post-syntactic behavior of Bulgarian dative clitics. In: N. LaCara et al. (eds.), *Morphology at Santa Cruz: Papers in Honor of Jorge Hankamer*. Santa Cruz, CA: Linguistics Research Center, 1–30.
- Harizanov, B. (2014). The Role of Prosody in the Linearization of Clitics: Evidence from Bulgarian and Macedonian. In: C. Chapman et al. (eds.), *Formal Approaches to Slavic Linguistics 22: The McMaster Meeting 2013*. Ann Arbor, MI: Michigan Slavic Publications, 109–130.
- Harris, A. (2000). Where in the Word is the Udi Clitic? *Language*, 76(3): 593-616.
- Harris, J. (1995). The morphology of Spanish clitics. In H. Campos (ed.), *Evolution and Revolution in Linguistic Theory*. Washington DC: Georgetown University Press, 168–197.
- Haspelmath, M. (2007). Pre-established categories don't exist: Consequences for language description and typology. *Linguistic Typology* 11(1): 119–132.
- Haspelmath, M. (2010). Comparative concepts and descriptive categories in crosslinguistic studies. *Language* 86(3): 663–687.
- Haspelmath, M. (2011). The indeterminacy of word segmentation and the nature of morphology and syntax. *Folia Linguistica* 45(1): 31–80.
- Haspelmath, M. (2015). Defining vs. diagnosing linguistic categories: a case study of clitic phenomena. In: J. Błaszczak et al. (eds.), *How Categorical are Categories?* Berlin: De Gruyter, 273–304.
- Haspelmath, M. (2018). How comparative concepts and descriptive linguistic categories are different. In *Aspects of linguistic variation*, ed. by Van Olmen, D. et al. Berlin: De Gruyter, 83–114.
- Haspelmath, M. (in press). General linguistics must be based on universals (or nonconventional aspects of language). To appear in *Theoretical Linguistics*.
- Hauge, K. R. (1976). The word order of predicate clitics in Bulgarian. *Meddelelser* 10. Oslo: Slavisk-baltisk institutt, Universitetet i Oslo. (= Reprinted in *Journal of Slavic linguistics* 7(1), 1999: 89–137.)
- Heggie, L. & F. Ordóñez (eds.) (2005). *Clitic and Affix Combinations: Theoretical Perspectives*. (*Linguistik Aktuell* 74). Amsterdam: John Benjamins.
- Hock, H. H. (1996). Who's on First? Toward a Prosodic Account of P2 Clitics. In Halpern & Zwicky (1996): 199–270.
- Honeybone, P. & R. Bermúdez-Otero (eds.) (2006). *Linguistic Knowledge: Perspectives from Phonology and from Syntax*. *Lingua* 116 (5).
- Hudson, R. (2001). Clitics in Word Grammar. *UCL Working Papers in Linguistics* 13: 243–294.
- Inkelas, S. & D. Zec (1991). The Place of Clitics in Prosodic Hierarchy. In Bates, D. (ed.), *Proceedings of the 10th West Coast Conference on Formal Linguistics*. Stanford: Stanford Linguistic Association.

- Inkelas, S. & D. Zec (1995). The Phonology/Syntax Interface. In Goldsmith, J. (ed.), *Handbook of Phonological Theory*. London: Blackwell.
- Inkelas, S. & D. Zec (eds.) (1990). *The Phonology-Syntax Connection*. Chicago – Stanford: University of Chicago Press – CSLI Publications.
- Ivić, M. (1953). Enklitički oblik zamenice kao znak modalnosti. *Naš jezik* 5(1/2): 61–64.
- Ivić, M. (2005). Pojam *Verum focus* i njegovo signalizovanje u savremenom standardnom srpskom, *O rečima*, Beograd: Biblioteka XX vek, 95–101.
- Ivić, P. (1957). Značaj lingvističke geografije za uporedno i istorisko proučavanje južnoslovenskih jezika i njihovih odnosa prema ostalim slovenskim jezicima. *Južnoslovenski filolog* XXII: 179–206.
- Ivić, P. (2002). Balkanski jezički savez i lingvistička geografija. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XLV(1–2): 7–12.
- Ivić, P. (2009). *Srpski dijalekti i njihova klasifikacija*. Novi Sad – Sr. Karlovci: IK Z. Stojanovića.
- Ivšić, S. (1967). Enklitike, osobito njihov namještaj u staroslavenskome jeziku s obzirom na ostale slavenske jezike. *Rad JAZU* 15 (348): 61–140.
- Jaeggli, O. (1982). *Topics in Romance Syntax*. Dordrecht: Foris.
- Jaeggli, O. (1986). Three issues in the theory of clitics: Case, doubled NPs, and extraction. In Borer, H. (ed.), *The syntax of pronominal clitics (Syntax & Semantics 19)*. Orlando: Academic Press, 15–42.
- Jahontov, S. E. (1982). Metod issledovanija i opredelenie isxodnyx ponjatij. In Kasevič et al. (eds.), *Kvantitativnaja tipologija jazykov Azii i Afriki*. Leningrad: LGU, 12–44.
- Jakobson, R. (1935 = 1971). Les enclitiques slaves. In *Selected writings*, vol. 2, 16–22. The Hague: Mouton.
- Janse, M. (1994). Clitics and word order since Wackernagel: One hundred years of research into clitics and related phenomena. *Orbis* 37: 389–410.
- Jelovšek, A. & T. Erjavec (2019). A corpus-based study of 16th-century Slovene clitics and clitic-like elements. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 12 (2019): 3–19.
- Jonke, Lj. (1964). Red riječi sa sintaktičkog i stilističkog gledišta. U: *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Znanje, 273–282.
- Joseph, B. (1988). Pronominal affixes in Modern Greek: The case against clisis. In D. Brentari et al. (eds.), *Papers from the 24th Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*. Chicago: CLS, 203–15.
- Joseph, B. (2002). Defining “Word” in Modern Greek: A response to Philippaki-Warbuton & Spyropoulos 1999. In: Booij G., Van Marle J. (eds.), *Yearbook of Morphology 2001*. Dordrecht: Springer.

- Joseph, B. (2018). The syntax of Albanian. In Klein, J. (ed.), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*. Berlin: de Gruyter.
- Jovanović, J. (2013). *Jezičke studije*. Beograd: Jasen.
- Julien, M. (2006). Word. In Brown, K. (ed.), *Encyclopedia of Language & Linguistics*, Second Edition. Vol. 13. Elsevier.
- Jung, H. & K. Migdalski (2015). On the Degrammaticalization of Pronominal Clitics in Slavic. In *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The First Berkeley Meeting*, pp.143–162. Michigan Slavic Publications.
- Jurkiewicz-Rohrbacher, E. et al. (2017a). Clitic climbing, finiteness and the raising-control distinction: A Corpus-based study. *Journal of Linguistics/Jazykovedny casopis* 68(2): 179–190.
- Jurkiewicz-Rohrbacher, E. et al. (2017b). Web Corpora – the best possible solution for tracking rare phenomena in underresourced languages: clitics in Bosnian, Croatian and Serbian. In *Proceedings of the Workshop on Challenges in the Management of Large Corpora and Big Data and Natural Language Processing*. Mannheim: Institut für Deutsche Sprache, 49–55.
- Kaisse, E. (1982). Sentential clitics and Wackernagel's law. *West Coast Conference on Formal Linguistics* 1: 1–14.
- Kaisse, E. (1983). The syntax of auxiliary reduction in English. *Language* 59: 93–122.
- Kaisse, E. (1985). *Connected Speech: The Interaction of Syntax and Phonology*. London: Academic Press.
- Kallulli, D. & L. Tasmowski, eds. (2008). *Clitic Doubling in the Balkan Languages*. Amsterdam: John Benjamins.
- Kallulli, D. (1995). Clitics in Albanian. *University of Trondheim Working Papers in Linguistics* 24. Dragvoll: University of Trondheim.
- Kallulli, D. (2000). Direct object clitic doubling in Albanian and Greek. In Beukema & den Dikken (eds.), *Clitic Phenomena in European Languages*, 209–248. Amsterdam: John Benjamins.
- Kallulli, D. (2016). Clitic doubling as Differential Object Marking. *Rivista di Grammatica Generativa* 38: 161–171.
- Kallulli, D. (2019). Balkan clitic doubling revisited: micro-variation, typological generalizations, and a true universal. In Krapova, I. & B. Joseph (eds.), *Balkan Syntax and (Universal) Principles of Grammar*, 192–217. Berlin: De Gruyter.
- Kašić, Z. (1980). Glasovne promene u proklizi u srpskohrvatskom jeziku. *Naš jezik* 24(4–5): 217–246.
- Kašić, Z. (1985). Glasovne promene u enklizi. *Naš jezik* 26(4–5): 228–233.

- Kašić, Z. (2012). Apsolutni kraj iskaza kao fonetska pozicija. *Beogradska defektološka škola*, vol. 18(2), no. 53: 309-324.
- Kašić, Z. et al. (2006). O definisanju kraja izgovorene reči. *Zbornik radova 50. Konferencije za ETRAN, Beograd, 6-8. juna 2006*, vol. II: 462–465.
- Kayne, R. (1975). *French Syntax: The Transformational Cycle*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kayne, R. (1994). *The Antisymmetry of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Keydana, G. (2011). Wackernagel in the language of the Rigveda: A reassessment. *Historische Sprachforschung* 124: 106–133.
- King, T. H. (1996). Slavic Clitics, Long Head Movement, and Prosodic Inversion. *Journal of Slavic Linguistics* 4: 274–311.
- Klajn, I. (1985). *O funkciji i prirodi zamenica*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik.
- Klavans, J. (1979). On Clitics as Words. *CLS* 15: 68–80.
- Klavans, J. (1982). *Some Problems in a Theory of Clitics*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Klavans, J. (1985). The Independence of Syntax and Phonology in Cliticization. *Language* 61: 95–120.
- Klavans, J. (1995). *On Clitics and Cliticization: The Interaction of Morphology, Phonology, and Syntax*. New York: Garland.
- Kopitar, J. (1829). Albanische, walachische und bulgarische sprache. *Jahrb. Lit.* 46: 59–106.
- Kosta, P. & A. Zimmerling (2014). Slavic clitic systems in a typological perspective. In: L. Schürcks et al. (eds.), *The Nominal Structure in Slavic and Beyond*. Berlin: de Gruyter, 441–487.
- Kovačević, M. (2012). Sintaksičkom konverzijom i semantički uslovljen vezani red riječi u savremenom srpskom jeziku. U: *Strukturne karakteristike srpskog jezika*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 41–53.
- Kovačević, M. (2020). O tmezičkoj permutaciji enklitike „li“ u razgovornom jeziku. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 49(1): 49–59.
- Krapova, I. & G. Cinque (2019). Universal Constraints on Balkanisms. A Case Study: The absence of Clitic Climbing. In I. Krapova & B. Joseph (eds.), *Balkan Syntax and (Universal) Principles of Grammar*. Berlin: De Gruyter.
- Lai-Shen, L. & N. Corver (eds.) (2013). *Diagnosing Syntax*. Oxford: OUP.
- Langslow, D. (2009). Editor's Introduction. In Wackernagel (2009): viii–xxii.
- Legendre, G. (1999). Morphological and Prosodic Alignment at Work: The Case of South-Slavic Clitics. In Shahin, K. et al. (eds.), *Proceedings of the Seventeenth West Coast Conference on Formal Linguistics*. Stanford: CSLI Publications.

- Leslie, S. J. (2013). Essence and natural kinds: When science meets preschooler intuition. In *Oxford Studies in Epistemology*, vol. 4: 108–166.
- Lewis, W. (2002). *A Distributional and Theoretic Study of P2 Clitic Cluster Changes in South Slavic*. PhD thesis, University of Arizona.
- Lompar, V. (2017). Enklitički oblik zamenice *sebe* u genitivu? U: Dragičević, R. (ur.), *Putevima reči: zbornik radova u čast Darinki Gortan Premk*. Beograd: Filološki fakultet, 595–600.
- Lopašov, J. (1978). *Mestoimennye povtory dopolnenija v balkanskix jazykax*. Leningrad: Nauka.
- Lowe, J. (2011). Ṛgvedic clitics and ‘prosodic movement’. In Butt, M. & King, T. H. (eds.), *LF11*, 360–380. Stanford, CA: CSLI Publications.
- Lowe, J. (2014). Accented Clitics in the Rigveda, *Transactions of the Philological Society* 112(1): 5–43.
- Lowe, J. (2016a). English possessive ‘s: clitic and affix. *NLLT* 34: 157–195.
- Lowe, J. (2016b). Clitics: Separating syntax and prosody. *Journal of Linguistics* 52(2): 375–419.
- Luís, A. (2004). *Clitics as morphology*. PhD thesis, University of Essex.
- Luraghi, S. (1990). *Old Hittite Sentence Structure*. London.
- Luraghi, S. (1998). The grammaticalization of the left sentence periphery in Hittite. In Anna Giacalone Ramat & Paul Hopper (eds.), *The limits of grammaticalization*, 189–210. Amsterdam: John Benjamins.
- Luraghi, S. (2001). The development of local particles and adverbs in Anatolian as a grammaticalization process. *Diachronica*, vol. XVIII, no. 1: 31–58.
- Luraghi, S. (2013). Clitics. In S. Luraghi & C. Parodi (eds.), *The Bloomsbury Companion to Syntax*. London: Continuum, 165–193.
- Luraghi, S. (2014). Clitics. In *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, ed. by G.K. Giannakis et al., Leiden – Boston, 300–307.
- Marantz, A. (1988). Clitics, Morphological Merger, and the Mapping to Phonological Structure. In Hammond, M. & M. Noonan (eds.), *Theoretical Morphology: Approaches in Modern Linguistics*: 253–270. San Diego: Academic Press.
- Marantz, A. (1989). Clitics and Phrase Structure. In Baltin, M. & A. Kroch (eds.), *Alternative Conceptions of Phrase Structure*: 99–116. Chicago: University of Chicago Press.
- Marantz, A. (1997). No escape from syntax: Don’t try morphological analysis in the privacy of your own lexicon. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 4(2), 14.
- Marantz, A. (2001). *Words and Things*. Ms., Harvard University.
- Maretić, T. (1899). *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: L. Hartman.

- Marković, I. (2009). Tri nehrvatske tvorbe: infiksacija, reduplikacija, fuzija. *Raspr. Inst. hrvat. jez. jezikosl.*, knj. 35: 217–241.
- Marković, S. (1954). Položaj zameničkih enklitika u vezi sa naporednom upotrebom infinitiva i presenta sa svezicom *da*. *Naš jezik* 6: 33–40.
- Marušič, F. & R. Žaucer (2010). Clitic doubling in a determinerless language with second position clitics. *FDSL* 7.5, 101–115.
- Marušič, F. (2008). Slovenian clitics have no unique syntactic position. In Antonenko, A. et al. (eds.), *Formal approaches to slavic linguistics 16: The Stony Brook meeting 2007*, 266–281. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Matthews, P. H. (1991). *Morphology*. Cambridge University Press.
- Matthews, P. H. (2002). What can we conclude? In R. M. W. Dixon & A. Aikhenvald (eds.), *Word: A cross-linguistic typology*. Cambridge: Cambridge University Press, 266–281.
- Matushansky, O. (2006). Head Movement in Linguistic Theory. *Linguistic Inquiry* 37: 69–107.
- Meklenborg Salvesen, C. & H. P. Helland (eds.) (2013). *Challenging Clitics. Linguistik Aktuell* 206. Amsterdam: John Benjamins.
- Mel'čuk, I. A. (1997). *Kurs obščej morfologiji*, vol. I (*Vvedenie; Čast' I-ja: Slovo*). Moskva: Progress – Wien: Wiener Slavistischer Almanach.
- Migdalski, K. (2006). *The Syntax of Compound Tenses in Slavic*. PhD. diss., Tilburg.
- Migdalski, K. (2009a). On the Emergence of the Second Position Cliticization in Slavic. In Zybatow, G. et al. (eds.), *Studies in Formal Slavic Phonology, Morphology, Syntax, Semantics and Information Structure. Linguistik International* 21: 183–196. Frankfurt: Peter Lang.
- Migdalski, K. (2009b). On Two Types of Wackernagel Cliticization in Slavic. In Reich, J. et al. (eds.), *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Yale Meeting 2008*: 147–162. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Migdalski, K. (2010a). On the Relation Between V2 and the Second Position Cliticization. *Lingua* 120 (2): 329–353.
- Migdalski, K. (2010b). The Third Person Auxiliary Clitic as a Number Marker in Slavic. In Bičan, A. et al. (eds.), *Karlík a továrna na lingvistiku. Prof. Petru Karlíkovi k šedesátym narozeninám*: 277–292. Brno: Host.
- Migdalski, K. (2013). Diachronic Source of Two Cliticization Patterns in Slavic. In Meklenborg Salvesen, C. & H. P. Helland (eds.), *Challenging Clitics. Linguistik Aktuell* 206: 135–158. Amsterdam: John Benjamins.
- Migdalski, K. (2016). *Second Position Effects in the Syntax of Germanic and Slavic Languages*. Wrocław: WUWR.

- Migdalski, K. (2018). On two sources of second position effects. *Studies in Polish Linguistics* 13: 167–208.
- Migdalski, K. (2015). On the loss of tense and verb-adjacent clitics in Slavic. In *Syntax over Time: Lexical, Morphological, and Information-Structural Interactions*, Theresa Biberauer, George Walkden (eds.), 179–196. Oxford: Oxford University Press.
- Miklosich, F. (1861). Die slavischen elemente im Rumunischen. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse* 12: 1–70.
- Miletić, B. (1952). *Osnovi fonetike srpskoga jezika*. Beograd: Znanje.
- Milićev, T. & M. Bešlin (2019). Instrumental case: why it is absent from the clitic system in Serbian/Croatian. In V. Lopičić & B. Mišić Ilić (eds.), *Jezik, književnost, teorija – Language, Literature, Theory*. Niš: Filozofski fakultet.
- Milićević, J. (1999). Pronominal and Verbal Clitics in Serbian: A Morphological Description. *Wiener Slawistischer Almanach* 43: 231–256.
- Milićević, J. (2005). Clitics or Affixes? On the Morphological Status of the Future-Tense Markers in Serbian. In Dressler, W. et al. (eds.), *Morphology and its Demarcations: Selected Papers from the 11th Morphology Meeting, Vienna, February 2004*: 39–52.
- Milićević, J. (2007). Co-occurrence of Serbian Second-Position Clitics: Syntactic and Morphological Constraints. *Selected Papers from the 5th International Morphology Meeting, Toulouse, December 2005*: 99–120. München: Lincom Europa.
- Milićević, J. (2009a). Linear Placement of Serbian Clitics in a Syntactic Dependency Framework. In Polguère, A. & I. Mel'čuk (eds.), *Dependency in Linguistic Description*: 235–276. Amsterdam: John Benjamins.
- Milićević, J. (2009b). Serbian Auxiliary Verbs—Syntactic Heads or Dependents? In Cichocki, W. (ed.), *Papers from the 31st Annual Meeting of the APLA*: 43–53.
- Milićević, M. (2012). The possessive dative in Serbian as a valency phenomenon: a preliminary empirical study. In V. Ružić et al. (eds.), *Valentnost reči i izraza: sintaksički, semantički i pragmatički aspekti*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 349–362.
- Miller, P. (1992). *Clitics and Constituents in Phrase Structure Grammar*. New York: Garland.
- Mišeska Tomić, O. (1996a). The Balkan Slavic Clausal Clitic Clusters. *Natural Language and Linguistic Theory* 14: 811–872.
- Mišeska Tomić, O. (1996b). The Balkan Slavic Nominal Clitics. In Halpern, A. & A. Zwicky (eds.), *Approaching Second: Second Position Clitics and Related Phenomena*: 511–536. Stanford: CSLI Publications.
- Mišeska Tomić, O. (1997). Non-Initial as a Default Clitic Position. *Journal of Slavic Linguistics* 5: 301–323.

- Mišeska Tomić, O. (2000). On Clitic Sites. In Beukema, F. & M. den Dikken (eds.), *Clitic Phenomena in European Languages*: 293–316. Amsterdam: John Benjamins.
- Mišeska Tomić, O. (2004). The South Slavic Pronominal Clitics. *Journal of Slavic Linguistics* 12(1/2): 213–248.
- Mišeska Tomić, O. (2006). *Balkan Sprachbund Morpho-Syntactic Features*. Dordrecht: Springer.
- Mišeska Tomić, O. (2009). Clitic and non-clitic possessive pronouns in Macedonian and Bulgarian. In *Investigations in the Bulgarian and Macedonian Nominal Expression*, ed. by M. Dimitrova-Vulchanova, O. Mišeska Tomić. Tapir Academic Press.
- Mladenović, R. (2013). Linearizacija predikatskofraznih enklitika u govorima južnog Kosova i južne Metohije. *Južnoslovenski filolog* 69: 401–415.
- Moskovljević Popović, J. (2007). *Ogledi o glagolskoj potkategorizaciji*. Beograd: Čigoja.
- Moskovljević, J. (1996). O podizanju negacije u srpskom jeziku. *Južnoslovenski filolog* LII: 89–98.
- Moskovljević, J. (1998). Parametri od značaja za leksičko-sintaksičku supkategorizaciju glagola u srpskom jeziku. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 27(2): 125–135.
- Mulić, M. (1965). Da zaista ne bude zbrke oko enklitike. *Jezik*, god. XII, br. 1: 23–27.
- Mussafia, A. (1886). Una particolarità sintattica della lingua italiana dei primi secoli. In G. I. Ascoli et al., *Miscellanea di filologia e linguistica in memoria di N. Caix e U.A. Canello*. Florence: LeMonnier, 255-261.
- Mussafia, A. (1898). Enclisi o proclisi del pronome personale atono quale oggetto. *Romania* 27: 145–146.
- Muysken, P. (1981). Quechua word structure. In Heny, F. (ed.), *Binding and filtering*. MIT Press, 279–327.
- Neijt, A. (1984). Clitics in Arboreal Phonology. In van der Hulst, H. & N. Smith (eds.), *Advances in Nonlinear Phonology*. Dordrecht: Foris.
- Nespor, M. & I. Vogel (1986). *Prosodic phonology*. Dordrecht: Foris.
- Nevis, J. & B. Joseph (1993). Wackernagel Affixes: Evidence from Balto-Slavic. In Booij, G. & J. van Marle (eds.), *Yearbook of Morphology 1992*: 93–111. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Nevis, J. (1988). *Finnish Particle Clitics and General Clitic Theory*. New York: Garland.
- Nevis, J. (2000). Clitics. In Booij, G. et al. (eds.), *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*: 388–404. Berlin: Walter de Gruyter.
- Nevis, J. et al. (1994). *Clitics: A Comprehensive Bibliography, 1892–1991*. Amsterdam: John Benjamins.
- Nida, E. (1946). *Morphology: The descriptive analysis of words*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Nomachi, M. (2016). Dative of external possession in Croatian. *Jezikoslovlje* 17(1-2): 453–474.
- Noyer, R. (1994). Mobile affixes in Huave: Optimality and morphological wellformedness. In Erin Duncan et al. (eds.), *The proceedings of the Twelfth West Coast Conference on Formal Linguistics*. Stanford: CSLI Publications, 67–82.
- Ognjanović, S. (2020). *Sintaksa reda reči u dijalektima srpskog jezika*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu.
- Ordoñez, F. (2002). Some Clitic Combinations in the Syntax of Romance Catalan. *Journal of Catalan Linguistics* 2002, vol. 1: 201–224.
- Ordóñez, Francisco & Lori Repetti. 2006. Stressed enclitics? In Jean-Pierre Y. Montreuil (ed.), *New perspectives on Romance linguistics*, vol. II: Phonetics, phonology and dialectology, 167–181. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Ortmann, A. & A. Popescu (2000). Romanian Definite Articles Are Not Clitics. In *Clitics in Phonology, Morphology and Syntax*, ed. by Gerlach, B. & J. Grijzenhout. Amsterdam: John Benjamins, 295–324.
- Pancheva, R. (2004). Balkan possessive clitics: The problem of case & category. In O. Mišeska Tomić (ed.), *Balkan Syntax & Semantics*. Amsterdam: John Benjamins, 175–219.
- Pancheva, R. (2005). The Rise and Fall of Second-Position Clitics. *Natural Language and Linguistic Theory* 23: 103–116.
- Pappas, P. (2001). *Weak object pronoun placement in Later Medieval and Early Modern Greek*. PhD dissertation, The Ohio State University.
- Pappas, P. (2004). *Variation and Morphosyntactic Change in Greek: From Clitics to Affixes*. Hampshire/New York.
- Pavlović, S. (2011). Distribucija enklitika u starosrpskim poveljama i pismima XII i XIII veka. *Zbornik MS za filologiju i lingvistiku* 54 (2): 31–52.
- Pavlović, S. (2013). Konstituisanje sistema enklitika u srpskom jeziku. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 42 (1): 346–355.
- Peperkamp, S. (1996). On the Prosodic Representation of Clitics. In Kleinhenz, U. (ed.), *Interfaces in Phonology*. *Studia Grammatica* 41: 102–127. Berlin: Akademie Verlag.
- Perlmutter, D. (1971). *Deep and Surface Structure Constraints in Syntax*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Pescarini, D. (2010). Elsewhere in Romance: Evidence from Clitic Clusters. *Linguistic Inquiry* 41:3.
- Pescarini, D. (2011). Mapping Romance clitic pronouns. *Quaderni di Lavoro ASIt* 12: 1-30.
- Pescarini, D. (2013). Clitic clusters in early Italo-Romance and the syntax/phonology interface. In *Challenging Clitics*, ed. by Christine Meklenborg Salvesen & Hans Petter Helland, 255–282. Amsterdam: John Benjamins.

- Pescarini, D. (2017). Clitic Clusters. In Everaert, M. & H. van Riemsdijk (eds.), *The Wiley Blackwell Companion to Syntax, Second Edition*. John Wiley & Sons.
- Pešikan, M. (1959). O mestu enklitike u rečenici. *Naš jezik*, knj. IX, sv. 7–16: 305–311.
- Peti-Stantić, A. (2006). O kakvu je redu riječ? *Filologija* 46–47: 227–238.
- Peti-Stantić, A. (2007a). Besedni red pri Škrabcu in pri Maretiću. *Filologiĉeskie zametki* 2007, no. 2: 5–12.
- Peti-Stantić, A. (2007b). Wackernagelovo pravilo – norma ili mogućnost? U: *Sintaktičke kategorije*, Kuna, B. (ur.), Osijek: Filozofski fakultet – Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 173–187.
- Philippaki-Warburton, I. & V. Spyropoulos (1999). On the boundaries of inflection and syntax: Greek pronominal clitics and particles. *Yearbook of Morphology* 1998, 45–72.
- Piper, P. (2010). Mesto enklitike u rečenici. (Odluka Odbora za standardizaciju srpskog jezika). *Naš jezik* 41: 77–80.
- Plungjan, V. A. (2009). *Obščaja morfologija: vvedenie v problematiku*. Moskva: Librokom.
- Plungjan, V. A. (2016). *Opća morfologija i gramatiĉka semantika*. Zagreb: Srednja Europa.
- Poletto, C. (1995). The Diachronic Development of Subject Clitics in North-Eastern Italian Dialects. In A. Battye & I. Roberts (eds.), *Clause Structure and Language Change*. Oxford: Oxford University Press, 295–324.
- Poletto, C. (2000). *The Higher Functional Field: Evidence from Northern Italian Dialects*. Oxford University Press.
- Popescu, A. (2000). The morphophonology of Romanian clitic sequences. *Lingua* 110: 773–799.
- Popov, B. (1984). Položaj srpskohrvatskog jezika u balkanskom jeziĉkom savezu. *Južnoslovenski filolog* 40: 21-43.
- Popović, Lj. (2004). *Red reĉi u reĉenici*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Preminger, O. (2019). What the PCC tells us about “abstract” agreement, head movement, and locality. *Glossa: A Journal of General Linguistics*, 4(1), 13.
- Priestly, T. (1993). Slovene. In *The Slavonic Languages*, B. Comrie & G. G. Corbett (eds.), 388–451. London: Routledge.
- Probert, P. (2019). *Latin Grammarians on the Latin Accent: The Transformation of Greek Grammatical Thought*. Oxford: Oxford University Press.
- Progovac, Lj. (1996). Clitics in Serbian/Croatian: Comp as the Second Position. In Halpern, A. & A. Zwicky (eds.), *Approaching Second: Second Position Clitics and Related Phenomena*: 411–428. Stanford: CSLI Publications.
- Progovac, Lj. (1998). Clitic Clusters and Coordination: The Case of Serbo-Croatian. In Austin, J. & A. Lawson (eds.), *Proceedings of ESCOL 1997*: 161–169. Ithaca: CLC Publications.

- Progovac, Lj. (2000). Where Do Clitics Cluster. In Beukema, F. & M. den Dikken (eds.), *Clitic Phenomena in European Languages*: 249–258. Amsterdam: John Benjamins.
- Radanović-Kocić, V. (1988). *The Grammar of Serbo-Croatian Clitics: A Synchronic and Diachronic Perspective*. PhD dissertation. University of Illinois.
- Radanović-Kocić, V. (1996). Placement of Serbo-Croatian Clitics: A Prosodic Approach. In Halpern, A. & A. Zwicky (eds.), *Approaching Second: Second Position Clitics and Related Phenomena*: 429–445.
- Radford, A. (1988). *Transformational Grammar: A First Course*. Cambridge: CUP.
- Ramchand, G. & C. Reiss (eds.) (2007). *The Oxford Handbook of Linguistic Interfaces*. Oxford: OUP.
- Rath, A. (2019). Anmerkungen zur slowenischen Klitikakette (naslonski niz). *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 12 (2019): 95–112.
- Revithiadou, A. & V. Spyropoulos (2006). *A typology of Greek clitics with special reference to their diachronic development*. Ms., University of the Aegean.
- Revithiadou, A. (2014). Clitic group. In Giorgos K. Giannakis (ed.). *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, Vol. 1: A–F, 296–300. Leiden: Brill.
- Rezac, M. (2011). *Phi-features and the Modular Architecture of Language*. Dordrecht: Springer.
- Rivero, M. L. (1997). On Two Locations for Complement Clitic Pronouns: Serbo-Croatian, Bulgarian, and Old Spanish. In van Kemende, A. & N. Vincent (eds.), *Parameters of Morphosyntactic Change*: 170–206. Cambridge: CUP.
- Rizzi, L. (1997). The fine structure of the left periphery. In L. Haegeman (ed.), *Elements of Grammar*. Berkeley: Kluwer, 281–337.
- Roberts, I. (2010). *Agreement and Head Movement: Clitics, Incorporation, and Defective Goals*. Cambridge: MIT Press.
- Runić, J. (2013). Cliticization Phenomena in Languages ‘on the Border’. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 19(1): Article 21.
- Runić, J. (2014). *A New Look at Clitics, Clitic Doubling, and Argument Ellipsis: Evidence from Slavic*. PhD diss., University of Connecticut.
- Runić, M. (2018). Slovensko-romanski jezički kontakt na primeru dve pojave iz rezijskog. *Slavia Meridionalis* 18: Article no. 1657.
- Sadler, L. (1997). *Welsh Clitic Pronominals*. Ms., University of Essex.
- Sadock, J. (1991). *Autolexical Syntax: A Theory of Parallel Grammatical Representations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sandfeld, K. (1930). *Linguistique balkanique: problèmes et résultats*. Paris: Champion.
- Sandler, W. (1999). Cliticization and Prosodic Words in a Sign Language. In Hall, T. & U. Kleinhenz (eds.), *Studies on the Phonological Word*: 223–255. Amsterdam: John Benjamins.

- Scalise, S. (1986). *Generative Morphology*. Dordrecht: Foris.
- Schaller, H. W. (1975). *Die Balkansprachen: Eine Einführung in die Balkanphilologie*. Heidelberg: C. Winter.
- Schiering, R. (2006). *Cliticization and the Evolution of Morphology: A Cross-Linguistic Study on Phonology in Grammaticalization*. PhD dissertation. University of Konstanz.
- Schütze, C. T. (1994). Serbo-Croatian Second Position Clitic Placement and the Phonology-Syntax Interface. *MIT Working Papers in Linguistics* 21: 373–473.
- Schütze, C. T. (1996). Serbo-Croatian Clitic Placement: An Argument for Prosodic Movement. In Toman, J. (ed.), *Proceedings of FASL: The College Park Meeting 1994*: 225–248. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Seliščev, A. (1925). Des traits linguistiques communs aux langues balkaniques: un Balkanisme ancien en Bulgare. *Rév. études slaves* 5: 38–57.
- Selkirk, E. (1978). On Prosodic Structure and its Relation to Syntactic Structure. In Fretheim, T. (ed.), *Nordic Prosody* 2: 111–140. Trondheim: TAPIR.
- Selkirk, E. (1984). *Phonology and Syntax: The Relation Between Sound and Structure*. Cambridge: MIT Press.
- Selkirk, E. (1995). The Prosodic Structure of Function Words. In Beckman, J. et al. (eds.), *Papers in Optimality Theory. University of Massachusetts Occasional Papers in Linguistics* 18: 439–469. Amherst: University of Massachusetts.
- Shokeir, V. (2006). Two Incompatible Grammars Define Second Position in Serbo-Croatian. In Gurski, C. & Radisic, M. (eds.), *Proceedings of the 2006 Annual Conference of the Canadian Linguistic Association*. PDF.
- Simeon, R. (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Simić, Z. (2012). Neke osobine linearizacije u govorima Banatske Crne Gore i Rekaša. *Zbornik MS za filologiju i lingvistiku* 55 (2): 169–181.
- Sims, A. & B. Joseph (2019). Morphology versus Syntax in the Balkan Verbal Complex. In I. Krapova & B. Joseph (eds.), *Balkan Syntax and (Universal) Principles of Grammar*. Berlin: De Gruyter.
- Spencer, A. & A. Luís (2012a). *Clitics: An Introduction*. Cambridge: CUP.
- Spencer, A. & A. Luís (2012b). The canonical clitic. In: Brown et al. (eds.), *Canonical Morphology and Syntax*. Oxford University Press, 123–150.
- Spencer, A. (1991). *Morphological theory: an introduction to word structure in generative grammar*. Oxford: Blackwell.
- Spike, M. (2020). Fifty shades of grue: Indeterminate categories and induction in and out of the language sciences. *Linguistic Typology* 24 (3): 465–488.

- Sportiche, D. (1996). Clitic constructions. In Johan Rooryck & Laurie Zaring (eds.), *Phrase structure and the lexicon*, 213–277. Dordrecht: Kluwer.
- Stevanović, M. (1972). Povodom jednog slučaja upotrebe enklitike između delova sintagme. *Naš jezik*, knj. XIX, sv. 1: 1–6.
- Stevanović, M. (1986). *Savremeni sprskohrvatski jezik I*. Beograd: Naučna knjiga.
- Stijović, R. (2008). Napomene o enklitikama u jeziku povelja kneza Lazara i despota Stefana. *Zbornik MS za filologiju i lingvistiku* 51: 45–52.
- Stjepanović, S. (1998). On the Placement of Serbo-Croatian Clitics: Evidence from VP Ellipsis. *Linguistic Inquiry* 29: 527–537.
- Stjepanović, S. (1999). *What Do Second-Position Cliticization, Scrambling and Multiple Wh-Fronting Have in Common?* PhD dissertation. University of Connecticut.
- Subotić, Lj. (2010). Položaj enklitike u pisanom tekstu u bosanskom/bošnjačkom, hrvatskom i srpskom jeziku – šta o tome piše u gramatikama. In Tošović, B. & A. Wonisch (eds.), *Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika I/1*: 435–446. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga.
- Talić, A. (2018). Spelling out enclitics and giving their tone a voice: Cyclic clitic incorporation in BCS and breaking the cycle. *The Linguistic Review* 35(2): 307–370.
- Talić, A. (2019). Upward P-cliticization, accent shift, and extraction out of PP. *Natural Language and Linguistic Theory* 37: 1103–1143.
- Taylor, A. (1990). *Clitics and configurationality in Ancient Greek*. PhD dissertation, University of Pennsylvania.
- Taylor, A. (1996). A Prosodic Account of Clitic Position in Ancient Greek. In Halpern & Zwicky (1996): 477–504.
- Taylor, A. (2002). The Distribution of Object Clitics in Koine Greek. In M. R.V. Southern ed. *Indo-European Perspectives*, 285–315. Washington, DC: Institute for the Study of Man.
- Terzi, A. (1999). Clitic combinations, their hosts and their ordering. *Natural Language and Linguistic Theory* 17: 85–121.
- Thumb, A. (1887). Die pronomina $\mu\upsilon\upsilon$ und $\nu\upsilon$. *Jahrbücher für classische Philologie (Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik)* 135: 631–648.
- Tobler, A. (1875 = 1912). Besprechung von J. Le Coultre, *De l'ordre des mots dans Chrétien de*
- Tobler, A. (1889). Vermischte Beiträge zur französischen Grammatik, 10. *Zeitschrift für romanische Philologie* 13: 186–191.
- Toporišič, J. (2000). *Slovenska slovnica. Četrta, prenovljena in razširjena izdaja*. Ljubljana: Založba Obzorja.
- Troyes. *Vermischte Beiträge zur französischen Grammatik* 5: 395–414.

- Tsakali, V. & E. Anagnostopoulou (2008). Rethinking the clitic doubling parameter. In: Kallulli & Tasmowski (2008): 321–357.
- Turano, G. (2000). On Clitics and Negation in Albanian. *Rivista di grammatica generativa* 25: 81–117.
- Turano, G. (2017). Modal particles in Albanian subjunctive, infinitive and supine constructions: presence vs absence of clitic climbing. *Quaderni Di Linguistica E Studi Orientali* 3: 61–86.
- Uriagereka, J. (1995). Aspects of the syntax of clitic placement in Western Romance. *Linguistic Inquiry* 26: 79–123.
- van Riemsdijk, H. (ed.) (1999). *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Veksina M. (2012). *Untersuchungen zum Wackernagelschen Gesetz im archaischen Griechisch*. PhD dissertation, Berlin: Freie Universität.
- Veksina, M. (2008). Zakon Vakernagelja (obzor). *Social'nye i humanitarnye nauki. Otečestvennaja i zarubežnaja literatura (Serija 6, Jazykoznanie)* 3: 33–65.
- Vogel, I. (2009). The Status of the Clitic Group. In Grijzenhout, J. & B. Kabak (eds.), *Phonological Domains: Universals and Deviations*: 15–46. Berlin: Walter de Gruyter.
- Vuksanović, J. (2005). Mesto enklitike u rečenici: između norme, kolebanja i grešaka. *Jezik danas*, vol. IX, no. 21–22: 19–22.
- Wackernagel, J. (1879). Über einige enclitische Nebenformen der Personalpronomina. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 24: 592–609.
- Wackernagel, J. (1889). Das Dehnungsgesetz der griechischen Komposita. *Programm zur Rektoratsfeier der Universität Basel*, 1889: 1–65.
- Wackernagel, J. (1892). Über ein Gesetz der indo-germanischen Wortstellung. *Indogermanische Forschungen* 1: 333–436.
- Wackernagel, J. (1926). *Vorlesungen über Syntax*. Birkhäuser.
- Wackernagel, J. (2009). *Lectures on Syntax: With Special Reference to Greek, Latin, and Germanic*. Oxford: OUP.
- Wackernagel, J. (2020). *On a law of Indo-European word order: Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung* (Classics in Linguistics 7). Berlin: Language Science Press.
- Walkden, G. (2020). Introduction. In Wackernagel (2020): 3–29.
- Wanner, D. (1987). *The Development of Romance Clitic Pronouns: From Latin to Old Romance*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Wanner, D. (1996). Second Position Clitics in Medieval Romance. In Halpern & Zwicky (1996): 537–578.

- Watkins, C. (1964). Preliminaries to the reconstruction of Indo-European sentence structure. In *Proceedings of the 9th International Congress of Linguists*, ed. by H. G. Lunt. The Hauge: Mouton, 1035–1045.
- Werle, A. (2004). Enclisis and Proclisis in Bosnian/Serbian/Croatian. In Chand, V. et al. (eds.), *Proceedings of the 23rd West Coast Conference on Formal Linguistics*: 801–814. Somerville: Cascadilla Press.
- Werle, A. (2009). *Word, Phrase, and Clitic Prosody in Bosnian, Serbian, and Croatian*. PhD dissertation. University of Massachusetts. Amherst: GLSA.
- Wilder, C. & D. Ćavar (1994a). Long Head Movement? Verb Movement and Cliticisation in Croatian. *Lingua* 93: 1–58.
- Wilder, C. & D. Ćavar (1994b). Word Order Variation, Verb Movement and Economy Principles. *Studia Linguistica* 48: 46–84.
- Woods, R. & S. Wolfe (2020). *Rethinking Verb Second*. Oxford: OUP.
- Woolford, E. (2003). Clitics and Agreement in Competition: Ergative Cross-Referencing Patterns. In Carpenter, A. et al. (eds.), *Papers in Optimality Theory 2*. Amherst: GLSA.
- Wray, A. (2015). Why Are We So Sure We Know What a Word Is? In Taylor, J. (ed.), *The Oxford Handbook of the Word*. Oxford: Oxford University Press.
- Zaliznjak, A. A. (2008). *Drevnerusskie enklitiki*. Moskva: Jazyki slavyanskoj kul'tury.
- Zec, D. & S. Inkelas (1991). The Place of Clitics in the Prosodic Hierarchy. In D. Bates (ed.), *The Proceedings of the Tenth West Coast Conference on Formal Linguistics*. Stanford: CSLI.
- Zec, D. (1997). O prozodijskoj strukturi reči. *Južnoslovenski filolog* 53: 35–58.
- Zimmerling, A. & P. Kosta (2013). Slavic Clitics: A Typology. *Language Typology and Universals (STUF)* 66(2): 178–214
- Zuljan Kumar, D. (2019). Word Order in Slovene Dialectal Discourse. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 12 (2019): 53–74.
- Zwicky, A. & G. Pullum (1983). Cliticization vs. Inflection: English N'T. *Language* 59 (3): 502–513.
- Zwicky, A. (1977). *On Clitics*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Zwicky, A. (1985). Clitics and Particles. *Language* 61 (2): 283–305.
- Zwicky, A. (1987). Suppressing the Z's. *Journal of Linguistics* 23 (1): 133–148.
- Zwicky, A. (1994). What is a Clitic? In Nevis, J. et al. (eds.), *Clitics: A Comprehensive Bibliography 1892–1991*: xii–xx. Amsterdam: John Benjamins.
- Zwicky, A. (1996). Syntax and phonology. In Brown, K. & Miller, J. (eds.), *Concise Encyclopedia of Syntactic Theories*. Oxford: Elsevier, 300–305.

Dorđe Božović je diplomirao opštu lingvistiku i albanski jezik na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu (2013) i masterirao na Katedri za opštu lingvistiku (2014), s tezom *Akcenatski sistem albanskoga jezika: fonološko-gramatički interfejs i arealni kontekst*, pod mentorstvom prof. dr Zorke Kašić.

Na Katedri za opštu lingvistiku radi u zvanju saradnika u nastavi od 2014. godine, u zvanju asistenta od 2015. godine. Od 2018. učestvuje na naučnoistraživačkom projektu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije br. 178004 (*Standardni srpski jezik: sintaksička, semantička i pragmatička istraživanja*).

Prilog 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Ђорђе Божовић

Број досијеа 14081д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Клитички низ у језицима балканског ареала

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целости ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Prilog 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског
рада**

Име и презиме аутора _____ Ђорђе Божовић

Број досијеа _____ 14081д

Студијски програм _____ Језик, књижевност, култура

Наслов рада _____ Клитички низ у језицима балканског ареала

Ментор _____ проф. др Јасмина Московљевић Поповић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Prilog 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Клитички низ у језицима балканског ареала

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио:

1. Ауторство (CCBY)
2. Ауторство – некомерцијално (CCBY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CCBY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CCBY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CCBY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CCBY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.